

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Ocak / 2019

59

59. Sayı - Ocak 2019
Number 59 - January 2019

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 59
OCSK / JANUARY 2019

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Remzi GÖREN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Ayhan KAHRAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Eray ACAR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Ayhan KAHRAMAN/ Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Nurettin GÜLAÇTI/ Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özer ÖZÇELİK / Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK / Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eray ACAR / Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR / Dumlupınar Üniversitesi

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Pınar ÖZER

Kapak Tasarımı / Cover Design

Arş. Gör. Erkan ÖZKARAKAŞ / Hacettepe Üniversitesi

Dizgi / Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Web Tasarım / Web Design

Alper YILMAZ

Resmi Yazışmalar / Official Correspondence

Yasin ÖZDİL

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 265 20 31
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN
2587-005X

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Elmira ADİLBEKOVA - Akhmet Yassawi University	Fadil HOCA - International Vizyon University
Selçuk AKÇAY – Afyon Kocatepe Üniversitesi	József KÁPOSZTA - Szent István University
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi	Bilhan KARTAL - Anadolu Üniversitesi
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University	Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Akmatali ALIMBEKOV - Kyrgyz -Turkish Manas University	Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Arzu ARIDEMİR - İstanbul Üniversitesi	Musa MUSAI - International Vizyon University
Salih ARSLAN – Namık Kemal Üniversitesi	Gulnar NADIROVA - Al-Farabi Kazakh National University
Oğuz BAKKALBAŞI - Marmara Üniversitesi	Dick NG'AMBI - University of Cape Town
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University	Süleyman Emre ÖZCAN – Celal Bayar Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies	Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	H. Mustafa PAKSOY - Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi	Nelya Yu. POTAPOVA - University of World Economy and Diplomacy
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi	Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Gazi Üniversitesi	Kalina SOTIROSKA - International Vizyon University
İbrahim ERDOĞAN - Muş Alparslan Üniversitesi	Andela Jakšić STOJANOVIĆ - Mediterranean University
Birol ERKAN – Uşak Üniversitesi	İbrahim TAŞ - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University	Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University	Kemal YILDIRIM - Anadolu Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi	M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Nagy HENRIETTA - Szent István University	Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOhost, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında, SOBİAD ve ASOS İndekste taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1. Türkiye’de Para Talebi Fonksiyonunun Belirlenmesi**
Determination of Money Demand Function in Turkey
Onur BAYRAM, Hasan Fevzi UCA 1-12
- 2. Seçili Mena Ülkelerinde Doğalgaz Tüketimi ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki**
The Relationship Between Natural Gas Consumption and Economic Growth in Selected Mena Countries
Ergin UZGÖREN, Volkan ASLAN 13-20
- 3. Derinden Bölünmüş Toplumlarda Bölünmüş Sivil Toplum: Çözüm Önerileri**
Divided Civil Society in Deeply Divided Societies: Solution Proposals
Gönül TEZCAN 21-33
- 4. Oil Prices and Banking Stocks Nexus: Evidence From an Oil-Dependent Country**
Petrol Fiyatları ve Bankacılık Hisse Senetleri Bağıntısı: Petrol Bağımlı Bir Ülkeden Kanıt
Beyza Mina ORDU AKKAYA, Ramazan SARI 34-47
- 5. Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz**
Middle Income Trap: An Empirical Analysis on Turkey
Müge MANGA, Esra BALLI, Gülçin GÜREŞÇİ 48-60
- 6. Türk Bankacılık Sektöründe 1980-2017 Döneminde Sermaye Yeterliliği ve Karlılık Arasındaki İlişkinin Analizi; Fourier Yaklaşımı**
Analysis of the Relationship Between Capital Adequacy and Profitability in Turkish Banking Sector Over the Period of 1980-2017; Fourier Approach
Esra N. KILCI 61-73
- 7. Klazomenai FGT (Feride Gül Tarlası) Sektöründen Ele Geçen İthal Ticari Amphoralar**
Trade Amphoras Discovered at Klazomenai FGT (Feride Gül Field) Sector
Fikret ÖZBAY 74-94
- 8. Bürokraside Temsil Sorunu: Temsili Bürokrasi Yaklaşımı**
The Problem of Representation in Bureaucracy: The Theory of Representative Bureaucracy
Gökhan AŞKAR 95-104
- 9. Yoksullukla Mücadelede İstihdam Bağlantılı Şartlı Sosyal Yardımlar: Küresel Bir Analiz**
Conditional Social Aids Employment Related in Struggle Against Poverty: A Global Analysis
Abdullah YILMAZ, Yaşar AKSANYAR, Tahsin GÜLER 105-122
- 10. Döviz Kuru Riski Yönetim Teknikleri ve SDŞ Ortağı Kobi’lerin Bu Tekniklerden Yararlanabilme Olanakları**
Currency Risk Management Techniques and its Utilization by SME Partners of Sectoral Foreign Trade Companies
Semih BÜKER, Hakan ÇELİKKOL 123-129

TÜRKİYE'DE PARA TALEBİ FONKSİYONUNUN BELİRLENMESİ

Onur BAYRAM¹
Hasan Fevzi UCA²

Öz

Para talebini etkileyen faktörlerin belirlenmesi oldukça önemlidir. Para otoriteleri bu sayede para balansları üzerinde kontrol sağlayarak makroekonomik büyüklükleri etkileyebilir. Para talebinin sağlıklı bir öngörüsünün yapılabilmesi için öncelikle para talebinin belirleyicilerinin ve istikrarının ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışmada 2006-2017 dönemini kapsayan çeyrek yıllık veriler kullanılarak Türkiye için para talebi fonksiyonunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin ortaya konulması amacıyla sınır testi olarak da bilinen Autoregressive Distributed Lag (ARDL) yaklaşımından faydalanılmış ve değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşik ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre katsayılar istatistiksel olarak anlamlı ve katsayı işaretleri teorik beklentilerle uyumludur. Uzun dönemli gelir, faiz oranı ve döviz kuru esneklikleri sırasıyla 0.77, -0.01 ve 0.17'dir. Döviz kuru değişkeninin pozitif işarete sahip olması literatürdeki servet etkisi görüşünü desteklemektedir. Modelin yapısal kararlılığını test etmek amacıyla uygulanan CUSUM ve CUSUMSQ testleri ise modelin uzun dönemde istikrarlı olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Sonuçlar, geniş tanımlı para arzının etkin bir politika aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Para Talebi, Eşbütünleşme, İstikrar, Türkiye

JEL Kodları: E41, E44

DETERMINATION OF MONEY DEMAND FUNCTION IN TURKEY

Abstract

Determining the factors affecting money demand are very important. Monetary authorities can influence macroeconomic magnitudes by providing control over money balances. In order to make a reliable estimation of money demand firstly one must set the determinants of the money demand and its stability. In this study aimed to determine the money demand function in Turkey using quarterly data including the period 2006-2017. The autoregressive distributed lag (ARDL) approach, also known as bound test, was used to determine short and long-term relationships and a long-run cointegrating relationship was found between the variables. According to the findings, the coefficients are statistically significant and coefficient signs are consistent with theory. The long-run income, interest rate and exchange rate elasticities are 0.77, -0.01 and 0.17, respectively. The fact that the exchange rate variable has a positive effect is supported by the literature on wealth effect. The CUSUM and CUSUMSQ tests, which were applied to test the structural stability of the model, demonstrate that the model has stable over long-run. Results show that broad money supply can be used as an effective policy instrument.

Keywords: Money Demand, Cointegration, Stability, Turkey

JEL Codes: E41, E44

¹Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat A.B.D., bayram.onur@ogr.deu.edu.tr

²Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finansal Ekonomi A.B.D., uca-7@hotmail.com

Giriş

Para talebi, ekonomik birimlerin farklı amaçlarla ellerinde bulundurmak istedikleri para veya ödeme aracı olarak kullanabileceğimiz para benzeri diğer finansal varlıkların toplamı anlamına gelmektedir. Birimlerin para talebini etkileyen unsurların belirlenmesi para otoriteleri ve politika uygulayıcıları açısından oldukça önemlidir. Bu sayede para talebi ile çıktı, fiyat düzeyi ve faiz oranı arasındaki ilişki ve bu büyüklüklerdeki bir değişimin etkileri öngörülebilecektir. Bu öngörüler doğrultusunda karar alıcılar para miktarını etkin bir politika aracı olarak kullanabileceklerdir.

Günümüzde kullanılan para talebi fonksiyonlarının kuramsal temelini oluşturan klasik iktisatçılar, para talebini fiyat düzeyinin piyasadaki para miktarı tarafından belirlendiğini ileri süren “paranın miktar teorisi” çerçevesinde ele almışlardır. Bu çerçevede ele alınan iki ana görüş Yale ve Cambridge yaklaşımlarıdır. İlk tartışmaların daha da eskiye dayanmasıyla birlikte, klasik öncüllerinden miras kalan miktar teorisinin bugünkü biçimsel hali Amerikalı ekonomist Irving Fisher tarafından 1911 yılında “Paranın satınalma gücü” isimli çalışmayla sunulmuştur. Bu çalışmada ortaya koymuş olduğu, Yale yaklaşımı olarak da anılan, değişim denklemi üzerine inşa edilen miktar teorisi; fiyat düzeyinin para miktarı tarafından belirlendiğini ortaya koyar ve piyasadaki para miktarı belirli bir oranda artarsa fiyat düzeyinin de aynı oranda artması gerektiğini belirtir. Bu denklemde; kurumsal unsurlar tarafından belirlenen paranın dolaşım hızı ve tam istihdam düzeyi veri iken üretilen mal miktarı sabit kabul edilmiştir. Dolayısıyla sabit olmayan iki değişken para miktarı ve fiyat düzeyidir. Denklemde nedenselliğin yönü belirtilmemişse de Fisher görüşünü şu cümlelerle açıklamıştır: “New York şehrinin dışındaki fiyat düzeyi New York şehrindeki fiyat düzeyini ancak New York şehrindeki para stoğu değişimleri yoluyla etkiler. New York şehri içindeki fiyat düzeyini etkileyen paradır, parayı etkileyen fiyat düzeyi değildir” (Fisher, 1911, s. 172).

Klasik miktar teorisinin alternatif bir yaklaşımı da Cambridge iktisatçıları A.C. Pigou ve Alfred Marshall tarafından ortaya konan Cambridge nakit denge yaklaşımıdır. Paranın değerinin belirlenmesinde para talebini ön plana çıkartan bu yaklaşımda kişilerin ne kadar para tutmak istedikleri üzerinde durulur. Yale yaklaşımından farklı olarak işlem güdüsüyle para talebi yanında ihtiyat güdüsüyle de para talebi olabileceğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla Cambridge yaklaşımı paranın ve diğer alternatif servet saklama araçlarının getirilerinde meydana gelecek değişimlerin para talebi üzerindeki etkilerinin incelenmesine olanak veren bir yaklaşımdır. “Cambridge görüşüne göre nominal servet ile nominal gelir arasında kısa dönemli istikrarlı bir oransal ilişki mevcuttur. Dolayısıyla da para talebi nominal gelirin belirli bir kısmından ibarettir” (Ünsal, 2009, s. 478).

Para talebi, tanımı gereği, kişilerin likiditeye yönelik tercihlerini ifade ettiği için bizzat Keynes tarafından Likidite Tercihi Teorisi şeklinde nitelendirilmiştir. Likidite tercihi teorisinde öncelikle kişilerin servetlerini para veya tahvil şeklinde tuttukları, bankaların vadesiz mevduata faiz ödemedikleri, dolayısıyla paranın faiz getirisinin sıfır olduğu ve tahvilin sahibine her yıl sabit bir faiz geliri sağladığı varsayılmıştır. Keynes’e göre kişiler işlem, ihtiyat ve spekülasyon güdüsüyle para talep ederler. Likidite tercihi teorisine göre işlem ve ihtiyat amaçlı para talepleri gelirin pozitif yönlü bir fonksiyonuyken, spekülasyon amaçlı para talebi ise piyasa faiz oranının negatif bir fonksiyonudur.

James Tobin, Keynes'in analizinde yer alan katı varsayımlara yönelik eleştirilere cevap vermek amacıyla spekülasyon bir para talebi modeli geliştirmiştir. Tobin'e göre birimler portföylerinde hangi aktif değerleri bulduracaklarına dair karar verirken, yalnızca bir aktifin diğer bir aktif karşısındaki getirisini değil, aktif değerlerin taşıdıkları riski de dikkate alır. Bu yaklaşımda para, ikame edilebilir değerlerin yalnızca bir tanesidir. Tobin'e göre insanlar riskten kaçınan ve garantici varlıklardır. Bu durumda ise risk düzeyi düşük olan aktifler, getirileri düşük olsa dahi ekonomik birimler tarafından elde tutulabilecektir. "Böylece yatırımcılar portföylerinde paraya da yer vererek portföylerinin riskini azaltmayı tercih edeceklerdir" (Ünsal, 2009, s. 496). Tobin'in likidite dengesi yaklaşımı likidite tercihi teorisini daha tutarlı bir biçimde rasyonalize etmiştir.

Parasalı okulun kurucusu Milton Friedman para talebini miktar teorisi çerçevesinde ele alan bir kuram geliştirmiştir. Modern miktar teorisi olarak da anılan bu kuram, likidite tercihi teorisinin aksine birimlerin hangi güdülerle para talebinde bulunduğu yerine birimlerin para taleplerini belirleyen unsurların ne olduğu sorusuna yoğunlaşmaktadır. Bu anlamda modern miktar teorisi, klasik miktar teorisinin Cambridge yaklaşımına benzemektedir. Friedman'a göre para talebi; kişinin sürekli gelirin, para, tahvil ve hisse senedi gibi varlıkların getirilerine, tüketicinin zevk ve tercihlerine göre değişmektedir. Böylelikle Friedman para talebi denkleminde sürekli gelir ve para benzeri diğer varlıkların getirilerinin dahil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Döviz kurunun para talebi denklemindeki yeri ile ilgili literatürdeki ilk tartışma ise Mundell (1963)'e aittir. Sonraki yıllarda artan küreselleşme eğilimi ile ekonomilerin daha bütünleşik ve birbirine bağlı bir yapı sergilemesiyle birlikte Arango ve Nadiri (1981) döviz kuru değişkeninin para talebi denkleminde eklenmesi gerektiğini tekrar gündeme getirmiştir.

Para talebiyle ilgili bir diğer tartışma konusu ise Goldfeld (1973) tarafından vurgulanan para talebinin istikrarı konusudur. Bu doğrultuda görgül çalışmalarla para talebinin kararlılığı belirlenmeye çalışılmış ve makroekonomik büyüklükler arasında öngörülebilir ve sağlıklı ilişkilerin ortaya konabilmesi açısından bu kararlılığın önemi ifade edilmiştir.

"Değişik ülkeler için para talebi ve paranın dolaşım hızı üzerine yapılan çalışmalar sonucunda para talebini etkileyen değişkenlerin evrensel olmadığı ve ülkeden ülkeye değiştiği sonucu ortaya çıkmıştır" (Halaç ve Kuştepe, 2003, s. 88). Bu çalışmanın amacı ise Türkiye için para talebi fonksiyonunun istikrarlı ve tahmin edilebilir olup olmadığının belirlenmesi ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin incelenmesidir.

Bu amaçla çalışma 3 bölüm altında incelenecektir. İlk bölümde para talebiyle ilgili çalışmaların yer aldığı literatür özeti yer almakta, 2. Bölümde çalışmada kullanılan model, veri seti ve yöntem incelenmekte, 3. Bölümde elde edilen ampirik bulgular paylaşılacaktır. Sonuç bölümünde ise ulaşılan sonuçlarla ilgili gerekli politika çıkarımları yer alacaktır.

1. Literatür Özeti

Para talebinin belirleyicilerini ve istikrarını sorgulayan geniş bir literatür bulunmaktadır. Örneğin Bahmani-Oskooee (2001) Japonya için para talebi fonksiyonunu M2 para arzı, gelir, faiz oranı ve döviz kuru değişkenlerini kullanarak incelemiştir. 1964-1996 dönemi için çeyrek yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşik ve istikrarlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen katsayılar istatistiksel olarak anlamlı ve teorik beklentilerle uyumludur.

Akinlo (2005) Nijerya için para talebinin belirleyicilerini sınır testi yaklaşımı ile test etmiştir. M2 para arzı, faiz oranı, gelir ve döviz kuru değişkenlerinin kullanıldığı 1970-2002 dönemini kapsayan çalışmadan elde edilen bulgular sonucunda değişkenler arasında eşbütünlük bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Katsayı işaretlerinin beklenen yönde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hacıoğlu ve Uğur (2005) çalışmalarında gelişmekte olan OECD ülkelerindeki para talebi denklemini Türkiye örneği ile 1950-2002 dönemi için incelemişlerdir. Dar tanımlı para arzı olan M1 para talebinin belirleyicileri olarak reel gelir, döviz kuru ve faiz oranı değişkenleri kullanılmıştır. Sonuçlar para talebi ile açıklayıcı değişkenler arasında eşbütünlük ve istikrarlı bir ilişkiyi işaret etmektedir.

Bahmani-Oskooee ve Karaçal (2006) Türkiye için para talebi fonksiyonunu belirlemeye çalışmışlardır. M1 ve M2 para arzı, faiz oranı, döviz kuru, enflasyon oranı ve reel gelir değişkenlerinin kullanıldığı ve 1987-2004 dönemini inceleyen çalışmada 8 farklı para talebi fonksiyonu tahmin edilmiştir. Bulgular dar tanımlı para talebinin reel gelire pozitif, enflasyon, döviz kuru ve faiz değişkenleri ile negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. Faiz değişkeni istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Sevüktekin ve Nargeleçekenler (2007) 1988-2006 dönemi için Johansen eşbütünlük yaklaşımını kullanarak M1 ve M2 para talebi fonksiyonlarını reel gelir, faiz oranı, döviz kuru ve reel hisse senedi fiyatı ile ilişkilendirmişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgular M1 ve M2 para taleplerinin uzun dönem ilişkilerini ve her bir para talebi değişkeninin dinamik yapısındaki kararlılığı göstermektedir. Ayrıca dar tanımlı para talebi üzerinde reel gelir, faiz ve reel hisse senedinin daha etkili olduğu bulunurken, M2 para talebi üzerinde döviz kurunun daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre para talebi reel gelir, döviz kuru ve reel hisse senedi ile pozitif ilişkiliyken, faiz ile negatif ilişkilidir.

Altıntaş (2008) 1985–2006 yıllarını kapsayan üç aylık verileri kullanarak geniş tanımlı para talebi ile reel gelir, faiz oranı ve döviz kuru arasındaki uzun dönem ilişkiyi ve para talebinin istikrarını test etmiştir. Çalışma sonucunda M2 parasal büyüklüğünün gelir, faiz oranı ve döviz kuruyla eşbütünlük ilişki içerisinde olduğu ortaya konulmuştur. Modelde para talebinin gelir, faiz ve kur elastikiyeti sırasıyla 0.52, 0.01 ve 0.19’dur. Katsayılar istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen işaretlere sahiptir. Döviz kuru değişkeninin anlamlı bulunması gelecekteki finansal krizler için faiz oranı veya kur riskinin yanında para ikamesinin de işareti olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Baharumshah, Mohd ve Masih (2009) 1990-2007 dönemini kapsayan Çin için para talebi fonksiyonunun uzun dönem katsayılarını tahmin etmeye çalışmıştır. M2 para arzı, reel gelir, reel hisse senedi fiyatı ve faiz oranı değişkenlerinin kullanıldığı çalışmadan elde edilen sonuçlar değişkenler arasında eşbütünlük ilişkiyi işaret etmektedir. Ayrıca bulgular geniş tanımlı para talebinin Çin için ilgili dönemde kararlı olduğunu ve para talebi fonksiyonuna hisse senedi fiyatlarının eklenmesinin modelin istikrarını arttırdığını ortaya koymuştur.

Dritsakis (2010) Macaristan için para talebini 1995-2010 arası dönemde çeyrek yıllık verilerle ardl yöntemiyle incelemiştir. M1 para arzı, reel gelir, enflasyon ve nominal döviz kuru değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada sonuçlar eşbütünlük ve istikrarlı bir ilişkiyi işaret etmektedir. Elde edilen bulgulara göre M1 parasal büyüklüğü gelir ile pozitif ilişkiliyken, döviz kuru ve faiz oranıyla negatif ilişkilidir.

2. Model, Veri Seti ve Yöntem

Türkiye için para talebinin belirlenmesi amacıyla kullanılacak model daha önce de Bahmani-Oskooee (2001), Akinlo (2006), Altıntaş (2008) ve Dritsakis (2011) tarafından kullanılmış olan;

$$\ln M2_t = \beta_0 + \beta_1 \ln GSYİH_t + \beta_2 FAİZ_t + \beta_3 \ln KUR_t + u_t \quad (1)$$

denklemdir. Reel para balanslarının gelir ve faiz oranıyla ilişkilendirildiği bu denklem, klasik para talebi denkleminde döviz kuru değişkeninin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Klasik talep denkleminde yer alan fiyat düzeyi değişkenine, faiz oranıyla yüksek korelasyona sahip olması ve faiz oranı değişkeninin parayı elde tutmanın alternatif maliyetinin daha uygun bir ölçüsü olması sebebiyle modelde yer verilmemiştir. Modelle ilgili en önemli varsayım para talebinin para arzına eşit olmasıdır. Çalışmamızda katsayıların esneklik olarak yorumlanabilmesi için log doğrusal model kullanılmıştır.

M2 değişkeni modelde geniş para talebi olarak tanımlanmış ve Tüketici Fiyat Endeksine (2003 = 100) bölünerek reel terimlerle ifade edilmiştir. Çalışmamızda M2 parasal büyüklüğü, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerdeki finansal durumu ve değişimleri daha iyi yansıtacağı düşünüldüğünden dolayı tercih edilmiştir. GSYİH değişkeni zincirlenmiş hacim endeksini göstermektedir ve β_1 katsayısı reel gelir düzeyindeki yüzdelik değişimin M2 para talebi üzerindeki yüzdelik etkisini belirtmektedir. Gelir esnekliğiyle ilgili teorik beklenti pozitif işaretli ve 1'e yakın olması yönündedir. Bu sonuç para arzındaki değişimin çıktı düzeyindeki değişime eşit olması gerektiğini ileri süren monetarist görüşü destekleyecektir. TL üzerinden açılan 1 aya kadar vadeli mevduatları gösteren FAİZ değişkeni ise yüzdelik biçimde ifade edilmiştir ve β_2 katsayısı faiz oranlarındaki bir birimlik değişimin geniş para talebi üzerindeki yüzdesel etkisini ortaya koymaktadır. Faiz oranıyla ilgili teorik beklenti, birimlerin parayı ellerinde tutmalarının alternatif maliyeti olması sebebiyle para talebiyle negatif bir ilişki içerisinde olmasıdır. Literatürde döviz kurunun para talebi üzerindeki etkisiyle ilgili bir fikir birliği bulunmamakta ve ampirik sonuçlar β_3 katsayısının hem negatif hem de pozitif bir değer alabileceğini işaret etmektedir. Döviz kuru esnekliğiyle ilgili pozitif bir katsayı iktisat yazınındaki servet etkisi olarak da bilinen, ulusal para karşısında dövizin değer kazanmasıyla birlikte portföylerinde döviz bulunduran birimlerin bu değer artışından faydalanmak amacıyla ulusal paraya olan taleplerini arttırması şeklinde yorumlanmaktadır. Döviz kuru esnekliğiyle ilgili negatif bir katsayı ise nispi olarak değer kazanan yabancı paranın riskten kaçınan bireyler tarafından daha fazla tercih edilmesi ve ulusal paraya olan talebin azalması şeklinde yorumlanabilecektir. Döviz kuru değişkeni TL cinsinden nominal ABD dolar kurunu yansıtmaktadır. Son olarak modeldeki u_t değeri ise rassal hata terimini ifade etmektedir.

Model 1'de tahmin edilmeye çalışılan Türkiye için para talebi denklemindeki veriler 2006Q1-2017Q3 yıllarına ilişkin çeyrek yıllık veriler kullanılarak elde edilmiştir ve tüm veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın elektronik veri dağıtım sistemi (EVDS)'den alınmıştır.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünlük ilişkisinin incelenmesi için bu çalışmada Pesaran, Shin ve Smith (1996) ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ve sınır testi olarak da bilinen Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modeli kullanılmıştır. Bu yaklaşımın başlıca üstünlükleri Narayan (2004) tarafından ortaya konulduğu gibi; uzun ve kısa dönem katsayılarının eşzamanlı belirlenmesi sayesinde diğer eşbütünlük tekniklerinde karşılaşılabilecek otokorelasyon ve içsellik sorunlarından kaçınması, birim kök testi gibi herhangi bir önsel test gerektirmemesi ve küçük örneklem boyutlarında bile güçlü tahmin sonuçları vermesidir. Düzey değerlerindeki değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test eden ARDL yaklaşımı, "tahmincilerin yalnızca I(0), yalnızca I(1) veya karşılıklı eşbütünlük olup olmadığına bakılmaksızın geçerlidir" (Pesaran vd., 2001, s. 289).

Model 1’den türetilen Uzun dönemli ARDL modeli gösterimi ;

$$\Delta M2_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_{1i} \Delta M2_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} \Delta GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{3i} \Delta FAİZ_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{4i} \Delta KUR_{t-i} + \beta_1 M2_{t-1} + \beta_2 GSYİH_{t-1} + \beta_3 FAİZ_{t-1} + \beta_4 KUR_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

şekindedir. Model 2’deki;

Δ = Fark operatörünü

α_0 = Sabit bileşeni

ε_t = Beyaz gürültülü hata terimini

ifade etmektedir. Model 2 denklemindeki $\alpha_1 - \alpha_4$ tarafından temsil edilen katsayılar uzun dönemli ilişkiyi ifade ederken, $\beta_1 - \beta_4$ tarafından temsil edilen katsayılar kısa dönemli dinamikleri belirtir.

Sınır testi yaklaşımının ilk aşamasında F veya Wald istatistiklerini temel alan ve $H_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$ hipotezinin karşısında $H_1 = \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$ hipotezi sınanır. Hesaplanan F değeri Pesaran vd. (2001) ve Narayan (2004) tarafından hesaplanan verili anlamlılık düzeyindeki kritik değerler ile karşılaştırılır. I(0) kritik değerinin altındaki bir F istatistik değeri seriler arasında eşbütünlük bir ilişkinin olmadığını, I(1) kritik değerinin üstündeki bir F istatistik değeri seriler arasında eşbütünlük bir ilişkiyi gösterirken, iki kritik değer arasına denk gelen bir F istatistiği ise seriler arasındaki eşbütünlük ilişkiyle ilgili belirsizliği ifade eder.

ARDL yaklaşımının sonraki aşamasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi ortaya konduktan sonra sıra kısa dönemli ilişkinin belirlenmesi ve Model 2’nin yapısal kararlılığının test edilmesine gelmektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin hata düzeltme modeliyle gösterimi;

$$\Delta M2_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta M2_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta FAİZ_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta KUR_{t-i} + \lambda EC_{t-1} + \omega_t \quad (3)$$

şekindedir. ω_t Model 3’ten elde edilen kalıntıları, EC Model 2 ile tahmin edilen eşbütünlük ilişkisinden elde edilen kalıntıları, λ katsayısı ise ayarlanma hızını ifade eder. Ayarlanma hızıyla ilgili teorik beklenti 0 ile -1 arasında olmasıdır. Değerinin negatif işarete sahip olması halinde katsayı kısa dönemde gerçekleşen dengesizliğin ne kadarının bir sonraki dönemde düzeltileceğini belirtir.

3. Ampirik Bulgular

Çalışmamızda Türkiye için tahmin edilmeye çalışılan 2006:1 – 2017:3 yıllarını kapsayan para talebi tahmini için elde edilen çıktılar E-Views 9 paket programından elde edilmiştir. Para talebinin belirlenmesi amacıyla önce eşbütünlük ilişkisinin varlığı test edilecek sonrasındaysa uzun ve kısa dönemli esneklikler ortaya konulacaktır.

Serilerin durağanlıklarının test edilmesiyle en sık kullanılan yöntemlerden birisi Phillips-Perron ve Genişletilmiş Dickey-Fuller testleridir. Bu çalışmada serilerin durağanlığının belirlenmesi amacıyla Phillips-Perron (PP) testinden yararlanılmıştır. Tablo 1 yardımıyla gösterilen birim kök testi sonuçlarına göre serilerin durağanlık derecelerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Reel para talebi ile reel gelir değişkenleri düzey değerlerinde durağanken, faiz ve kur

değişkenleri 1. farkları alındığından durağan hale gelmektedir. Böylece durağanlık düzeyleri farklı olan serilere Engle-Granger veya Johansen eşbütünleşme teknikleri uygulanamayacaktır.

Tablo 1: *Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları*

Değişkenler	PP <i>t</i> istatistiği			PP <i>t</i> istatistiği			
	Düzye			1. Fark			
	Sabit Terimli	Sabit + Trend	Terimsiz	Sabit Terimli	Sabit + Trend	Terimsiz	
lnM2	-1.953	-3.604**	8.629	-9.873***	-10.187***	-5.627***	
lnGSYİH	-1.854	-5.477***	3.503	-16.020***	-12.764***	-9.862***	
FAİZ	-1.353	-1.088	-0.835	-4.364***	-4.320***	-4.409***	
lnKUR	0.656	-1.771	3.006	-5.612***	-6.218***	-5.267***	
Kritik T Değerleri	% 1	-3.581	-4.170	-2.616	-3.584	-4.175	-2.617
	% 5	-2.926	-3.510	-1.948	-2.928	-3.513	-1.948
	% 10	-2.601	-3.185	-1.612	-2.602	-3.186	-1.612

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Bu sorunun üstesinden gelmek amacıyla Pesaran vd. (1996) tarafından geliştirilen sınır testi yöntemi kullanılacaktır. Sınır testi yaklaşımı serilerin tamamen I(0) veya I(1) olup olmadığına bakılmaksızın geçerlidir.

Sınır testinin uygulanabilmesi için ilk aşamada uygun gecikme uzunluklarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, maksimum 8 gecikme uzunluğuna izin verilerek, Schwarz Bilgi Kriteri (SIC), Hannan-Quinn Kriteri (HQ) ve Düzeltilmiş R-Kare Kriteri yardımıyla en iyi sonucu veren modeller belirlenmiştir. Bu üç model çerçevesinde para talebi ile gelir, faiz oranı ve döviz kuru değişkenleri arasındaki eşbütünleşme ilişkileri sonuçları Tablo 2’de ifade edilmektedir.

Tablo 2: *Eşbütünleşme Testi Sonuçları*

	Kritik Değerler		F istatistiği
	I(0)	I(1)	
%1 Anlamlılık Düzeyi	3.42	4.84	ARDL(1,0,0) ^a 6.535369
%5 Anlamlılık Düzeyi	2.45	3.63	ARDL(3,3,8,1) ^b 6.742493
			ARDL(6,3,8,1) ^c 6.200581
%10 Anlamlılık Düzeyi	2.01	3.10	

Not: ARDL modellerinin yanında yer alan a, b ve c ifadeleri sırasıyla Schwarz, Hannan-Quinn ve Düzeltilmiş R-Kare Kriterlerine aittir.

Tablo 2 yardımıyla gösterilen tüm test istatistikleri %1 anlamlılık düzeyinde üst kritik değer olan I(1) değerinden büyüktür. Bu sonuç değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişkinin varlığını ifade etmektedir. Bundan sonraki aşamada ARDL modeli çerçevesinde belirlenen uzun ve kısa dönemli ilişkiler sırasıyla Tablo 3 ve Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 3: Uzun Dönemli ARDL Tahminleri

	Model Seçim Kriteri		
	SIC ARDL(1,0,0,0)	HQ ARDL(3,3,8,1)	Düzeltilmiş R ² ARDL(6,3,8,1)
lnGSYİH	0.7769(129.84)***	0.7657 (585.66)***	0.7659 (527.74)***
FAİZ	-0.0171 (2.66)***	-0.0094 (5.52)***	-0.0097 (4.89)***
lnKUR	0.1796 (2.11)**	0.2565 (14.52)***	0.2558 (13.62)***

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler mutlak t değerleridir.

Tablo 3’te yer alan uzun dönemli ARDL tahminleri üç farklı bilgi kriteri çerçevesinde reel para talebi ile reel gelir, faiz ve döviz kuru değişkenleri arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Elde edilen uzun dönemli katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayı işaretleri teorik beklentilerle uyumludur.

Tablo 4: Hata Düzeltme Gösterimli ARDL Tahminleri

	Model Seçim Kriteri		
	SIC	HQ	Düzeltilmiş R ²
	ARDL(1,0,0,0)	ARDL(3,3,8,1)	ARDL(6,3,8,1)
$\Delta \ln M_{2,t-1}$		0.1866 (1.09)	0.2559 (1.13)
$\Delta \ln M_{2,t-2}$		0.3564 (2.45)***	0.4155 (2.45)**
$\Delta \ln M_{2,t-3}$			-0.1076 (0.67)
$\Delta \ln M_{2,t-4}$			-0.1841 (1.01)
$\Delta \ln M_{2,t-5}$			0.2400 (1.19)
$\Delta \ln GSYİH$	0.1240 (3.14)***	0.2527 (4.48)***	0.2162 (3.47)***
$\Delta \ln GSYİH_{t-1}$		-0.0884 (1.59)	-0.0642 (0.9)
$\Delta \ln GSYİH_{t-2}$		-0.1854 (3.41)***	-0.2350 (3.3)***
$\Delta FAİZ$	-0.0027 (2.01)*	-0.0092 (2.29)**	-0.0087 (1.9)*
$\Delta FAİZ_{t-1}$		0.0066 (1.07)	0.0125 (1.76)*
$\Delta FAİZ_{t-2}$		0.00003 (0.006)	-0.002 (0.3)
$\Delta FAİZ_{t-3}$		-0.0012 (0.2)	-0.0029 (0.47)
$\Delta FAİZ_{t-4}$		-0.00001 (0.002)	-0.0006 (0.1)
$\Delta FAİZ_{t-5}$		-0.0008 (0.14)	0.0018 (0.29)
$\Delta FAİZ_{t-6}$		0.0114 (2.17)**	0.0104 (1.95)*
$\Delta FAİZ_{t-7}$		-0.0136 (3.88)***	-0.0136 (3.83)***
$\Delta \ln KUR$	0.0286 (1.55)	0.2938 (3.98)***	0.2681 (3.25)***
EC_{t-1}	-0.1597 (3.10)***	-0.7659 (4.42)***	-0.7284 (3.03)***
	Tanısal Testler		
	$\bar{R} = 0.990725$	$\bar{R} = 0.991805$	$\bar{R} = 0.991958$
	$\chi_1 = 3.469560$	$\chi_1 = 0.952905$	$\chi_1 = 3.139307$
	$\chi_2 = 5.080648$	$\chi_2 = 23.36350$	$\chi_2 = 24.70512$
	$\chi_3 = 0.310879$	$\chi_3 = 1.055204$	$\chi_3 = 0.295562$

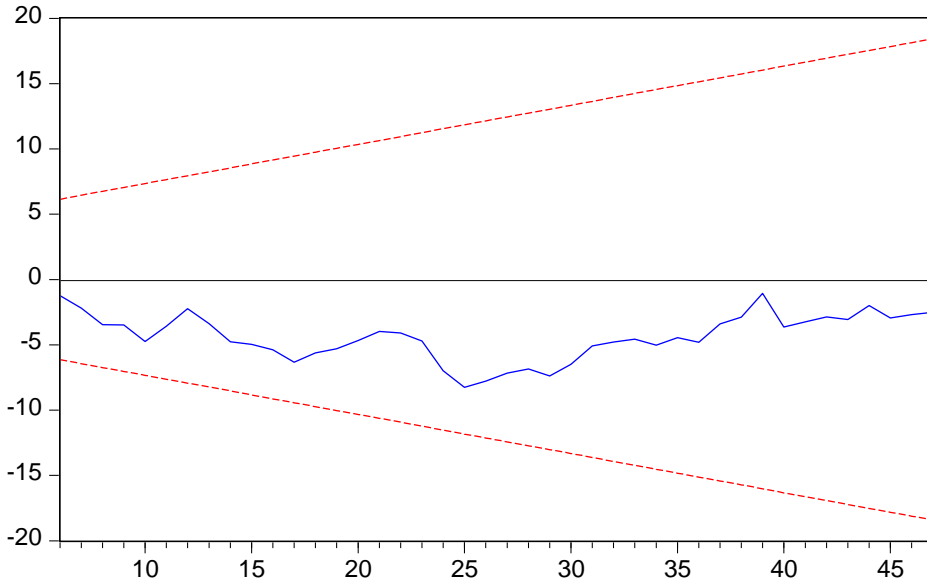
Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler mutlak t değerleridir. χ_1 , χ_2 , χ_3 sırasıyla Jarque-Bera normal dağılım, White değişen varyans ve Breusch-Godfrey otokorelasyon istatistikleridir.

Farklı bilgi kriterleri ile oluşturulan uzun dönemli ARDL tahminlerinin katsayıları birbirine oldukça yakındır. ARDL(1,0,0,0) modeline göre; reel gelirdeki %1’lik bir artış reel para talebi üzerinde %0.78’lik bir artışa yol açmaktadır.

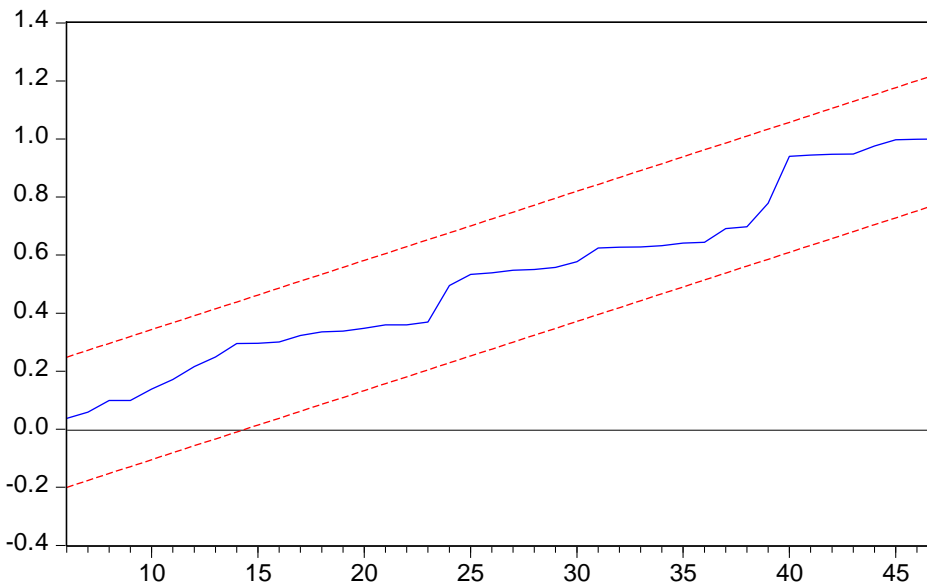
Faiz oranlarındaki %1 puanlık artış reel para balanslarında %0.017’lik bir azalışa neden olmaktadır. Akinlo (2006)’ya göre mutlak değer olarak %1’in altındaki faiz oranı esnekliği para politikasını etkileyebilmektedir. Nominal döviz kurundaki %1’lik bir artış ise reel para talebi üzerinde %0.18 oranında artışa neden olmaktadır. Döviz kuru katsayısının pozitif işarete sahip olması literatürdeki servet etkisi savını desteklemektedir.

Hata düzeltme modeli katsayısının negatif işarete sahip olması teorik beklentilerle uygundur. ARDL(1,0,0,0) tahminine göre kısa dönemde gerçekleşen dengesizliğin %16’sı yani bir sonraki dönemde düzeltilecektir. Bu sonuç kısa dönemde gerçekleşecek bir dengesizliğin yaklaşık 1.5 yıl içinde düzeltileceği anlamına gelir. Elde edilen tüm modellere uygulanan tanısal testler modelin otokorelasyon ve değişen varyans problemine sahip olmadığını ayrıca modelin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 1: CUSUM Yapısal Kararlılık Testi

Şekil 2: CUSUMSQ Yapısal Kararlılık Testi

Brown, Durbin ve Evans (1975) tarafından önerilen CUSUM ve CUSUMSQ testleriyle modelin kısa dönemli katsayılarının tahmininde kullanılan uzun dönemli katsayıların istikrarı test edilmiştir. CUSUM testlerinin önemli bir üstünlüğü yapısal kırılmalarla ilgili herhangi bir önsel bilgi gerektirmemesidir. Sırasıyla hata terimlerine ve hata terimlerinin karelerine ilişkin elde edilen eğri %5 anlamlılık düzeyini belirten kritik sınırların içerisindeyse tahmin edilen modelin uzun dönemde istikrarlı olduğu söylenebilir. Şekil 1 ve Şekil 2’de ARDL(1,0,0,0) tahmininin CUSUM ve CUSUMSQ test sonuçları gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre modelin %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu söylenebilir.

4. Sonuç

Para talebi ekonomik birimlerin işlem, ihtiyat veya spekülasyon amacıyla talep ettikleri para ve benzeri ödeme araçlarının toplamını ifade eder. Goldfeld (1994) para balansları ile belirleyicileri arasındaki ilişkinin çoğu makroekonomik davranış kuramının temel yapı taşı ve para politikasının oluşturulmasının önemli bir unsuru olduğunu belirtmiştir. Bu sayede para arzı, çeşitli ekonomik hedeflere ulaşma amacıyla etkin bir politika aracı olarak kullanılabilir.

Çalışmada 2006-2017 dönemini kapsayan Türkiye için para talebi fonksiyonu çeyrek yıllık veriler kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. M2 parasal büyüklüğü olarak bilinen geniş tanımlı para talebi, ARDL yaklaşımı çerçevesinde modellenmiş ve reel para talebi ile reel GSYİH, faiz oranı ve döviz kuru değişkenleri arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda elde edilen ampirik bulgulara göre uzun dönemki gelir, faiz oranı ve döviz kuru esneklikleri sırasıyla 0.77, -0.01 ve 0.17 olarak tespit edilmiştir. Katsayıların işaretleri beklenen şekilde teoriyle uyumludur. Faiz esnekliğinin negatif işarete sahip olması, faiz oranının M2 para talebini etkilemek amacıyla kullanılabilirliğini işaret eder. İncelenen diğer çalışmaların ulaştığı sonuçların aksine faiz esnekliğinin 0’a oldukça yakın olması, para balansları üzerinde arzulan bir etkinin görece büyük bir değişiklik gerektirdiğini ve faiz oranlarının para talebini etkileme gücünün oldukça sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Pozitif işarete sahip döviz kuru katsayısı literatürde servet etkisi görüşünü desteklemektedir. Kısa dönemli katsayılar hata düzeltme modeliyle tahmin edildiğinde modelin ayarlanma hızı -0,16 olarak bulunmuştur. Bu sonuç kısa dönemde gerçekleşecek bir dengesizliğin yaklaşık 6 dönemde (1.5 yıl) düzeltileceğini ifade etmektedir. Elde edilen esneklik tahminleri gelecekteki para balanslarının tahmin edilmesinde fayda sağlayacaktır. Modele uygulanan CUSUM ve CUSUMSQ yapısal kararlılık testleri, incelenen dönemde modelin istikrarlı olduğu sonucunu vermektedir. Böylece sonuçlar, hala önemli bir akademik tartışma konusu olan Türkiye’de para talebinin istikrarı konusunda para talebinin istikrarı lehine destek sağlamaktadır. İstikrarlı bir para talebi, merkez bankasının para miktarını kontrol ederek makroekonomik politikaları etkileyebileceğini göstermektedir.

Kaynakça

- Akinlo, A. (2006). The stability of money demand in nigeria: an autoregressive distributed lag approach. *Journal of Policy Modeling*, 28(4), 445-452.
- Altıntaş, H. (2008). Türkiye’de para talebinin istikrarı ve sınır testi yaklaşımıyla öngörülmesi: 1985–2006. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30, ss.15-46.
- Arango, S., & Nadiri, M. (1981). Demand for money in open economies. *Journal of Monetary Economics*, 7(1), 69-83.
- Baharumshah, A., Mohd, S., & Masih, A. (2009). The stability of money demand in China: evidence from the ARDL model. *Economic Systems*, 33(3), 231-244.
- Bahmani-Oskooee, M. (2001). How stable is M2 money demand function in Japan. *Japon and The World Economy*, 13(4), 455-461.

- Bahmai-Oskooee, M., & Karaçal, M. (2007). The demand for money in Turkey and currency substitution. *Applied Economics Letters*, 13(10), 635-642.
- Brown, R., Durbin, J., & Evans, J. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relations over time. *Journal of Royal Statistical Society*, 37(2), 149-163.
- Dritsakis, N. (2011). Demand for money in Hungary: an ARDL approach. *Review of Economics & Finance*, 1, 01-16.
- Fisher, I. (1911). *The purchasing power of money, its determination and relation to credit, interest and crises* (New and Revised Edition b.). New York: MacMillan Ltd. <http://oll.libertyfund.org/titles/1165> adresinden alındı
- Goldfeld, S. (1973). The demand for money revisited. *Brooking Papers on Economic Activity*, 4(3).
- Goldfeld, S. (1994). Demand for money: empirical studies. J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman içinde, *Money* (s. 131-143). Londra: Palgrave Macmillan.
- Halaç, U., & Kuştepelı, Y. (2003). Türkiye’de para dolanım hızının istikrarı: 1987-2001. *G.Ü. İ.İ.B.F Dergisi*, 5(1), 85-102.
- Halıoğlu, F., & Uğur, M. (2005). On stability of the demand for money in a developing OECD country: the case of Turkey. *Global Business and Economics Review*, 7(3), 203-213.
- Narayan, P. (2004). Reformulating critical values for the bounds f-statistics approach to cointegration: an application to the tourism demand model for fiji. *Discussion Papers*, 2(4).
- Pesaran, H., Shin, Y., & Smith, R. (1996). *Testing for existence of a long-run relationship*. (Cambridge Working Papers in Economics No. 9622).
- Pesaran, H., Shin, Y., & Smith, R. (2001). Bound testing approaches to the analysis of long run relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2007). Finansal faktörlerin reel para talebi üzerindeki rolü: Türkiye örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(18), 45-61.
- Ünsal, E. (2009). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayınevi.

SEÇİLİ MENA ÜLKELERİNDE DOĞALGAZ TÜKETİMİ VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ¹

Ergin UZGÖREN²
Volkan ASLAN³

Öz

Çalışmada doğalgaz tüketimi ile iktisadi büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki incelenmektedir. Bu ilişkinin tanımlanması, uygun sürdürülebilir büyüme politikalarının belirlenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu amaçla, 8 MENA ülkesine ait panel verisi kullanarak 1989-2014 dönemi için doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Ekonometrik analizler sonucunda, doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına ve istatistiki olarak anlamlı uzun dönem katsayılarına ulaşılmıştır. Uzun dönemli katsayılar, doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğalgaz Tüketimi, İktisadi Büyüme, Panel Veri Analizi.

JEL Kodları: Q30, Q40, C13

THE RELATIONSHIP BETWEEN NATURAL GAS CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH IN SELECTED MENA COUNTRIES

Abstract

The long-run relationship between natural gas consumption and economic growth is investigated in this study. The definition of this relationship has great importance in determining appropriate sustainable growth policies. For this purpose, using panel data from 8 MENA countries, a long-term relationship between natural gas consumption and economic growth is investigated for the period 1989-2014. As a result of the econometric analyzes, the existence of the cointegration relation between natural gas consumption and economic growth and statistically significant long term coefficients are determined. Long-run coefficients show that natural gas consumption affects economic growth positively.

Keywords: Natural Gas Consumption, Economic Growth, Panel Data Analysis.

JEL Codes: Q30, Q40, C13

¹ Bu çalışma 19-21 Ekim 2017 tarihinde Antalya’da düzenlenen “Innovation and Global Issues II” uluslararası kongresinde tam metin bildiri olarak sunulmuştur.

² Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisat Bölümü, ergin.uzgoren@dpu.edu.tr.

³ Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisat Bölümü, volkan.aslan@dpu.edu.tr.

Giriş

Enerji; üretim sürecinde temel üretim faktörlerinden biri olarak görülmektedir. Enerjinin üretimde kullanılan bir girdi olarak önemi, 1970’li yıllardaki enerji krizleriyle daha net olarak ortaya çıkmıştır. 1970’lerdeki enerji krizlerinin sonuçlarından biri olan petrol fiyatlarındaki yükselişler sebebiyle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme süreçleri bu durumdan negatif olarak etkilenmiştir.

Enerji kaynakları yaygın olarak birincil ve ikincil enerji kaynakları olarak ayırma tabii tutulmaktadır. Bu ayırım enerjinin elde edilmiş şekillerine göre yapılmıştır. Birincil enerji kaynakları olarak adlandırılan bu kaynaklar; “yenilenemeyen (fosil enerji)” ve “yenilenebilir” kaynaklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Doğalgaz, kömür, ham petrol fosil enerji kaynaklarını oluştururken, güneş enerjisi, hidrolik enerji (su gücü), jeotermal enerji, rüzgar enerjisi, biyokütle ve atık enerjisi yenilenebilir (temiz) enerji kaynaklarını oluşturmaktadır.

Günümüzde temiz enerji kaynaklarının başta karbon salınımını azaltıcı etkisi olmak üzere birçok avantajı bulunmakta ve bu enerji çeşitleri her geçen gün ülkelerin enerji politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle dünyada en fazla kullanılan ve diğer fosil kaynaklara (petrol, kömür) oranla daha temiz kabul edilen doğalgazın talebi her geçen gün artmaktadır. British Petroleum Statistical Review of World Energy (BP, 2018) verilerine göre dünyada 2016 yılı sonu itibari ile toplam 186,6 Tm³ trilyon metreküp olarak ölçülen doğalgaz rezervinin yaklaşık %73’ü Ortadoğu ve Avrupa-Avrasya bölgelerinde bulunmaktadır. 2016 yılı sonunda dünyada doğalgaz üretimi ise toplam 3551 Tm³ trilyon metreküptür. Bunun yarısından fazlası Kuzey Amerika ve Avrupa-Avrasya’dadır. Ortadoğu bölgesi, dünya doğalgaz rezervlerinin büyük bir kısmına (%42,5) sahip olmasına karşılık, doğalgaz üretiminde Kuzey Amerika ve Avrupa-Avrasya bölgesinin ardından üçüncü sırada yer almıştır (BP, 2018). Dünyada toplam doğalgaz tüketimi ise 341,8 Mm³ milyar metreküptür. Bölgeler arasında bir önceki yıla göre doğalgaz tüketimini 1,7% artıran Avrupa-Avrasya, yaklaşık 99,4 Mm³ (%29,1) ile hala en yüksek tüketime sahip bölgedir. Bunu yanında, Orta ve Güney Amerika dışında diğer bölgelerin tamamında 2015 yılına göre doğalgaz tüketiminde artış olmuştur. Dünya yıllık ortalama doğalgaz tüketimi bir önceki yıla göre ortalama %1,5 artmıştır (BP, 2018). MENA ülkelerinde 2016 yılı sonu itibariyle ölçülen toplam doğalgaz rezervi dünya toplamının yaklaşık %31’ine denk gelirken, doğalgaz tüketimi ise toplam dünya doğalgaz tüketiminin ancak %15’ine karşılık gelmiştir (BP, 2018).

2016 yılı sonu itibariyle ölçülen doğalgaz rezervleri, doğalgaz üretimi ve doğalgaz tüketimi verilerine bakıldığında teknolojinin gelişmesiyle petrol ve kömüre göre çevre üzerindeki olumsuz etkileri daha az oranda olan doğalgaz talebinin giderek artması, bu çalışmanın çıkış kaynağı olmuştur. Buna ek olarak literatürde doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisine yönelik çalışmalar incelendiğinde bu çalışmanın hem ülke grubu hem de örneklem bakımından farklı olması araştırmanın motivasyonunu sağlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde literatür taramasına yer verilirken üçüncü ve dördüncü bölümde veri seti ve model hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde ekonometrik yöntemlerin sonuçları ortaya konmuş, son bölümde ise elde edilen bulgulardan söz konusu ülkeler bireysel olarak iktisadi açıdan yorumlanmıştır.

1. Literatür

1970’lerde ortaya çıkan enerji kökenli krizler ile enerji tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki günümüzde de oldukça fazla incelenmektedir. Özellikle ekonometri bilimindeki ilerleme araştırmacıların küresel bir sorun haline alan enerji ihtiyacının çözümünde farklı enerji kaynaklarının daha ayrıntılı analiz edilmesine önemli düzeyde katkı sağlamaktadır. Literatürde

son yıllarda doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisini analiz eden çalışmaların örneklem sayısı az ve çok olmak üzere ele alan çalışmaların son yıllarda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların ekseriyetinde bu ilişkiyi açıklamaya yönelik yöntemler incelendiğinde genellikle nedensellik ve eş bütünleşme yöntemleri kullanılırken, yazarların genellikle ekonomik büyüme ve doğalgaz tüketimi ilişkisini dört çeşit nedensellik hipotezine göre ele aldığı görülmektedir. Bu hipotezlerden birincisi: Geribildirim hipotezi (nedensellik yönünün enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü olduğunu kabul eder). İkinci hipotez: Büyüme hipotezi (nedensellik yönünün enerji tüketiminden iktisadi büyümeye doğru olduğunu kabul eder). Üçüncü hipotez: Doğal kaynakların korunma hipotezi (nedensellik yönünün iktisadi büyümeden enerji tüketimine doğru olduğunu kabul eder) ve son olarak dördüncü hipotez: Tarafsızlık hipotezi olup (nedensellik yönünün iki değişken arasında olmadığını yani birbirinden etkilenmediğini kabul eder) nedenselliğin yönüne göre sonuçlar açıklanmaktadır.

Çalışma, 8 MENA ülkesi üzerine iktisadi büyüme ve doğalgaz ilişkisini ele aldığı için konuyla ilgili literatür araştırmasında örneklem sayısı fazla olan çalışmalara yer verilmiştir (Yu ve Choi, 1985; Fatai, Oxley ve Scrimgeour, 2004; Zahid, 2008; Apergis ve Payne, 2010; Kum, Ocal ve Aslan, 2012; Bildirici ve Bakırtaş, 2014; Öztürk ve Al-Mulali, 2015; Solarin ve Öztürk, 2016).

Bu çalışmalardan, Yu ve Choi (1985) reel gayri safi yurtiçi hasıla ve doğalgaz tüketimi ilişkisini İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri için araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda büyümeden enerji tüketimine doğru bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkarken doğal kaynakların korunma hipotezi kabul edilmiştir. Fatai, Oxley ve Scrimgeour (2004), 1960-1999 yılları arasında otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) Johansen eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanarak Yeni Zelanda ve Avustralya için doğalgaz tüketimi ve büyüme ilişkisini incelediği çalışmalarında değişkenler arasında eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisine rastlamamışlar, dolayısıyla tarafsızlık hipotezi kabul edilmiştir. Zahid (2008)'in 1971-2003 dönemini kapsayan Pakistan, Bangladeş, Hindistan, Nepal ve Sri Lanka üzerine yaptığı çalışmada, büyüme ve doğalgaz tüketimi arasında eşbütünleşme ilişkisi sadece Pakistan'da görülmüştür. Toda-Yamamoto nedensellik testini kullandığı aynı çalışmada ise sadece Bangladeş'te doğalgaz tüketiminden büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmış ve Bangladeş özelinde büyüme hipotezinin kabul olduğu tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada, Apergis ve Payne (2010), reel gayri safi yurtiçi hasıla, doğalgaz tüketimi, işgücü ve sermaye birikimi değişkenleri arasındaki ilişkiyi 1992-2005 yılı dönemi için 67 ülkeyi dikkate alarak, Pedroni eşbütünleşme testi ve Granger testi ile analiz etmiştir. Elde edilen sonuçlardan değişkenler arasında eşbütünleşmenin ve çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı – geri bildirim hipotezi kabul edilmiştir. Kum, Ocal ve Aslan (2012) 1970-2008 periyotunda G7 ülkelerini dikkate alarak yaptığı çalışmada doğalgaz tüketimi ve büyüme ilişkisini Bootstrap-corrected ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri altında incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre Kanada ve Japonya dışında diğer G7 ülkelerinde değişkenler arasında nedensellik tespit edilmiştir. Doğalgaz tüketimi ve kişi başına düşen reel gayrisafi yurtiçi hasıla ilişkisini 1980-2011 yılları arasında Brezilya, Türkiye ve Rusya özelinde inceleyen Bildirici ve Bakırtaş (2014), analizlerinde ARDL, Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi kullanmışlardır. Analiz sonuçlarından söz konusu ülkeler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Öztürk ve Al-Mulali (2015)'nin 1980-2012 dönemini kapsayan Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi üyesi yedi ülke üzerine yaptığı çalışmada doğalgaz tüketimi ve büyüme arasında koentegrasyon ve çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Solarin ve Öztürk (2016) 1980-2012 dönemini kapsayan, OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ülkelerini dikkate aldıkları çalışmada, doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisini Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda Irak, Kuveyt, Libya, Nijerya ve Suudi Arabistan'da doğalgaz tüketiminden büyümeye doğru, Cazayır, İran, Birleşik Arap Emirlikleri

ve Veneziella'da büyümeden doğalgaz tüketimine doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Aynı çalışmada Ekvator için değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi görülürken Angola ve Katar'da değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine ulaşılamamıştır. Doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisini araştıran çalışma sonuçlarına bakıldığında genel olarak değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir. Fakat çalışmalar incelendiğinde literatürde doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinde farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir.

2. Veri Seti ve Model

Çalışmada doğalgaz tüketimi ile iktisadi büyüme ilişkisi, 1989-2014 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak seçili sekiz MENA-Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi (Türkiye, İran, Cezayir, Mısır, İsrail, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Pakistan) ülkesi için test edilmektedir. Panel veriyi oluşturan ülkelerin bazılarında veri yetersizliği nedeniyle panel veri, söz konusu dönemler için belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan iktisadi büyüme temsilen 2005 dolar bazlı gayri safi yurtiçi hasıla (GDP) veri seti Dünya Bankası veri tabanından (World Development Indicators) ve doğalgaz tüketimi (GAS) veri seti ise BP'nin (British Petroleum) 2018 dünya enerji istatistikleri raporundan (BP Statistical Review of World Energy 2018 Workbook) elde edilmiştir.

Modelimizde serilerin logaritmik düzeyleri kullanılmıştır. Değişkenler GDP (Gross Domestic Product) ve GAS (Natural Gas Consumption) uygulamanın yapıldığı programdaki kodları ile verilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm ekonometrik tahminler Eviews9 paket programı ile yapılmıştır. Modelimiz aşağıdaki gibi olup Solarin ve Öztürk'ün (2016) çalışmasındaki model baz alınmıştır;

$$GDP_{it} = \alpha_{it} + \beta_{it}GAS_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Doğalgaz tüketimi eşdeğer milyon ton petrol cinsinden belirlenirken, büyüme temsilen reel GSYİH (GDP: Gross Domestic Produce, constant 2005 US\$) kullanılmıştır.

3. Ekonometrik Yöntem

Çalışmada dört aşamalı bir yöntem uygulanarak doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme ilişkisi, ekonometrik analizlerle ortaya konulmuştur. İlk aşamada serilerin durağanlık dereceleri Levin, Lin ve Chu-LLC (2002), Im, Peseran ve Shin-IPS (2003) ve Hadri (2000) birim kök testleri kullanılarak belirlenmiştir. İkinci aşamada değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı Pedroni (1999) ve Johansen-Fisher (1988) eşbütünlüşme testi ile araştırılmıştır. Üçüncü aşamada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi ile araştırılmıştır. Son olarak dördüncü aşamada ise parametre tahmininin yapılabilmesi için Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler-Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) testi ve Dinamik En Küçük Kareler - Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) testi uygulanmıştır.

3. Ampirik Bulgular

Bu bölümde ilk önce birim kök testi sonuçları, ardından eşbütünlüşme analizleri ve panel nedensellik testi, son olarak da değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünlüşme katsayı tahmincilerinin sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Birim Kök Testi Sonuçları

	Sabitli	Sabitli Trend	Birinci Fark Sabitli
LLC			
GDP	0.62307	-2.32584***	
GAS	4.6291	0.3858	-7.38324***
IPS			
GDP	3.99675	-3.19671***	
GAS	8.41944	3.65174	-7.36785***
HADRI			
GDP	9.37162***	5.28643***	
GAS	9.09981***	8.31131***	

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. En uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre belirlenip olasılık değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

Panel değişkenlerin, t-istatistikleri ve olasılık sonuçlarına bakıldığında sabitli ve sabitli trend düzeyindeki bazı kısımlarda birim kök problemi ortaya çıkmıştır. Bu sebeple birim köke sahip serilerin birinci farkları araştırılmış ve serilerin birinci farkları alındığında serilerin durağan hale geldikleri görülmektedir.

Tablo 2: Pedroni ve Johansen Fisher Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Pedroni	Within-Dimension		Between Dimension	
Panel v-istatistiği	8.1355***	6.3654***	Group rho- istatistiği	0.883
Panel rho- istatistiği	-0.4368	-0.4328	Group PP- istatistiği	-0.855
Panel PP- istatistiği	-2.087***	-1.9656**	Group ADF- istatistiği	-2.618***
Panel ADF- istatistiği	-3.0068***	-3.2531***		
Johansen Fisher		Trace Test	Max-Eigen Test	
Yok		76.66***		64.64***
En Çok Bir		32.67***		32.67***

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. En uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre belirlenip olasılık değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

Seriler arasındaki birim kök sorunu ortadan kaldırıldıktan sonra değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı Pedroni ve Johansen-Fisher eşbütünleşme testleri ile incelenmiştir. Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, Ho hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) reddedilmiştir. Sonuçlara genel itibarıyla bakıldığında, Pedroni eşbütünleşme testindeki panel ve grup istatistiklerini oluşturan test sonuçları, seriler arasında kuvvetli bir eşbütünleşme ilişkisini vermektedir. Johansen-Fisher eşbütünleşme testi sonuçları incelendiğinde ise Ho hipotezi, test istatistikleri anlamlı olduğu için reddedilmiştir. Dolayısıyla alternatif hipotez kabul edilmiş ve doğalgaz tüketimi ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Tablo 3: Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Test Sonuçları

Değişken	W-İstatistiği	Z-bar İstatistiği	Olasılık Değeri
GAS→GDP	4.10867	2.33199	0.0197
GDP→GAS	4.58965	2.90957	0.0036

Not: Gecikme uzunluğu iki olarak belirlenmiştir. GAS→GDP; nedensellik yönünün doğalgaz tüketiminden ekonomik büyümeye doğru olduğunu GDP→GAS; nedensellik yönünün ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru olduğunu göstermektedir.

Tablo 3'te hesaplanan panel istatistiklerine ait sıfır hipotezi reddedildiğinde bu durumun değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığını ifade eden Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik test sonuçları görülmektedir. Bu sonuçlara göre %1 düzeyinde anlamlı sonuçlar veren değişkenler arasında hem doğalgaz tüketiminden iktisadi büyümeye hem de iktisadi büyümeden doğalgaz tüketimine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığı görülmektedir.

Tablo 4: FMOLS ve DOLS Testi Sonuçları

GAS		FMOLS		DOLS	
Ülkeler	Kat Sayı	t-istatistiği	Kat Sayı	t-istatistiği	
Türkiye	0.0238	10.105***	0.1139	3.6607***	
İran	0.0064	15.642***	0.0124	10.835**	
Cezayir	0.0548	6.1450***	0.1174	561.19***	
Mısır	0.0269	13.236***	0.0621	5.3077*	
İsrail	0.1631	3.0788***	0.1625	6.2414***	
Suudi Arab.	0.0149	24.473***	0.0162	6.0043***	
BAE	0.0240	1.1623***	0.0363	30.157***	
Pakistan	0.0319	9.8455***	0.0509	22.852***	
Panel Geneli	0.0432	6.6258***	0.0465	5.6313***	

Not: ***, **, * sırayla yüzde 1, 5, 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Her iki testte de panel grup tahmini yapılmıştır. DOLS testinde gecikme değeri Akaike bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin olduğu, iki eşbütünleşme testi için de kabul edildiğinden uzun dönemli katsayıların tahmini yapılmıştır. Tablo 4'te Panel FMOLS ve DOLS test sonuçları panel genelinde incelendiğinde GAS'nin işareti pozitif ve istatistiksel olarak panel genelinde %1 düzeyinde anlamlıdır. Uzun dönemde doğalgaz tüketimindeki bir artışın iktisadi büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve panel genelinde doğalgaz tüketimi katsayısı 0.04 olarak hesaplanmıştır. Bu katsayıya göre panel genelinde doğalgaz tüketimindeki yüzde birlik bir artış GSYİH üzerinde yaklaşık olarak %0.04'lük bir büyüme sağlayacaktır. Sonuçlar ülke bazında incelendiğinde doğalgaz tüketiminin büyüme üzerindeki olumlu etkisi (%0.16) en fazla İsrail'de görülmektedir. Bu ülkeyi DOLS sonuçları dikkate alındığında Cezayir (% 0.11) ve Türkiye (% 0.11) izlemektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisi 8 MENA (Türkiye, İran, Cezayir, Mısır, İsrail, Suudi Arabistan, BAE, Pakistan) ülkesi için 1989-2014 dönemi verileri kullanılarak panel eş bütünleşme, panel nedensellik testleri ve uzun dönem katsayı tahminicileri kullanılarak analiz edilmiştir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, Pedroni ve Johansen-Fisher Eşbütünleşme testleriyle incelenmiş ve analiz sonucunda seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Daha sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi

ile araştırılmış ve analiz sonucunda büyüme hipotezi (ET→GSYİH) ve doğal kaynakların korunma hipotezi (GSYİH→ET) kabul edilmiştir. Çalışmada ulaşılan bulgular Öztürk ve Al-Mulali (2015), Solarin ve Öztürk (2016) gibi yazarların çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Öztürk ve Al-Mulali (2015)'nin 1980-2012 dönemini kapsayan Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi üyesi yedi ülke üzerine yaptığı çalışmalarında doğalgaz tüketimi ve büyüme arasında eşbütünleşme ve hem büyümeden enerji tüketimine hem de enerji tüketiminden büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca bu ülkelerde doğalgaz tüketimi ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği görülmüştür. Solarin ve Öztürk (2016) 1980-2012 dönemini kapsayan, OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ülkelerini dikkate aldıkları çalışmada, doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme arasında bazı ülkeler arasında doğalgaz tüketiminden büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi-büyüme hipotezi kabul edilirken bazı ülkeler arasında ise büyümeden doğalgaz tüketimine doğru nedensellik ilişkisi-doğal kaynakların korunma hipotezi kabul edilmiştir.

Serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği tespit edilen çalışmada, uzun dönem eşbütünleşme katsayıları Pedroni FMOLS ve DOLS yöntemiyle tahmin edilmiştir. Tahmin sonucunda; doğalgaz tüketimindeki bir artışın, iktisadi büyümeyi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı düzeyde etkilediği görülmüştür. Panel genelinde doğalgaz tüketimi katsayısı 0.04 olarak hesaplanmıştır. Bu katsayıya göre panel genelinde doğalgaz tüketimindeki yüzde birlik bir artış, GSYİH üzerinde yaklaşık olarak %0.04'lük bir büyüme sağlayacaktır. Uzun dönem katsayı sonuçları bireysel olarak incelendiğinde doğalgaz tüketiminin büyüme üzerindeki olumlu etkisi (% 0.16) en fazla İsrail'de görülmektedir. Bu ülkeyi DOLS sonuçları dikkate alındığında Cezayir (% 0.11) ve Türkiye (% 0.11) izlemektedir. Çalışmada fosil yakıtlar bakımından zengin olan İran, Mısır, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerde doğalgaz tüketiminin büyüme üzerindeki etkisinin düşük oranda çıkması dikkat çekici sonuçlardan biri olarak görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre özellikle enerjide dışa bağımlı ve gelişmekte olan ülkelerin yük-sek ve sürdürülebilir bir iktisadi büyüme oranını yakalayabilmesi için enerji tüketimini artırması gerekmektedir. Bu durumun gerçekleşmesinde karbon emisyonu yüksek petrol, kömür, nükleer enerji yerine yenilenebilir enerji üretimini henüz sağlayamayan ülkeler daha temiz enerji kaynağı olarak görülen doğalgaz üzerinden enerji politikalarına yön vermelidir.

Kaynakça

- Apergis, N., & Payne, J. E. (2010). Natural gas consumption and economic growth: A panel investigation of 67 countries. *Applied Energy*, 87, 2759-2763.
- Bildirici, M., & Bakırtas, T. (2014). The relationship among oil, natural gas and coal consumption and economic growth in BRICTS (Brazil, Russian, India, China, Turkey and SouthAfrica) countries. *Energy*, 65, 134-44.
- British Petroleum Statistical Review of World Energy (2018). <http://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/downloads.html>. adresinden erişildi.
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-460.
- Fatai, K., Oxley, L., & Scrimgeour, F. G. (2004). Modeling the causal relationship between energy consumption and GDP in New Zealand, Australia, India, Indonesia, the Philippines and Thailand. *Mathematics and Computers in Simulation*, 64, 431-445.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *The Econometrics Journal*, 3, 148-161.

- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, ss. 53-74.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Kum, H., Ocal, O., & Aslan, A. (2012). The relationship among natural gas energy consumption, capital and economic growth: bootstrap-corrected causality tests from G-7 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(5), 2361.
- Levin, A., Lin, C., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite sample properties. *Journal of Econometrics*, 108 (1) 1–24.
- Ozturk, I., & Al-Mulali, U. (2015). Natural gas consumption and economic growth nexus: panel data analysis for GCC countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 51, 998-1003.
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, ss. 653–670.
- Pedroni, P. (2000). Fully-Modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. *Advances in Econometrics*, 15, ss. 93-130.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83, ss. 727-731.
- Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). The relationship between natural gas consumption and economic growth in OPEC members. *Renewable and Sustainable Energy Review*, 58, 1348-1356.
- Yu, E. S. H., & Choi, J. Y. (1985). The causal relationship between energy and GNP: an international comparison. *Journal of Energy and Development*, 10, 249-272.
- Zahid, A. (2008). Energy-GDP relationship: A causal analysis for the five countries of South Asia. *Applied Econometrics and International Development*, 1, 167-180.

DERİNDEN BÖLÜNmüş TOPLUMLARDA BÖLÜNmüş SİVİL TOPLUM: ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Gönül TEZCAN¹

Öz

Derinden bölünmüş toplumlarda pozitif barışın sağlanması için uzun vadeli barış inşası politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede sivil toplum toplumdaki çatlakları onarıcı, etnik gruplar arası mesafeyi azaltıcı ve sosyal entegrasyonu güçlendirici bir barış inşası aracı olarak sunulmaktadır. Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum da toplumdaki politik ve sosyal bölünmeleri yansıttığı için birleştirici ve uzlaştırıcı bir rol üstlenmesi zordur. Böyle toplumlarda sivil toplum dışlayıcı biçimde örgütlendiğinden, topluluklar arası uzlaşya katkıda bulunamadığı gibi grup içi bağlılıkları güçlendirerek radikalleşmeye de sebep olabilir. Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir rol oynayabileceğini tartışmakta ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik çözüm önerileri getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: sivil toplum, derinden bölünmüş toplum, barış inşası, konsosyonel demokrasi

JEL Kodları: D71, D74, L31

DIVIDED CIVIL SOCIETY IN DEEPLY DIVIDED SOCIETIES: SOLUTION PROPOSALS

Abstract

Long-term peacebuilding policies are needed in order to ensure positive peace in deeply divided societies. In this respect, civil society is presented as a peacebuilding tool that restores social cleavages, reduces inter-ethnic distance and strengthens social integration. However, because of reflecting the political and social divisions in society, it is difficult for civil society in deeply divided societies to play a unifying and reconciliatory role. Since civil society is organized exclusively in such societies, it can also lead to radicalization by strengthening intra-group loyalty besides failing to contribute to inter-community reconciliation. The aim of this study is to discuss how civil society can play a more inclusive and reconciliatory role in deeply divided societies and to propose solutions for exclusive civil society organizations.

Keywords: civil society, deeply divided society, peacebuilding, consociational democracy

JEL Codes: D71, D74, L31

¹ Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
gkucukyuru@adu.edu.tr

Giriş

Barışçıl toplumlarda sivil toplumun daha demokratik bir yönetime katkı sağladığı kabul edilmekle birlikte, çatışma sonrası toplumdaki sivil toplum örgütlenmelerine doğrudan böyle bir rol atfetmek mümkün olmamaktadır. Çatışma sonrası derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, barışı destekleyebileceği gibi çatışmayı körükleyebilmekte, ya da en azından mevcut statükoyu devam ettirebilmektedir.

Derinden bölünmüş toplumlarda pozitif barışın sağlanması için uzun vadeli barış inşası politikalarına ihtiyaç duyulur. Barış inşası temel olarak barışı güçlendiren ve çatışmanın nüksetmesini engelleyen yapıları desteklemek olarak tanımlanabilir (Birleşmiş Milletler [UN], 1992). Bu çerçevede sivil toplum, çatışan taraflar arasındaki iletişim ve güveni arttıracak ve toplumdaki bölünmüşlüğü azaltarak barışa katkıda bulunabilecek potansiyel bir alan olarak görülmektedir. Ancak sivil toplumun böyle bir rol üstlenebilmesi kapsayıcı biçimde örgütlenmiş olmasına bağlıdır. Kapsayıcı sivil toplum, toplumun farklı kesimlerinden üyeliklere açık olan, heterojen yapıları örgütlenmeleri ifade eder. İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch) ve Uluslararası Af Örgütü (Human Rights Watch) kapsayıcı sivil topluma örnek gösterilebilir. Oysaki derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, toplumdaki politik ve sosyal bölünmeleri yansıtmakta ve dışlayıcı biçimde örgütlenmektedir. Bu durum sivil toplumun, topluluklar arası uzlaşmaya katkıda bulunmasına engel olduğu gibi, grup içi bağlılıkları güçlendirerek çatışan tarafların radikalleşmesine de neden olabilmektedir.

Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir rol oynayabileceğini tartışmakta ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik çözüm önerileri getirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde sivil topluma ve derinden bölünmüş toplumlara ilişkin kavramsal çerçeve çizilmiş ve derin biçimde bölünmüş toplumlarda sivil toplumun hangi şartlarda pozitif barışa katkıda bulunabileceği incelenmiştir. İkinci bölümde, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun bölünmüşlüğü pekiştiren unsurlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı biçimde örgütlenebileceği tartışılmış ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik bir takım çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve: Derinden Bölünmüş Toplamlar ve Sivil Toplum

“Derinden bölünmüş” terimi ilk kez Eric Nordlinger tarafından “Conflict Regulation in Deeply Divided Societies” adlı kitabında kullanılmıştır (Lustick, 1979). Derinden bölünmüş toplamlar, bireylerin doğuştan sahip oldukları farklılıkların siyasal hayata sosyal sınıf benzeri bölünmelerden daha fazla yansıdığı, toplumdaki belli grupların iktidar mücadelesi içinde olduğu ve etnik gruplar arasında geçmişten gelen mesafe ve soğukluğun var olduğu toplamları ifade eder (Horowitz, 2014). Lijphart’ın (2002) ‘çoğulcu toplum’ olarak adlandırdığı “dini, ideolojik, kültürel, etnik ya da ırksal yönden kendi siyasal partileri, çıkar grupları ve iletişim araçları olan farklı alt-toplamlara bölünmüş toplamlar” derin biçimde bölünmüş kabul edilir (s. 31). Böyle toplamlarda muhalif gruplar arasında birçok konuda önemli bir süre boyunca devam edegelen köklü anlaşmazlıklar vardır. Rakip gruplar arasındaki sınırlar net ve kesin biçimde çizilmiştir ve grup üyelikleri değişken değildir (Lustick, 1979). Derinden bölünmüş toplamlarda siyasal şiddetin ya da ihtimalinin varlığı, toplumdaki kesimleri birbirinden ayrı tutar (Guelke, 2012).

Literatürde Makedonya, Kosova, Bosna, Kıbrıs, Sri Lanka, Nijerya, Güney Afrika, Lübnan, Kuzey İrlanda, Hindistan, Irak, Etiyopya, Malezya, İsrail gibi etnik, dinsel, mezhepsel ya da dilsel olarak bölünmüş toplamlar “derinden bölünmüş” olarak kabul edilir. Makedonya’da nüfusun yaklaşık %25’ini oluşturan etnik Arnavut azınlığın anayasaya, eğitim ve kültüre, istihdam ve katılıma ve demokratik temsile ilişkin şikâyet ve talepleri, Makedonların ontolojik güvenliklerine ilişkin endişeleri ile karşı karşıya gelince, ülkenin iç savaşın eşiğinden döndüğü 2001 çatışması yaşanmıştır. Çatışmayı bitiren ve bir konsosyonel düzenleme (ortaklıkçı/

oydaşmacı demokrasi) örneği olan Ohri Çerçeve Anlaşması toplumdaki bölünmüşlüğü sona erdirememiştir. Etnik gruplar arasında tarihten gelen sosyo-kültürel farklılıklar ve ekonomik ve demografik ayrımlar siyasi partiler, medya, sivil toplum, eğitim gibi birçok alanın Makedon ya da Arnavut olarak etiketlenmesine neden olmuştur (Gülboy, 2012; Ilievski, 2007; Koppa, 2001).

Kuzey İrlanda'da İrlanda Cumhuriyeti'nin parçası olmak isteyen milliyetçi/Katolik Cumhuriyetçiler ile İngiltere'nin parçası olarak kalmak isteyen Birlikçi/Protestan çoğunluk arasındaki çatışmalar 1968'den 1998 yılına dek sürmüştür. Yine bir konsosyonel düzenleme örneği olan 1998 tarihli Belfast Anlaşması çatışmayı durdurmuş olsa da, toplum ayrılmış cemaatler içerisinde yaşamaya devam etmektedir (Schiaparelli, 2015). Benzer şekilde, Bosna'da Boşnaklar ve Sırpalar, Kosova'da Arnavutlar ve Sırpalar, Irak'ta Şii çoğunluk ile Sünni ve Kürt azınlıklar, Kıbrıs'ta Rumlar ve Türkler, Malezya'da Müslüman Malay çoğunluk ile Çinli ve Hintliler, İsrail'de Araplar ve Yahudiler, Güney Afrika'da beyazlar ve siyahlar arasındaki dinsel, mezhepsel, dilsel, irksal ve etnik kökenli bölünmüşlükler politik ve sosyal hayata damga vurmuş durumdadır.

Sivil toplumun, çatışmanın her aşamasında önemli bir potansiyel role sahip olduğu ve barış inşası sürecine pozitif katkıda bulunabileceği kabul edilir (Paffenholz, 2009). Çalışmanın amacı, bu şekilde derinden bölünmüş toplumlarda, sivil toplumun topluluklar arası bölünmüşlükleri azaltma potansiyelini araştırmaktır.

Sivil toplum literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Andrew Heywood'a (2015) göre, köken olarak "devlet otoritesi altında hukukla yönetilen bir siyasal cemaati" ifade eden sivil toplum, zamanla "hükümetten bağımsız ve kendi amaçlarına ulaşma çabasında olan bireyler tarafından organize edilen müstakil kurumları" tanımlamak için kullanılır olmuştur (s.61). Larry Diamond'ın (1994) tanımıyla sivil toplum,

...gönüllü, kendi kendini üreten, (büyük ölçüde) kendi kendini destekleyen, devletten özerk, bir yasal düzen ya da ortak kurallar bütünüyle bağlanmış olan örgütlü bir sosyal yaşam alanıdır... kamusal bir alanda çıkarlarını, tutkularını, düşüncelerini ifade etmek, bilgi alışverişinde bulunmak, ortak hedeflerini gerçekleştirmek, devletten talepte bulunmak ve devlet yetkililerini sorumlu tutmak amacıyla toplu olarak hareket eden bireyleri içerir.(s.5)

Sivil toplum, bireylerin devletten, aileden, piyasadaki diğer devlet dışı aktör ve birliklerden ayrı varlıklar olarak ortaya koydukları gönüllü eylemleri içerir. Sivil toplumun vatandaşları korumak, hükümet yetkililerini eylemlerinden sorumlu kılmak, kamu çıkarlarını savunmak, bireyleri sosyalleştirmek, vatandaşlar ve devlet yetkilileri arasında arabuluculuk yapmak ve toplumun işleyişi için gerekli olan hizmetleri sunmak gibi işlevleri vardır (Parver ve Wolf, 2008). Ancak her ne kadar sivil toplum devletten ayrı bir alan olsa da, devletten etkilendiği ve aynı zamanda onu etkilediği de vurgulanmalıdır. Birçok hükümet-dışı örgüt üzerinde yapılmış çalışma, bu örgütlerin toplumdan çok devletle ilişkisi olduğunu da açığa çıkarmıştır. Bu nedenle sivil toplum bir yandan demokrasiyi güçlendiren bir unsur iken, diğer yandan devlet tarafından "izin verilme" ve "korunma" ihtiyacı içerisinde olması nedeniyle, varlığı, yapısı ve rolleri itibarıyla devletin demokratiklik derecesinden etkilenen bir nitelik arz eder (Marchetti ve Tocci, 2009).

Günümüzde iyi işleyen bir demokrasi açısından hayati önem arz eden sivil toplum, barış inşası açısından da önemli bir destekleyici unsurdur. Sivil toplum, çatışma sırasında kitlesel gösteriler düzenlemek, medya yayınları yapmak, halk toplantıları düzenlemek, çatışmanın sonuçlarına ilişkin uyarılarda bulunmak, uluslararası toplumun dikkatini çekmek gibi eylemlerle ihtilafın artmasını engelleyebilir. Ayrıca barış anlaşmasının müzakere sürecinde kısıtlı da olsa lobi faaliyetleri ile masadaki tarafların görüşlerini etkileyebilme kapasitesine sahiptir (Marchetti ve Tocci, 2009). Örneğin Kuzey İrlanda ve Guatemala'da sivil toplum barış görüşmelerine direkt ya da dolaylı biçimde müdahil olabilmıştır (Inclusive Security, 2013). Sivil toplum eğitim ve sağlık

gibi temel hizmetler sunma, barış eğitimini destekleme, hakikat ve uzlaşma komisyonları oluşturma gibi yollarla çatışma çözümleme aşamasında da kayda değer bir rol üstlenebilmektedir. Ancak sivil toplumun en büyük rolü çatışmanın dönüştürülmesi ve barış inşası aşamalarında kendini gösterir. Bu aşamada sivil toplum, kimliklerin ve çıkarların psikolojik, eğitimsel ve söylemsel kanallarla değiştirilmesinde önemli rol oynayabilir (Marchetti ve Tocci, 2009). 1990'ların ortalarından itibaren, özellikle de Somali, Ruanda ve Balkanlar'daki uluslararası müdahalelerin başarısızlıkları, çatışma sonrası toplumlarda sivil toplumun önemini açığa çıkarmıştır. Artık sivil toplumun güçlendirilmesi, bölünmüş toplumlarda barış inşası çerçevesindeki uluslararası girişimlerin temel ögesi haline gelmiştir (Fischer, 2011).

Sivil toplum barış inşası kapsamında, vatandaşları şiddetten korumak, insan hakları ihlallerini ve barış anlaşmalarının uygulanmasını denetlemek, insan haklarını desteklemek gibi rollerin yanı sıra, barış ve demokrasiye ilişkin değerlerin sosyalizasyonunu sağlamak ve barış inşası fonksiyonlarını destekleyecek hizmetler sunmak gibi görevler de üstlenir. Ayrıca, muhalif gruplardan insanları bir araya getirmek suretiyle gruplar arası sosyal bütünlüğü desteklemek ve yerel ve ulusal düzeydeki her çeşit aktör arasında diyalogu kolaylaştırmak gibi potansiyel rollere de sahiptir (Paffenholz, 2009). Sivil toplumun muhalif gruplar arasında bir iletişim kanalı yaratması çatışma sonrası toplumlar için özellikle önem arz eder.

Hükümet yetkilileri ya da uluslararası aktörler tarafından başlatılan bir barış inşası girişiminin başarısını belirleyen başlıca unsurlardan biri sivil toplumun da bu sürece katılmasıdır (Parver ve Wolf, 2008). Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum politik toplum paralelinde parçalanmıştır ve genelde bu parçalanmışlıktan çıkar sağlayan kesimlerin varlığı nedeniyle statüko devam ettirilmektedir (Puljek-Shank ve Verkoren, 2017). Sivil toplumun terkihi ve niteliği aynı zamanda onun etkinliğini de belirlediğinden, toplumdaki muhalif grupların ayrı ayrı kendi gruplarını temsil eden homojen sivil toplum örgütleri kurmaları kutuplaşmayı ve radikalleşmeyi artırarak çatışma çözümleme ve barış inşasını destekleme potansiyellerini düşürür (Paffenholz, 2009). Sivil toplumun barış inşasına katkıda bulunabilmesi için dışlayıcı değil, toplumun genel çıkar ve sorunlarını ele almak üzere kapsayıcı biçimde örgütlenmiş olması gerekmektedir.

Kapsayıcı örgütler toplumun farklı kesimlerinden ya da topluluklarından üyeler içerdikleri için (cross-cutting memberships) demokrasinin güçlendirilmesinde doğrudan rolleri vardır. Kapsayıcı bir sivil toplum, toplumdaki farklı paydaşların barış sürecine dâhil olmasını sağlar. Toplumun farklı kesimleri ve siyasal elitleri arasında karşılıklı bağımlılık yaratır. Onların birbirlerini anlamalarını kolaylaştırır ve aralarında güven ve şeffaflık inşa edilmesine imkân tanır. Dışlayıcı örgütlerin üyeleri ise yalnızca tek bir topluluktan gelir (Erkem, 2017). Dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin grup içi bağlılıkları artırmak suretiyle etnik milliyetçiliği körükleme ihtimalleri, toplumdaki farklılıkları uzlaştırma ve sosyal bütünlüğe katkıda bulunma ihtimallerini de düşürür (Dixon, 1997). Bu nedenle derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum ancak kapsayıcı biçimde örgütlenirse barış inşasına katkıda bulunabilir. Kıbrıs'ta Kültürel Miras Teknik Komitesi (The Technical Committee on Cultural Heritage), Türk ve Rum toplumlarını Kıbrıs'ın ortak kültürel mirasını korumak üzere bir araya getiren, dolayısıyla kimlik bariyerlerinin yıkılmasında ve pozitif barış ortamının inşa edilmesine katkıda bulunabilecek bir örnek olarak verilebilir (Erkem, 2017). Ancak bir sonraki bölümde incelendiği üzere, kapsayıcı sivil toplum örgütleri kurulmasının önünde bir takım engeller bulunmaktadır.

2. Kapsayıcı Sivil Toplumun Önündeki Engeller

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun barış inşasına katkıda bulunabilmesi için kapsayıcı sivil toplum örgütlerinin sayısını ve etkinliğini artırmak gerekir. Ancak bu toplumların çoğunlukla konsosyonel demokrasi modeliyle yönetilmesi, topluluklar arasında derin sosyal bölünmeler bulunması, bu toplumlarda eğitimin ayrıştırılmış olması (*segregated education*) ve

sivil toplum inşasını büyük oranda uluslararası aktörlerin üstlenmiş olması gibi bir takım etkenler kapsayıcı sivil toplum örgütleri kurulmasını zorlaştırır.

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun daha kapsayıcı hale gelmesinin önündeki engellerin ilki bu toplumların genellikle konsosyonel demokrasi modeli ile yönetilmeleridir. Konsosyonel teori Hollandalı siyaset bilimci Arend Lijphart tarafından 1960'lı yıllarda geliştirilmiştir. Lijphart, siyaset bilimi literatüründe geçerli olan 'sosyal homojenliğin ve siyasi mutabakatın istikrarlı bir demokrasinin önkoşulu olduğu' görüşünün aksine, eğer siyasi elitler işbirliği yaparlarsa, derin sosyal bölünmelerin ve siyasi farklılıkların hâkim olduğu çoğulcu toplumlarda da istikrarın sağlanabileceğini öne sürmüştür (Lijphart, 1977). Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte başta Balkanlar olmak üzere dünyanın birçok yerinde mikro-milliyetçilik yükselişe geçmiştir. Uluslararası toplum, 1990'lardan bu yana, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova, Kuzey İrlanda, Lübnan, Kenya, Malezya, Etiyopya, Afganistan ve Irak gibi özellikle kimlik temelli çatışmaların baş gösterdiği birçok ülkeye konsosyonel demokrasiyi başlıca yönetim modeli olarak sunmuştur. Böylece 1990'lardan bu yana dünyada adeta bir konsosyonel demokrasi dalgası meydana gelmiştir (Bogaards, 2006; Taylor, 1999).

Konsosyonel teorinin "büyük koalisyonlar, karşılıklı veto/azınlık vetosu, orantısallık ve kesimsel otonomi (segmental autonomy)" olmak üzere dört temel prensibi vardır. İlk olarak, konsosyonel model, çoğulcu bir toplumdaki tüm önemli kesimlerin siyasi liderlerinin iktidarı paylaşmalarını destekler ve bunu "büyük koalisyon" olarak adlandırır. Elitlerin farklılıkları bir tarafa bırakarak fikir birliğine ulaşmaya çalıştıkları büyük koalisyonlar ile azınlığın daimi olarak siyasi iktidardan dışlanmasının önüne geçileceği savunulur (Sisk, 1996). Ancak büyük koalisyon ilkesi toplumdaki alt kesimlere merkezi karar alma sürecinde yetki verse de, azınlıkların temel çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda, çoğunluğun oy üstünlüğüne sahip olmasını engelleyemez. Azınlık vetosu kuralı sayesinde her grup kendi hayati çıkarlarına zarar verecek değişiklikleri engelleme imkânına sahip olur (Lijphart, 1979). Orantısallık prensibi ise, toplumdaki önemli büyüklükteki tüm kesimlerin karar alma sürecinde, yasama ve yürütme kurumlarında, kamu yönetiminde, seçim ve güvenlik sistemlerinde, yargı ve polis teşkilatında ve de kamu fonlarının dağıtımında nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edilmelerini sağlar (Lijphart, 1977; McGarry ve O'Leary, 2009). Son olarak kesimsel otonomi, azınlık grupların münhasır meselelerinde kendi kararlarını almalarını ve kendilerini yönetmelerini öngörür (Lijphart, 1979). Bu dört temel prensip üzerine oturan modelin temeli elit işbirliğine dayanır (Lijphart, 1969).

Konsosyonel demokrasi kolektif kimlikleri "temel yapıtaşı" olarak kullanarak siyasi kurumları düzenlemeye odaklanmıştır (Taylor, 2009). Konsosyonel modelde grup aidiyetleri ulusal aidiyetin, grup hakları da bireysel hak ve özgürlüklerin üzerinde tutulur. Tüm bu yönleriyle model, temel amacı çatışmanın yapısal kökenlerine inmeden şiddeti sonlandırmak ve anayasal mühendislik yoluyla iktidarı çatışan taraflar arasında paylaştırarak işleyen bir demokrasi yaratmak olan devlet merkezli, yukarıdan aşağıya (*top down*) bir barış inşası projesidir. Bu durumda konsosyonel demokrasi yalnızca negatif barışı sağlayabilir ve çatışmanın tekrarlanmasını engelleyemez. Oysaki Johan Galtung'a göre pozitif barış için yapısal ve kültürel şiddeti sona erdirmek ve çatışan tarafların tutum ve çelişkilerini değiştirmek suretiyle çatışmayı yapıcı bir biçimde dönüştürmek gereklidir (Erkem, 2017). Pozitif barışa giden süreçte çatışan taraflar arasındaki ilişkiler restore edilmeli ve toplumun genel çıkarlarına hizmet eden sosyal sistemler inşa edilmelidir (Claske, 2007). İşte sivil toplum bu amaca hizmet edecek bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilir ve istikrarlı toplumlar yaratmak için toplumdaki farklı kesimlerin uzun vadeli çatışma önleme ve barış inşası çabaları ile bütünleştirilmesi çok önemlidir. Bunun için, öncelikle etnik gruplar arası güvensizlik ve mesafenin aşılması gerekir. Bu da ancak nitelikli iletişimin artırılması ve gruplar arası işbirliğini ve güveni artıracak etkili sosyal kurumların inşası ile

mümkün olur. İşte sivil toplum etnik ayrımların azalmasına katkıda bulunabilecek bir sosyal alan olması bakımından önemlidir. Ancak konsosyonel teori toplumdaki alt kültürlerin kendi sınırları içerisinde tutulmasını savunur. Buna göre, homojen toplumlarda bireyler arası ilişki ve temasın artmasının karşılıklı anlayışı güçlendireceği, heterojen toplumlarda ise artan temasın gerginlik ve düşmanlıkları körtükleyebileceği iddia edilir. Bu nedenle, Lijphart'a göre (1969) heterojen toplumlarda iletişim, çatışma ihtimalini artıracığından, alt kültürler arasındaki sınırlar keskin ve net olmalıdır.

Konsosyonel teörinin çatışmayı engellemek için sunduğu çözüm, yani topluluklar arası iletişim ve müzakereyi yalnızca siyasi elitler düzeyinde tutarak topluluklar arası iletişimi minimum düzeyde tutma formülü, barış inşasını baltalayıcı ve toplumdaki ayrımları derinleştirici bir formüldür. Kendi içine kapanan, gruplar arası iletişim yerine yalnızca grup içi iletişimle sınırlanan topluluklar, sürekli kendileriyle aynı önyargılara, aynı görüş ve düşüncelere sahip insanlarla temas halinde olduklarından bir süre sonra radikalleşmeye başlarlar. Bu durum sorun ve ayrılıkları güçlendirirken çatışmanın dönüştürülmesini engeller (Dixon, 1997; Dryzek, 2000). Bu görüşü destekleyici biçimde, Varshney (2002) tarafından Hindistan üzerinde yapılan bir çalışma, tek etnikli sivil toplum kuruluşları içeren şehirlerde, çok etnikli sivil toplum kuruluşlarının çoğunlukta olduğu şehirlere kıyasla etnik gruplar arası şiddet düzeyinin daha yüksek olduğunu göstermiştir (aktaran Puljek-Shank ve Verkoren, 2017).

Kapsayıcı sivil toplumun önündeki ikinci engel, derinden bölünmüş toplumlarda uzlaşması beklenen muhalif grupların masaya sadece farklı toplumsal kesimler olarak değil, "suçlu" ya da "kurban" olarak oturmalarıdır. Bu toplumlarda "geçmiş", bireylerin kimlikleri üzerinde negatif bir etki yapmakta ve sonraki tüm toplumsal süreçleri etkilemektedir (De La Rey, 2001). Derinden bölünmüş toplumlarda tarih ve kimlikler tartışmalıdır. Bellekler kötü anılar ve hikâyelerle dolu olduğundan, ortak tarihe, ortak geçmişe, ya da ortak geleneklere vurgu yapılması mümkün değildir. Böyle toplumlarda genellikle inanç farklılıklarıyla beslenen kültürel farklılaşma vardır. Bu nedenle çok etnikli birçok toplumda mümkün olduğunun aksine, derinden bölünmüş toplumlarda farklı kesimlerin etrafında birleşebileceği ortak noktalar bulmak kolay değildir. Bu durum sivil örgütlenmelerin dışlayıcı olmasına yol açar.

Derinden bölünmüş toplumlarda kapsayıcı sivil toplum örgütlenmelerinin önündeki üçüncü bir engel de ayrıştırılmış eğitimidir. Eğitim etnik gruplar arası ilişkileri geliştirmek, ulus inşasını sağlamlaştırmak ve sosyal değişimi gerçekleştirmek için çok önemli bir araçtır. Ancak Makedonya gibi birçok derinden bölünmüş toplumda etnik olarak tecrit edilmiş eğitim sistemleri çatışan kimlik ve algıları pekiştirmekte ve eğitimin sosyal değişim için güçlü bir araç olabilme olasılığını zayıflatmaktadır (Petroska-Beska ve Najcevska, 2004).

Makedonya'da giderek tek etnikli hale gelmiş olan okullar, ilk ve ortaöğretimde etnik Makedon ve etnik Arnavut öğrencilerin temasını engelleyecek şekilde düzenlenmiştir. Arnavut ve Makedon öğrencilerin aynı okula gitmek zorunda kaldıkları durumlarda, farklı binalarda, farklı sınıflarda ve günün farklı zamanlarında eğitim almaları sağlanmıştır. Her ne kadar Vasilev'e (2013) göre bu durum siyasi bir uygulama olmaktan ziyade, 2001 çatışmasının akabinde Üsküp, Bitola, Kumanova gibi kentlerdeki karma okullarda farklı gruplar arasında yaşanan arbedelere yönelik bir önlem niteliğindeyse de, sonuçları bakımından olumsuzluklar yaratmıştır. Benzer şekilde Kuzey İrlanda'da çocukların %93'ü ya Protestan ya da Katolik bir okulda okumaktadır. Ülkede parlamento, kamu yönetimi, polis teşkilatı gibi kurumlarda önemli dönüşümler hayata geçirilmiş olsa da, eğitim sisteminin ayrıştırılmış yapısı korunmaktadır (Schiaparelli, 2015). Malezya'daki üç temel etnik gruptan en büyüğü olan Malaylar daha çok kırsal bölgelerde yaşarken, ikinci büyük etnik grup olan Çinliler kent merkezlerinde ikamet etmektedir. Hintliler ise kırsal bölgelere ve kent çevrelerine dağılmış durumdadır. Bu durum Malezya'da yaşayan çoğu çocuğa okul çağına kadar kendileri dışındaki bir etnik grubun üyesini uzun süreli tanıma

inkâni vermemektedir. Bu açıdan ülkedeki okullar etnik gruplara karşılıklı anlayış ve tolerans kazandırabilecek başlıca platform olabileceken, tersine, etnik bağlamda ayrılmış durumdadır ve her bir grubun kendi ulus inşasına hizmet etmek üzere tasarlanmıştır (Raman ve Sua, 2010).

Okullar aileden sonra başlıca sosyalleşme kurumları oldukları için, çocukların ve gençlerin değer, yargı ve davranışlarını şekillendirir. Bu anlamda bölünmüş toplumlarda eğitim sürecinde etnik, dinsel, dilsel, ırksal farklılıklar nedeniyle birbirlerinden uzak tutulan, günün farklı zamanlarında ya da farklı binalarda eğitim gören, kendileri gibi olmayanları tanıma ve anlama inkâni tanınmayan çocukların önyargılarından kurtulmaları zorlaşır. Bu da uzun vadede etnik gruplar arası ilişkilere olumsuz biçimde yansır. Önyargılar tutum ve davranışları etkilediğinden, çocukluk çağında ayrıştırılmış eğitim almış bireylerin kendilerinden farklı olanlara saygı ve hoşgörü ile yaklaşmaları ve bir uzlaşma zemini bulmaları zordur (Vasilev, 2013). Bu nedenle ayrıştırılmış eğitimin uygulandığı bölünmüş toplumlarda kapsayıcı sivil toplumun önü daha baştan tıkanmış olur.

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum kuruluşlarının kapsayıcılığını kısıtlayan dördüncü bir etken de bu toplumlarda sivil toplum inşasını daha çok uluslararası aktör ve örgütlerin üstlenmesidir. Elbette ki, başta güçlü bölgesel aktörler olmak üzere, harici siyasi aktörlerin siyasi nüfuz ve bağış desteği ile barış süreçlerini pozitif yönde etkileme potansiyelleri bulunmaktadır (Paffenholz, 2009). Ancak sivil toplumu destekleme sürecinde harici aktörlerin yapacağı katkının niteliği önemlidir. Fischer'e (2011) göre, Bosna'da, Avrupa Birliği (AB), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Birleşmiş Milletler (BM), devlete bağlı kalkınma ajansları, ulus aşırı sivil toplum örgütleri ya da hayır kurumları tarafından sivil topluma verilen destek etnik gruplar arası işbirliği için alan yaratmıştır. Uluslararası finansman desteğiyle ülkede çok sayıda sivil toplum örgütü kurulmuştur. Ancak plansız ve keyfi fonlar ülkede "*projectomania* sendromu" olarak adlandırılan proje üretmeye odaklanmış, yoğun bürokrasiye boğulmuş, toplumun ihtiyaçları yerine bağışçıların çıkarlarını gerçekleştirmeyi hedef edinmiş örgütlerin çoğalmasına neden olmuştur. Uluslararası toplum topluluk temelli girişimlere ve toplulukların özel ihtiyaçlarına yeterli ilgiyi göstermemiştir. Genel olarak sektörü desteklemenin sivil toplumu güçlendireceğini, bunun da etnik siyasetin önüne geçeceğini varsaymıştır. Ancak sivil toplum örgütlerinin hızlı ve büyük artışı, Bosna toplumunu daha bütüncül yapmamıştır. Çünkü bu süreçte çok etnikli sivil toplum örgütleri kadar toplumdaki bölünmüşlüğü yansıtan ve birçoğu siyasi parti bağlantısı olan çok sayıda tek etnikli örgüt de türemiştir. Ayrıca birçok çatışma sonrası toplumda uluslararası finansmanla kurulan sivil toplum örgütleri ekseriyetle hizmet sağlama ve hizmet dağıtma amaçlıdır (Bodruzic, 2010). Bu nedenle topluluklar arası uzlaşmaya katkıda bulunmak gibi bir gündemleri yoktur.

Sivil toplumun güçlendirilmesi çatışma sonrası bölünmüş toplumlar için önemli bir barış inşası unsuru ise de, süreç yerel destek olmaksızın ve vatandaşların çıkarları gözetilmeden "uluslararasılaştırılmış" sivil toplum örgütleri yarattığı için eleştirilmektedir (Puljek-Shank ve Verkoren, 2017). Bu şekilde tepeden inme bir yaklaşımla, sadece sayısal artışa odaklanılarak kurulmuş sivil toplum örgütlerinin gündemleri de halkın talep, ihtiyaç ve çıkarlarından ziyade bağışçıların talepleri doğrultusunda tepeden inme biçimde belirlenmektedir (Atanasova ve Kacarska, 2009; Parver ve Wolf, 2008). Belloni'ye (2001) göre, kapsayıcı sivil girişimlerin önündeki en büyük engel uluslararası toplumun yukarıdan aşağıya sivil toplum inşasıdır. Sivil toplum inşası teknik bir iş gibi görüldüğü takdirde toplumdaki milliyetçi bölünmeleri aşmaya katkıda bulunamaz. Çünkü bu durum aynı zamanda bir meşruiyet sorunu doğurur. Halk sivil topluma yabancıların çıkarlarına hizmet eden örgütlenmeler olarak baktığı takdirde sivil topluma duyulan güven ve katılım azalır (Atanasova ve Kacarska, 2009).

Kendi içinde demokratik olan, güçlü ve etkili sivil toplum örgütlerinin çoğalması çatışma sonrası toplumlarda barış inşası için önemli bir adımdır. Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil

toplumun da bölünmüş olduğu gerçeği, uygulamada sivil toplumun pozitif barışı destekleyici bir unsur olma potansiyelini zayıflatmaktadır.

3. Bölünmüş Sivil Topluma Çözüm Önerileri

Derinden bölünmüş toplumlar da barışın inşa edilebilmesi için her şeyden önce gruplar arası nitelikli iletişimin artırılması hedeflenmelidir. Sivil toplumun güçlendirilmesi bu hedefi gerçekleştirmek için önemli bir adımdır. Ignatieff (1995), etnik heterojenliğe sahip ülkelerde, etnik olmayan düzlemde örgütlenmiş bir sivil toplumu, toplumsal düzeni sağlayabilecek en akılcı olasılık olarak nitelenmiştir (aktaran Dixon, 1997). Ancak derinden bölünmüş toplumlar da sivil toplumun sosyal bütünlüğe ve toplumsal uzlaşya katkıda bulunabilmesi için kapsayıcı bir platform olması şarttır.

Bu çalışma, derin biçimde bölünmüş toplumlar da, sivil toplumun kapsayıcı biçimde örgütlenebilmesi için bazı çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Bunlardan ilki, söz konusu toplumlar da sıklıkla uygulanan konsosyonel demokrasi modelinin pozitif barışa katkıda bulunacak ek çabalarla desteklenmesidir. Bir diğer öneri, sivil toplum kuruluşlarının kimlik ve etnik aidiyet bağlamında değil, çıkar ve ihtiyaç temelinde örgütlenmelerinin teşvik edilmesidir. Derinden bölünmüş toplumlar da uygulanmakta olan ayrıştırılmış eğitim politikalarına son verilmesi ve eğitimin etnik uzlaşya katkıda bulunabilecek bir araç olarak yeniden ele alınması da kapsayıcı sivil topluma katkıda bulunabilecek bir adım olarak sunulmaktadır. Ayrıca, çatışma sonrası toplumlar da sivil toplum inşasını üstlenmiş olan uluslararası toplumun kapsayıcı sivil toplum konusundaki hassasiyetinin artırılması da büyük önem taşımaktadır. Çalışma, kapsayıcı sivil toplum inşasının uzun vadeli bir süreç olmasından hareketle, kısa vadede tek etnikli, dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin aralarında iletişim ve işbirliğini sağlayacak şemsiye örgütler altında birleştirilmesinin de bir çözüm olabileceğini savunmaktadır.

Konsosyonel demokrasi, birçok derinden bölünmüş toplumda uygulanan başlıca yönetim modelidir. Konsosyonel modele yöneltilen temel eleştirilerden bazıları, modelin kimliksel farklılıkları kurumsallaştırarak toplumdaki çatlakları derinleştirdiği, mevcut sorunları dondurduğu, çatışmayı çözmek yerine baskıladığı ve gruplar arası iletişim ve teması kısıtladığı yönündedir. Bu açılardan konsosyonel demokrasinin yalnızca negatif barışa katkıda bulunabileceği düşünülür (Aitken, 2007; Andeweg, 2000). Gruplar arası bölünmüşlüğün sosyal kurumlara yansıdığı konsosyonel modelle yönetilen toplumlar da, sivil toplum da dışlayıcı bir alan olarak örgütlenir. Ancak çalışmanın amacı konsosyonel düzenlemeleri tümüyle işlevsiz ve sorunlu ilan etmek değildir. Konsosyonel düzenlemeler, etnik azınlıkların siyasi temsilini garantilemek, onlara devlet yönetiminde ve kamu kurumlarında yer açmak ve kendi çıkarlarını ilgilendiren yasaları “veto” edebilmelerine imkân tanımak suretiyle çatışmayı durdurmak ve demokrasinin işleyişini sürdürmek için gerekli olan uzlaşya zeminini sağlar. Hatta çoğu zaman tarafları masaya oturtmak için başka bir alternatif bulunmaz. Bu bakımdan konsosyonel düzenlemelerin şiddeti sona erdirmek için bir ilk adım olarak görülmeleri ve sivil toplum, eğitim, medya, ekonomi gibi alanlar da gerçekleştirilecek çaba ve girişimlerle desteklenmeleri gerekmektedir.

Sivil toplum bireylerin ortak amaç ve çıkarlarını gerçekleştirmek üzere bir araya geldikleri bir alan olarak görülebileceği gibi, ortak inanç ve değerleri paylaşan bireyleri bir araya getiren bir platform olarak da yorumlanabilir (Parver ve Wolf, 2008). Ancak derinden bölünmüş toplumlar da sivil toplumun ortak değerler, ortak tarih, ortak kültür ve gelenekler etrafında birleşmesi zordur. Çünkü bu toplumlar da tarih ve kimlikler tartışmalı, kültür ve gelenekler birbirinden farklıdır. Bu durumda ortak çıkar ve ihtiyaçları vurgulamak ve bu çıkar ve ihtiyaçlara hizmet eden örgütlenmeler kurmak kapsayıcı sivil toplumun önünü açabilir. Çünkü aynı zamanda bir güvenlik meselesi olarak algılanan kimlik ve değerleri uzlaştırmak zorken, spesifik ihtiyaçları ve çıkarları uzlaştırmak daha kolaydır (Dryzek, 2005). Etnik kimlikler, dini inanışlar,

sosyal statüler farklı olsa da, bireylerin çevre kirliliği, kadına şiddet, hayvan hakları, uluslararası örgütlere üyelik gibi ortak sorun ve hedeflerin ve evrensel değerlerin etrafında birleşmeleri mümkün olabilir. İsrail’de başlayarak uluslararası bir network haline gelen savaş ve şiddet karşıtı Siyah Giyen Kadınlar (Women in Black) kapsayıcı sivil topluma örnek gösterilebilir (Gordon, 2016).

Derinden bölünmüş toplumlarda “barış eğitimi”, kapsayıcı sivil toplumun önünü açabilecek bir diğer unsurdur (Parver ve Wolf, 2008). Okullar aileden sonra gelen başlıca sosyalleşme kurumları olduklarından, büyüme sürecinde içselleştirilen norm ve değerleri şekillendirirler. Bu açıdan çocukların ve gençlerin eğitim hayatları boyunca farklı etnik gruplarla iç içe olmaları, önyargılarını yıkabilmeleri için gereklidir (Vasilev, 2013). Etnik tutum, değer, yargı ve davranışlar okula taşındığı gibi, okullardaki etnik gruplar arası deneyimler de öğrenciler aracılığıyla sosyal yaşama taşınır ve etnik gruplar arası ilişkileri etkiler. Özellikle tarih derslerinin ve tarih kitaplarının manipülasyondan uzak tutulması ve etnik uzlaşmayı destekleyici bir araç haline getirilmesi çok önemlidir (Bush ve Saltarelli, 2000). Derinden bölünmüş toplumlarda eğitim yoluyla iletişim kuran, önyargılarından arınan, birbirini tanıyan, anlayan, birbirine güvenmeye başlayan çocukların gelecekte ortak hedef ve amaçlar uğrunda birleşebilmesi mümkün olacak bu da kapsayıcı sivil toplumun önünü açacaktır. Ancak Zembylas ve Bekerman’a (2013) göre, Kuzey İrlanda, İsrail ve Kıbrıs gibi örneklerdeki kapsayıcı eğitim denemelerinden edinilen tecrübeler, tam bir sosyal entegrasyon için yalnızca etnik farklılıkların değil, cinsiyet ve sınıf da dâhil olmak üzere tüm farklılıkların kapsayıcı eğitim kapsamında ele alınması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

Sivil toplum ancak tabandan yukarıya ve etnik olarak heterojen biçimde örgütlenirse güçlü bir barış inşası aracı olabilir. Ancak çatışma sonrası toplumlarda sivil toplum inşasını, özellikle finansal yetersizlik nedeniyle çoğunlukla uluslararası toplum üstlenmekte ve bunu tepeden inme biçimde gerçekleştirmektedir. Puljek-Shank ve Verkoren’in (2017) bir bölünmüş toplum örneği olan Bosna üzerine yaptıkları çalışmada gösterildiği üzere, her ne kadar uluslararası toplum tek etnikli sivil toplum örgütlerini desteklemekten imtina etse de, daha çok hizmet sunma amaçlı ‘apolitik’ ve ‘profesyonel’ sivil toplum örgütlerine destek vererek taban örgütlerini (*grassroots*), dini örgütleri, sendikaları ve enformel networkleri gözden kaçırmakta, sonuç olarak sivil toplumun meşruiyetine ve kapsayıcılığın yönelik yeterli hassasiyeti gösterememektedir. Halkın destek ve güvenini kazanamayan ve bir nevi meşruiyet sorunu yaşayan sivil toplum örgütlerinin sosyal bütünlüğe katkıda bulunma ihtimali de düşüktür. Bu nedenle uluslararası aktörler sivil topluma destek verirken yalnızca söz konusu ülkedeki sivil toplum örgütlerinin sayıca artışına değil, niteliğine, kapsayıcılığın ve etkinliğine de önem vermelidir. Diğer yandan Fischer’a (2011) göre, sivil toplum inşası devlet ve kurum inşasından bağımsız bir süreç değildir. İyi işleyen bir devlet olmaksızın güçlü bir sivil toplum olamayacağı gibi, iyi işleyen bir sivil toplum olmaksızın tam anlamıyla demokratik bir devletten de söz edilemez. Bu nedenle, uluslararası aktörler çatışma sonrası toplumlarda devlet, ulus ve kurum inşasının sivil toplum inşası ile paralel süreçler olduğu bilincini taşımaları ve daha bütüncül bir yaklaşımla hareket etmelidir.

Bütün bu çözüm önerileri hayata geçirilse bile, yine de derinden bölünmüş toplumlarda kapsayıcı bir sivil toplum inşa etmek zor ve uzun vadeli bir süreçtir. Bu nedenle, kısa vadede farklı topluluklara ait dışlayıcı sivil toplum örgütlerini Kuzey İrlanda örneğindeki “Toplum İlişkileri Konseyi” (*Community Relations Council*) ya da Kıbrıs’ta Türk ve Rum toplumlarının siyasi partilerini, sendikalarını, iş dünyası temsilcilerini ve sivil toplum örgütlerini bir araya getiren “İki Toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu” gibi üst bir şemsiye altında birleştirmek bir alternatif olabilir. Böyle bir şemsiye kuruluş dışlayıcı sivil toplum örgütleri arasında iletişim kuracak, kültürler arası diyalogu geliştirecek ve ortak projeler üretilmesini kolaylaştıracak bir platform sağlayacaktır (Erkem, 2017; KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı, 2015).

4. Sonuç

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, kapsayıcı bir platform olarak örgütlendiği takdirde pozitif barışı sağlamak adına önemli bir barış inşası aracı olma potansiyeli taşır. Ancak söz toplumlarda sivil toplum, toplumdaki bölünmeleri yansıttığı için kendi içinde homojen ve diğer gruplara karşı dışlayıcı biçimde örgütlenmektedir. Bu durumda sivil toplumun topluluklar arası uzlaşmaya katkıda bulunmak bir yana, radikalleşmeye sebep olarak çatışmayı körükleme ihtimali vardır. Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı hale getirilebileceğini tartışmaktadır.

Derinden bölünmüş toplumlarda, farklı kesimleri kendi sınırları içerisinde tutmayı hedefleyerek yalnızca elitler arası uzlaşmaya odaklanan konsosyonel düzenlemelerin yaygın biçimde uygulanıyor olması sivil toplumun dışlayıcılığı artırılmaktadır. Bu nedenle, öncelikle, söz konusu toplumlarda uygulanmakta olan konsosyonel düzenlemelerin şiddeti sonlandırmak için zaruri bir ilk adım gibi düşünülmesi ve sivil toplum, eğitim, medya alanlarını da içerecek uzun vadeli çatışma dönüşümü ve barış inşası çabalarıyla desteklenmesi yerinde olacaktır. Bunun yanında, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun ortak kimlik ve değerlerden ziyade, farklı gruplar arasındaki ortak hedef, ihtiyaç ve çıkarlara odaklanarak örgütlenmesini desteklemek de önemli bir adımdır. Çünkü derin biçimde bölünmüş toplumlarda etnik bağlılıklar güçlüdür ve kısa vadede değişmesi mümkün değildir. Bir diğer çözüm, eğitimdeki ayrılaşmaya son verilerek bireylerin erken yaşlardan itibaren birbiriyle iletişim kurmasının, birbirlerini tanıyarak önyargılarından kurtulmasının önünü açmaktır. Makedonya Üsküp'teki "Nansen Dialogue Centre" gibi hükümet-dışı örgütlerin eğitim aracılığıyla toplumsal uzlaşmaya katkıda bulunma çabaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum inşasını üstlenmiş olan uluslararası toplumun bilhassa çok etnikli sivil toplum örgütlerinin kurulmasını desteklemesi de önemlidir. Son olarak, derinden bölünmüş toplumlarda halk tabanlı, kapsayıcı ve bütüncül bir sivil toplum inşa etmek zor ve uzun soluklu bir süreçtir. Bu nedenle, kısa vadede dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin Kuzey İrlanda'daki "Toplum İlişkileri Konseyi" ve Kıbrıs'taki "İki Toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu" örneklerinde olduğu gibi üst bir semsiye kurum ya da örgüt altında birleştirilmesi de bir başka çözüm olabilir.

Sivil toplum hem toplumsal değişim yaratabilecek bağımsız bir özne, hem de mevcut yapılara bağımlı bir nesnedir. Bu nedenle derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum bir yandan toplumsal bölünmüşlüklerden etkilenmekteyken, diğer yandan özünde bu bölünmüşlüğü azaltma kapasitesini barındırmaktadır. Bu çalışmada getirilmiş olan öneriler ve bunlara eklenebilecek diğerleri yoluyla derin biçimde bölünmüş toplumlarda sivil toplumu barış inşasına katkıda bulunabilecek kapsayıcı bir platform haline getirmek mümkündür. Bu süreçte uluslararası toplumun desteği önemliyse de, en büyük rol devlete ve yerel aktörlere düşmektedir.

Kaynakça

- Aitken, R. (2007). Cementing divisions? An assessment of the impact of international interventions and peace-building policies on ethnic identities and divisions. *Policy Studies*, 28(3), 247-267.
- Andeweg, R. B. (2000). Consociational democracy. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 509-536.
- Belloni, R. (2001). Civil society and peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peace Research*, 38(2), 163-180.
- Bodruzic, D. (2010, June). *Civil Society in a post-conflict multiethnic setting: A case study of Bosnia*. Annual Conference of the Canadian Political Science Association'da sunulan bildiri. <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Bodruzic.pdf> adresinden erişildi.

- Bogaards, M. (2006). Democracy and power-sharing in multinational states: thematic introduction. *International Journal on Multicultural Societies*, 8(2), 119-126.
- Bush, K., & Saltarelli, D. (2000). The two faces of education in ethnic conflict: Towards a peacebuilding education for children. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre. <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/insight4.pdf> adresinden erişildi.
- Claske, D. (2007). *Negative versus positive peace*. http://www.irenees.net/bdf_fiche-notions-186_en.html adresinden erişildi.
- De la Rey, C. (2001). Reconciliation in divided societies. D. J. Christie & R. V. Wagner & D. A. Winter (Ed.), *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century* içinde (ss. 251-261). New Jersey: Prentice-Hall.
- Diamond, L. J. (1994). Rethinking civil society: Toward democratic consolidation. *Journal of Democracy*, 5(3),4-17.
- Dixon, P. (1997). Paths to peace in Northern Ireland (I): Civil society and consociational approaches. *Democratization*, 4(2), 1-27.
- Dryzek, J. S. (2005). Deliberative democracy in divided societies: Alternatives to agonism and analgesia. *Political theory*, 33(2), 218-242.
- Ehrlich, C. E. (2000). Democratic alternatives to ethnic conflict: Consociationalism and neo-separatism. *Brook. J. Int'l L.*, 26, 447.
- Erkem, P. (2017). Civil society in conflict regulation: Cyprus case. *Humanitas: International Journal of Social Sciences*, 5(9), 193-201.
- Fischer, M. (2011). Civil society in conflict transformation: Strengths and limitations. B. Austin & M. Fischer & H. J. Giessmann (Ed.), *Advancing Conflict Transformation* içinde (ss. 287-313). New York: Barbara Budrich Publishers.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of peace research*, 6(3), 167-191.
- Gordon, S. M. (2016, 16 Mart). Women in black. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Women-in-Black> adresinden erişildi.
- Guelke, A. (2012). *Politics in deeply divided societies*. Cambridge: Polity.
- Gülboy, G. P. E. (2012). Makedonya'da Arnavut-Makedon çatışması ve Ohrid anlaşması. Y. Okay & T. Babalı (ed.), *Türkiye-Makedonya İlişkileri* içinde (101-116). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları*. (H. Özler, Çev.) Ankara: Liberte. (Orijinal eserin yayın tarihi 2000).
- Horowitz, D. L. (2014). Ethnic power sharing: Three big problems. *Journal of Democracy*, 25(2), 5-20.
- Ignatieff, M. (1995). On civil society: Why Eastern Europe's revolutions could succeed. *Foreign Affairs*, 74(2),128-136.
- Ilievski, Z. (2007). Ethnic mobilization in Macedonia. *EURAC Research*. <http://www.eurac.edu/en/research/autonomies/minrig/Documents/Mirico/Macedonia%20Report.pdf> adresinden erişildi.

- Inclusive Security (2013). *Nine models for inclusion of civil society in peace processes*. <https://www.inclusivesecurity.org/wp-content/uploads/2013/11/9-Models-for-Inclusive-Peace-Processes-w-footers.pdf> adresinden erişildi.
- Kacarska, S., & Atanasova, G. (2009). The role of external actors in civil society building: The case of the Republic Of Macedonia. *CEU Political Science Journal*, 4(1), 48-75.
- Koppa, M. E. (2001). Ethnic Albanians in the former Yugoslav Republic of Macedonia: Between nationality and citizenship. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7(4), 37-65.
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı (2015, Mart 13). *Faaliyetlerine başlayan iki toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu tanıtıldı*. <http://mfa.gov.ct.tr/tr/faaliyetlerine-baslayan-iki-toplumlu-kibris-diyalog-forumu-tanitildi/> adresinden erişildi.
- Lijphart, A. (1969). Consociational democracy. *World Politics*, 21(2), 207-225.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. New Haven:Yale University Press.
- Lijphart, A. (1979). Consociation and federation: Conceptual and empirical links. *Canadian Journal of Political Science*, 12(3), 499-516.
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. London:Yale University Press.
- Lustick, I. (1979). Stability in deeply divided societies: consociationalism versus control. *World politics*, 31(3), 325-344.
- Lustick, I. S. (1997). Lijphart, Lakatos, and consociationalism. *World Politics*, 50(1), 88-117.
- Marchetti, R., & Tocci, N. (2009). Conflict society: understanding the role of civil society in conflict. *Global Change, Peace & Security*, 21(2), 201-217.
- McGarry, J., & O'leary, B. (2009). Power shared after the deaths of thousands. R. Taylor (Ed.), *Consociational theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland conflict* içinde (ss. 15-84). London: Routledge.
- Petroska-Beska, V., & Najcevska, M. (2004). *Macedonia: understanding history, preventing future conflict* (USIP Special Report 115). <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN017851.pdf> adresinden erişildi.
- Paffenholz, T. (2009). *Summary of results for a comparative research project: Civil society and peacebuilding* (CCDP Working Paper). Conflict, Development and Peacebuilding web adresinden erişildi: https://www.sfcg.org/events/pdf/CCDP_Working_Paper_4-1%20a.pdf
- Parver, C., & Wolf, R. (2008). Civil society's involvement in post-conflict peacebuilding. *International Journal of Legal Information*, 36(1), 51-79.
- Peacebuilding and the United Nations*. <http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pbun.shtml>
- Puljek-Shank, R., & Verkoren, W. (2017). Civil society in a divided society: Linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina. *Cooperation and conflict*, 52(2), 184-202.
- Raman, S. R., & Sua, T. Y. (2010). Ethnic segregation in Malaysia's education system: enrolment choices, preferential policies and desegregation. *Paedagogica Historica*, 46(1), 117-136.

- Schiaparelli, K., MacKenzie, M., Krug, A., Newbold, A., & Wagner, J. (2015). Divided society, divided schools, divided lives: The role of education in creating social cohesion in Northern Ireland. *Journal of National and Global Affairs*, 6(1), 53-73.
- Sisk, T. D. (1996). *Power sharing and international mediation in ethnic conflicts*. Washington: United States Institute of Peace.
- Taylor, R. (2009). *Consociational theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland conflict*. London: Routledge.
- United Nations. (1992). *An agenda for peace*. <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> adresinden erişildi.
- Vasilev, G. (2013). Multiculturalism in post-Ohrid Macedonia: Some philosophical reflections. *East European Politics and Societies*, 27(4), 685-708.
- White, G. (1994). Civil society, democratization and development: Clearing the analytical ground. In Peter Burnell & Peter Calvert (Eds.), *Civil Society in Democratization* (ss. 6-21). London: Frank Cass.
- Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2013). Integrated education in conflicted societies: is there a need for new theoretical language? *European Educational Research Journal*, 12(3), 403-415.

OIL PRICES AND BANKING STOCKS NEXUS: EVIDENCE FROM AN OIL-DEPENDENT COUNTRY ¹

Beyza Mina ORDU-AKKAYA²
Ramazan SARI³

Abstract

We investigate the impact of oil prices on Borsa Istanbul banking index during 2004-2016 and for the periods before and after the 2008 crisis. We especially examine banking stock performances since any significant factor affecting financial institutions, would probably have an impact on the whole economy due to the contagion. Furthermore, banking index is the leader index in Borsa Istanbul with 36% of market capitalization of Borsa Istanbul and financial institutions in Turkey experienced a significant mergers and acquisitions flow in the last decade. Hence, the interrelationship between foreign and domestic markets has intensified, significantly. Our sample period is between 2004 and 2016 and we employ Granger-causality to capture the predictive power of oil prices on stock market and generalized impulse responses to analyze the sign and duration of the relationship. Results reveal that financial and commodity markets are highly integrated and oil is a significant commodity for Turkish market. Furthermore, banking equities seem to benefit from oil price increases between 2008-2016 and therefore one should include banking stocks into their portfolios, when commodity prices are surging.

Keywords: emerging market, banking index, oil price, stock market, crisis

JEL Codes: G01, Q40, Q43

PETROL FİYATLARI VE BANKACILIK HİSSE SENETLERİ BAĞINTISI: PETROL BAĞIMLI BİR ÜLKEDEN KANIT

Öz

Çalışmamız petrol fiyatlarının Borsa İstanbul banka endeksi üzerindeki etkisini 2004-2016 dönemi için incelerken, kriz öncesi ve sonrası farklılıkları da sınımlamaktadır. Banka endeksine özellikle bakmamızın nedenlerinden biri finansal kurumları etkileyen önemli faktörlerin bulaşıcılık nedeniyle kuvvetle muhtemel ekonomiyi de etkileyecekleridir. Dahası, banka endeksi Borsa İstanbul'un %36'sını oluşturan ana endekstir ve Türkiye'deki bankacılık sektörü son senelerde ciddi bir birleşme ve satın alma dalgasına konu olmuştur. Bu nedenle de yurtdışı ve yerel piyasalar arasındaki bağıntı da geçen seneler içerisinde daha da çok artmıştır. Örneklem kapsamımız 2004 ve 2016 seneleri arasında iken, yöntemimiz Granger-nedensellik ve genelleştirilmiş etki-tepki yöntemini içermektedir. Birinci yöntem ile petrol fiyatlarının hisse senedi piyasaları üzerindeki tahmin gücü test edilirken, ikinci yöntem ile ilişkinin işareti ve süresi incelenmektedir. Sonuçlarımız finansal ve emtia piyasalarının entegre olduğunu ve petrolün Türkiye ekonomisi için önemli bir emtia olduğunu göstermektedir. Öte yandan, banka hisse senetleri özellikle 2008-2016 döneminde petrol fiyatlarındaki artıştan pozitif anlamda etkilenmişlerdir. Bu nedenle petrol fiyatları yükselirken, yatırımcılar portföyüne banka hisse senetlerini eklemeyi düşünebilir.

Anahtar Kelimeler: gelişen piyasa, banka endeksi, petrol fiyatları, hisse senedi piyasası, kriz

JEL Kodları: G01, Q40, Q43

¹ An earlier version of this paper was presented in Econ Anadolu 2017 conference. We thank all participants of the conference for their valuable contribution.

² Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İşletme Bölümü, beyza.akkaya@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4353-3977

³ Prof. Dr. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İşletme Bölümü, rsari@metu.edu.tr.

Introduction and a Review of Literature:

One of the key components of economic developments is financial markets (Demirgüç-Kunt, Feyen & Levine, 2012). Financial markets and institutions enhance the allocation of capital through allowing funds to move from people who lack productive investment opportunities to people who have them. Since financial institutions are the primary means of moving funds and more important source of finance than securities markets (Wurgler, 2000), they are highly interrelated with all sectors in an economy. Therefore, a bank failure could result in an economic collapse in a domino fashion.

The second biggest global economic crisis in 2008 affected several sectors and plagued over several countries worldwide. The major underlying reason for the crisis was the irresponsible lending of financial institutions to subprime customers (the Economist, 2013). The real estate bubble contaminated money markets and pushed financial institutions to fire sale their assets resulting in the collapse of US' one of the biggest bank, Lehman Brothers. Later, the contamination in US spread over Eurozone resulting in a wide-span crisis. Even though, Turkey has close trading and financial relationships with European Union, the deterioration in Turkish economy and its risk premiums has been limited, thanks to regulations after 2001 (Akkaya and Gurkaynak, 2012; Afsar, 2011). These regulations fostered transparency and corporate governance leading to a significant foreign direct investment inflow. Prior to 2000 and 2001 twin banking crises in Turkey, banking sector had severe problems; including but not limited to inadequate capital and fraud (Akkaya and Gurkaynak, 2012). After 2001, banking sector enter into a comprehensive regulation process to stiffen monitoring across banks. The process terminated around 2008 and banking sector has been empowered and been the dominant sector within Borsa Istanbul. Moreover, mergers and acquisitions in the last decade cultivated the interrelationship between foreign and Turkish markets.

Figure 1: *Historical Oil Prices*

Source: Datastream.

Notes: Figure 1 presents historical WTI-Cushing 1 month forward oil prices for the period between 1986 and 2017.

Strong banking sector is a big positive for Turkish economy, and currently banking sector constitutes 36% of BIST100 indicating the front runner role of commercial banks on the directions of Turkish stock markets. Despite positive characteristics of the economy, the major weakness or the Achilles hill of Turkish economy has been its current account deficit (Akkaya and Gurkaynak, 2012). Given that Turkey is highly reliant on oil import, several findings document that a significant rise in oil prices feeds current account deficit (e.g., Demirbas, Turkey and Turkoglu, 2009).

Especially in the last two decades, crude oil has been highly volatile as we present in Figure 1. Right before 2008 crisis the price was around USD 150 per barrel and following the crises price

drastically decreased. Around 2010, prices partially recovered, but by the end of 2015, it was on the brink of swaying under USD 30 per barrel, again. Therefore the volatility in oil prices is making hard to predict future.

After the petrol crisis in 1970s, the question on whether crude oil price shocks affect the economy negatively, had gained interest. Initially, Hamilton's (1983) seminal paper show oil prices has a significant contribution on recessions. Jones and Kaul (1996) depict US stock returns are negatively related with the increase in oil prices and such study has been path-breaking in terms of being the building block of a new strand of literature. The voluminous literature showed that oil prices have significant impact on both for developed and developing economies (e.g., Hamilton, 1983; Gisser and Goodwin, 1986; Du, Yanan and Wei, 2010).

This literature got even more expansive in the last decade thanks to increasing interest of scholars and the volatility in oil prices (Smyth and Narayan, 2018). In the traditional view, oil price increases affect stock prices through cash flows; higher input costs giving rise to lower profits and hence lower firm value (Jones and Kaul, 1996). Also, soaring oil prices generally lead to inflationary pressures leading to higher discount rates and lower firm values (Huang, Masulis, and Stoll, 1996; Sadorsky, 1999). However, empirical evidences show that results are not always in line with the theoretical background. Literature shows that demand and supply shocks have different implications on stock returns (Kilian, 2009) and moreover relationship between oil prices and stock returns are time-dependent (Mohaddes and Pesaran, 2017) and sector dependent (Arouri, Jouini, & Nguyen, 2012). Furthermore, the discrepancy in findings is attributable to the country characteristics; being an oil-rich or poor (Filis, Degiannakis and Floros, 2011), emerging (Basher and Sadorsky, 2006) or developed (Degiannakis, Filis and Kizys, 2014).

Studies investigating impact of oil prices on banking stocks are actually quite scarce even worldwide. Arouri and Nguyen (2010) study 18 developed European countries and depict that oil price rise positively affect banking stock returns and the causality is running from oil to banking equity returns. Later McSweeney and Worthington (2008) and Nandha and Faff (2008) show oil price rise negatively affects financial stock returns, for Australia and world market indices, respectively. The evidence on Turkish banking sector is very limited and some sector-based papers even do not include financial sector in their research (e.g., Kandir, 2008). Abdioglu and Degirmenci (2014) include banks to study cointegration of sectors with oil stock returns. However, they do not find any significant results.

The consensus on the impact of oil price shocks in Turkish stock returns has not been reached yet. One group argues oil price shocks do not seem to affect the real stock returns significantly (e.g., Sari and Soytas, 2006; Ordu and Soytas, 2016). On the other hand, the other group indicates the impact is negative (e.g. Soytas and Oran, 2011). As Smyth and Narayan (2018) indicate, findings are highly dependent upon time and sector. Therefore, we employ quite a long period of time and provide sub-period results in following sections. Moreover, we examine only banking sector allowing us to elaborate on the relationship between one of the most key sectors of Turkish economy and how does the return performance of this sector changes with crude oil price. Since employing aggregate stock return data conceivably disguises the heterogeneity in the oil price-stock return relationship, we believe our study would provide critical information not only to academics, but also to practitioners. .

Moreover, the volatility in oil prices in the last decade is making this literature even more appealing. The historical-highs before the crisis has been sought by several researchers; some scholars believe it was due to increasing emerging market demand by 2000s (Krugman, 2008) and loose monetary policy (Frankel, 2014) and some argue it was attributable to speculative actions by financial institutions for investment purposes (Robles, Torero, & Braun, 2009). The

latter argument is a phenomenon referred to as financialization of commodities and argues commodities are not only essential inputs for the economy, but also a key investment tool. Therefore, they argue commodities and financial markets are now prone to shocks in each other's markets (Gozgor, Lau and Bilgin, 2016) and financial institutions and commodities are intertwined more than ever.

Hence, bearing the key role of banking within Turkish economy and the dependency of economy on crude oil prices; we aim to examine the impact of oil prices on banking stock returns whilst controlling for exchange rate, VIX and S&P500. Our paper covers a sample period between 2004 and 2016 enabling us to comment on the long-run dynamics between oil and Turkish banking sector performance. The contribution of our paper mainly lies in the utilization of banking stocks in particular one study. Previous studies generally study co-integration and employ all sectors in one study. Therefore, such limited studies provide explanations on banking sector with only a few sentences. For instance, Abdioglu and Degirmenci (2014) find that banking stocks have no co-integration with oil. However, co-integration and Granger-causality analysis give different information to readers. Therefore, our results are not directly comparable to Abdioglu and Degirmenci (2014).

The paper is organized as follows. Section 2 introduces the data descriptions and methodology employed. Section 3 reports the empirical results. Finally, section 4 provides the concluding remarks.

1. Data and Methodology:

We employ 5-weekday daily data for the period beginning from 1 January 2004 to 31 December 2016. Tang and Xiong (2012) indicate that financialization of commodities started in 2004 and hence the start date selected intentionally to capture changing dynamics in the commodity and financial markets scene. Moreover, given Turkish economy experienced twin banking crisis in 2000 and 2001, the relationship should be more relevant after the year 2004.

In the first part of our analysis, we run Granger-causality and impulse response analysis. Following Aloui et al. (2012), we compute excess returns of each series via the conventional method of $R_{i,t} = \ln(P_{i,t}) - \ln(P_{i,t-1})$ and next deducting 3-month Treasury bill rates of respective country. Through this way, we can control the possibility of interest-rate driven causality.

Furthermore, it is worthwhile to mention that all holidays for US and Turkey have been removed from the data to keep consistency. Please refer to Table 1 for variables and their sources:

Table 1: *Description of Variables*

Variable	Description	Source
XBANK	Borsa Istanbul Bank Index	Datastream
FX	TRY/USD exchange	Central Bank of Turkey
XU100	Borsa Istanbul 100 Index	Datastream
OIL	Cushing-WTI 1 month futures price	Datastream
SP500	S&P500 Index	Datastream
VIX	Chicago Board Options Exchange Volatility Index	Datastream

As Sadorsky (2001) noted, spot prices are more prone to short-run price fluctuations and therefore, we obtain 1-month futures data for crude oil prices. We include exchange rate to capture the currency difference between USD and TRY denominated variables. S&P500 and VIX indices were taken into account to capture and disentangle the ramifications of worldwide stock markets. VIX measures the implied volatility of S&P500 index options and therefore is a

good measure of the investor perceptions and is perceived to be the fear gauge (Sari, Soytaş and Hacıhasanoğlu, 2011).

Please note that, following Aloui, Nguyen and Njeh (2012), we employ excess returns to capture the impact of crude oil prices on stock markets. Through this way, we achieve to analyze the real relationship, so that the gross movement of variables with inflation is ruled out. We calculate excess returns via deducting 3 month Treasury bill of respective country from stock market returns following Aloui et al. (2012).

Table 2: Descriptive Statistics

	OIL	XBANK	XU100	FX	SP500	VIX
Mean	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Median	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Maximum	0.23	0.16	0.12	0.07	0.11	0.50
Minimum	-0.14	-0.12	-0.11	-0.12	-0.09	-0.35
Std. Dev.	0.02	0.02	0.02	0.01	0.01	0.07
Skewness	0.30	-0.06	-0.29	-0.10	-0.29	0.70
Kurtosis	9.02	5.69	6.51	21.61	12.32	7.19
Observations	3391	3391	3391	3391	3391	3391

Table 3: Unit Root Test Results

	ADF	DF_GLS	PP	KPSS	NG_Perron
OIL	-34.90 ^c	-34.49 ^c	-46.62 ^c	0.04	-1171.03 ^c
XBANK	-45.06 ^c	-4.45 ^c	-45.06 ^c	0.05	-12.49
XU100	-44.48 ^c	-6.00 ^c	-44.49 ^c	0.05	-25.31 ^c
FX	-44.68 ^c	-44.25 ^c	-44.68 ^c	0.03	-1032.76 ^c
SP500	-35.86 ^c	-48.21 ^c	-50.41 ^c	0.07	-1028.63 ^c
VIX	-36.77 ^c	-49.30 ^c	-56.15 ^c	0.03	-1025.14 ^c

Note: a, b and c represent 10%, 5% and 1% significance, respectively.

Table 2 presents descriptive statistics and as one can note that all variables other than oil and VIX are left-skewed implying that extreme losses were observed more than extreme gains for financial markets. On the other hand, oil and VIX are positively skewed which probably suggest commodity markets display less extreme losses compared to equity markets. As you might notice above, kurtoses of returns are all higher than 3 and this indicate that normal distribution under-estimates the frequency of extreme gains or losses in these markets. Table 3 presents stationarity test of the data and if necessary order of integration, have been tested via five different tests⁴.

⁴ Namely Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron Test (PP), Elliot, Rothenberg, and Stock's, Dickey-Fuller GLS detrended (DF_GLS), Ng and Perron's Z-alpha (NG_Perron) and Kwiatkowski, Phillips, Schmidt and Shin's KPSS statistic. The former four statistics test null hypothesis having no unit roots, whereas the last tests the null of the stationarity of the data. Since there are some controversial issues on conventional unit root tests, we provide the results of all five unit root tests in Table 3. Since we employ returns in our analysis, our data is I(1) by construction.

1.1 Toda and Yamamoto (1995) approach

We employed Toda and Yamamoto (1995) (TY) approach to investigate the long-run Granger-causality between financial and commodity markets. TY test has two major advantages over other methods. Firstly, co-integration equation estimation is not necessary to employ TY. Secondly, consistency between levels of integration is not obligatory, either, unlike Johansen and Juselius (1990) method. As a result, this test is a highly flexible test and hence has a wide application area.

First of all, one needs to determine the optimum lag length k of VAR and therefore following VAR model has been employed:

$$Y_t = \alpha_t + \sum_{t=1}^k XBANK_{t-k} + \sum_{t=1}^k XU100_{t-k} + \sum_{t=1}^k FX_{t-k} + \sum_{t=1}^k SP500_{t-k} + \sum_{t=1}^k VIX_{t-k} + \sum_{t=1}^k OIL_{t-k} + \varepsilon_t \quad (1)$$

where Y_t stands for OIL, XBANK, XU100, FX, SP500, and VIX and ε_t are the white noise residuals. k is the optimum lag length and has been determined via Schwartz Information Criterion as 2. Findings on the optimum lag length are presented in Table 2.

Our model could be underspecified if we do not include term premium and exchange rate dynamics. Chen et al. (1986) show the significance of interest rates on explaining stock market returns and hence we deduct risk-free rates (3-month T-bill returns) from gross returns and take term premium factor into account. Moreover, as is well-known, oil prices are denominated in US Dollar and hence to consider the true relationship between oil and local stock returns, we should include TRY/ USD rate.

Similarly we should control for XU100 to examine the relationship between banking stock index and oil prices, Otherwise, our results could have been driven by XU100 and we could not know whether it is due to aggregated stock returns (XU100) or XBANK. Therefore, excluding XU100 from results could lead to overly significant relationship between variables of interest.

TY test requires one to estimate an augmented VAR ($k + d$), where k and d represent optimum lag length and maximum order of integration, respectively. As we previously mentioned, all variables are stationary at return levels. If we were to use variables in levels, then we should have considered d as 0; however, since variables are in returns $d = 1$. The optimum lag length is determined to be $k = 2$ (Table 4) and hence we run VAR (3).

The findings for the optimum lag length is as follows:

Table 4: Optimum Lag Length Results

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	56407.19	NA	1.33E-22	-33.34389	-33.33302	-33.34
1	57100.95	1384.654	9.02E-23	-33.73275	-33.65669	-33.70556
2	57332.41	461.1514	8.04E-23	-33.84831	-33.70705*	-33.79781*
3	57378.79	92.24282	7.99e-23*	-33.85445*	-33.64799	-33.78064
4	57413.57	69.03726	7.99E-23	-33.85372	-33.58208	-33.75661
5	57436.51	45.46141	8.05E-23	-33.846	-33.50916	-33.72558
6	57468.3	62.87655	8.07E-23	-33.84351	-33.44147	-33.69978
7	57512.72	87.71836	8.03E-23	-33.84849	-33.38126	-33.68145
8	57541.78	57.28309*	8.07E-23	-33.84439	-33.31196	-33.65404

Note: LR: sequential modified LR test statistic, FPE: Final prediction error, AIC: Akaike information criterion, SC: Schwarz information criterion, HQ: Hannan-Quinn information criterion, respectively.

1.2 Impulse response analysis

We also employ generalized impulse response methodology to investigate the sign and significance of each variable to impulses in other variables. An impulse response function computes the effect of shocks at a given point in time on the forthcoming values of variables in a dynamical system as provided in a time profile concept. Therefore, impulse response is kind of an experiment investigating the impact of a one-time shock to innovations on current and future values of other variables. In our paper, we give one standard deviation shock to oil prices and watch out the result on Turkish banking sector, as well as Borsa Istanbul aggregated returns.

Innovations (so errors in the VAR equation) are generally correlated and hence may be considered to include a common component, which cannot be associated to a specific variable. Therefore, a transformation is applied to innovations so that they become uncorrelated.

There are mainly two versions of transformation; either Cholesky or generalized. The former version levies an ordering of variables included in the VAR and assigns all of the effect of any common component to the variable that is the first in the ordering. Hence, responses can change significantly if the scholar changes ordering of the variables. On the other hand, as Pesaran and Shin (1998) explain, generalized impulse responses constructs an orthogonalized set of innovations and therefore does not depend on the VAR ordering.

Bearing such advantage in mind, we employ generalized impulse responses and investigate the sign of the predictive relationship learned via Granger-causality.

2. Results:

2.1 Toda and Yamamoto findings

We aim to investigate the impact of oil price shocks on Turkish banking stock index returns through TY and impulse response analysis.⁵ In the first stage of our analysis, we perform TY for the sample period and results are follows:

⁵ Following the unit root tests and optimal lag length selection, stability of all VAR system has been examined. All unit roots are within the unit circle and therefore stability is assured. Please note that diagnostic tests have been run and as one would expect we have observed serial autocorrelation and heteroskedasticity and overcame such problem via reestimation of standard errors by Newey-West and White adjustments. Results for these diagnostic tests and adjusted standard errors are available upon request.

Table 5: Granger Causality Results

		Granger-causality running from						
		OIL	XBANK	XU100	FX	SP500	VIX	
Running to:	OIL	-	0.19	0.39	2.80 ^b	1.90	1.06	
	XBANK	2.24 ^b	-	2.71 ^b	0.37	11.64 ^c	2.45 ^c	
	XU100	2.77 ^b	1.42	-	0.56	12.83 ^c	5.34 ^c	
	FX	4.10 ^c	7.44 ^c	46.21 ^c	-	28.09 ^c	8.42 ^c	
	SP500	0.71	0.87	1.22	3.32 ^b	-	14.06 ^c	
	VIX	0.13	1.28	0.87	2.73 ^b	4.18 ^c	-	

Note: a, b and c represent 10%, 5% and 1% significance, respectively.

Table 5 presents TY Granger-causality results. This method allows one to understand the predictive power of oil price changes on banking stock returns. Given that, financial managers adjust their portfolio depending upon the market characteristics and condition, findings of Granger causality would shed a light on how should practitioners perceive oil price changes. From an academic perspective, TY procedure is a simple to employ yet a robust methodology and hence findings are easily replicable.

Our findings imply that oil Granger-causes both market and banking indices, which support findings of Basher and Sadorsky (2006) and Arouri and Nguyen (2010). Therefore, a significant change in oil prices give crucial information on future values of Turkish stocks. More critically, we would like to note that, Granger causality between oil and banking stock returns is significant event after controlling for aggregated markets return (XU100). Therefore, it is of utmost importance to state that our results are not driven by other sectors and especially from other markets. Although, banking stocks comprise a big chunk of Borsa Istanbul, this finding is particularly important. Hence, our results propose that that oil helps to improve the forecasting ability of Turkish equity markets and especially banking stocks.

We also find that market and banking indices Granger cause TRY/USD exchange rate hinting traditional portfolio formation belief (Bahmani-Oskoei and Sohrabian, 1992). This portfolio balance model asserts that individuals allocate their wealth between domestic and foreign money as well as domestic and foreign stocks. Therefore, authors argue changes in stock prices could also have an impact on exchange rates.

Furthermore, S&P500 Granger-causes Turkish equities as well as crude oil implying that the transmission mechanism is from US market to oil and then to Turkish stocks. In addition, the linkage is more pronounced considering VIX since causality is running from VIX to TRY/USD exchange rate and market index of Turkey. Given that VIX is the fear gauge of stock market investors, it has impact on Turkish market through perception of global investors.

2.2 Generalized impulse response findings

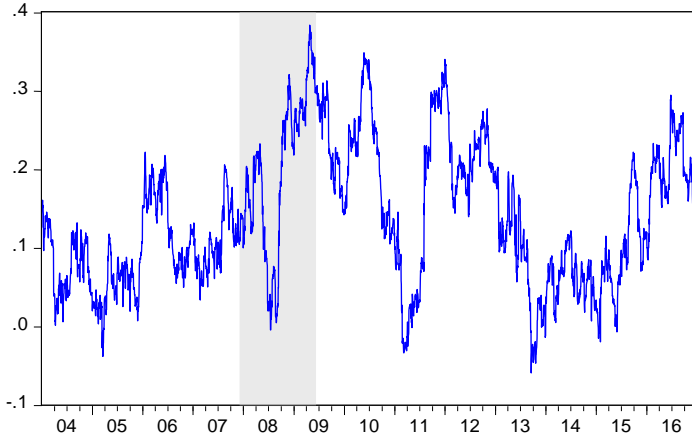
We also perform generalized impulse responses of banking and stock indices to one standard deviation of shock in oil returns. Although, we check for the causality in the previous section, we do not know how long explanatory power of oil stays (is it days or weeks?). Moreover, we cannot comment on the sign of the relationship; for instance, whether an increase in oil price leads to an increase or a decrease on banking stock index performance. Therefore, to check for the significance and sign of the analysis, we employ impulse response analysis. Since there have been significant changes in the last two decades we divide analysis into sub-periods.

Adams and Gluck (2015) mention that co-movements provide the necessary information on when the characteristics of series have changed structurally. However, unconditional correlation methods such as moving averages do not depict the true nature of relationship and only increase

concerns on heteroscedasticity (Forbes and Rigobon, 2002). Therefore, we employ Asymmetric Dynamic Conditional Correlation (ADCC) methodology from GARCH family⁶ and we present in Figure 2.

This method basically computes the time-varying co-movement characteristics between banking stocks and oil. Figure 2 shows that correlation has been quite volatile in the last decade. Especially during and after the crisis, one can note that there are break points, where the trend changes significantly. Hence, we utilize Bai and Perron (2006) multiple structural breakpoint test and analyze key breakpoints.

Figure 2: Time Varying Correlations Between XBANK and OIL

Source: Author's own calculations

Bai and Perron (2006) findings imply that the trend of co-movement between oil and banking sector changes significantly at 30 September 2008, 23 September 2010 and 29 January 2013 and hence we have 4 sub-periods.

The first sub-period is between 1 January 2004 and 30 September 2008, which could be referred to as pre-crisis episode. Second sub-period is during 1 October 2008 and 23 September 2010 as Global Financial Crisis. Though the crisis has not ended but structurally changed to as a Eurozone crisis between 24 September 2010 and 29 January 2013 and hence we rename the period as Euro-crisis period. Finally, we refer to the 4th sub-period as post-crisis period between 30 January 2013 and 31 December 2016. We run above-mentioned VAR in equation 1 for all sub-periods and present each result in Figure 3, separately.

Table 6: Bai and Perron (2006) Results

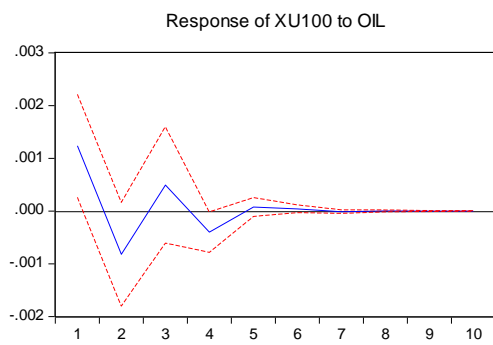
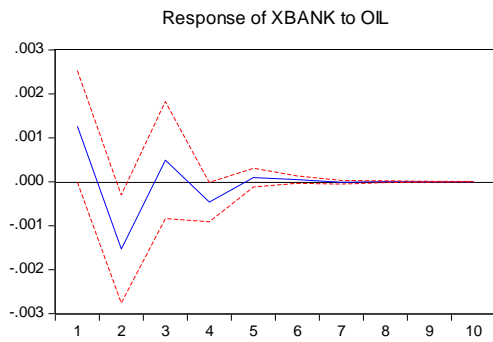
Break dates	Following sub-periods
30-Sep-08	1-Jan-04 and 30-Sep-08
23-Sep-10	1-Oct-08 and 23-Sep-10
29-Jan-13	24-Sep-10 and 29-Jan-13
	30-Jan-13 and 31-Dec-16

⁶ For further information on ADCC method one could refer to paper by Cappiello, Engle and Sheppard (2006)

Figure 3: Generalized Impulse Responses

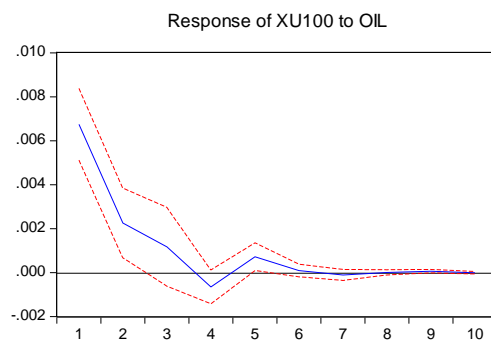
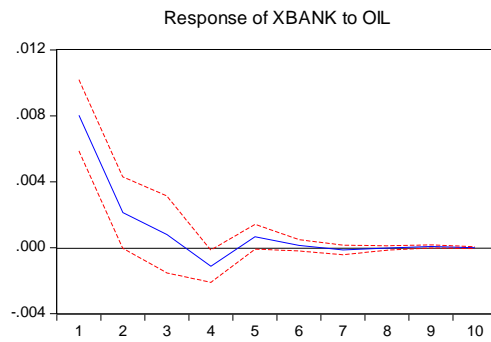
Panel A: 1-Jan-04 and 30-Sep-08

Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

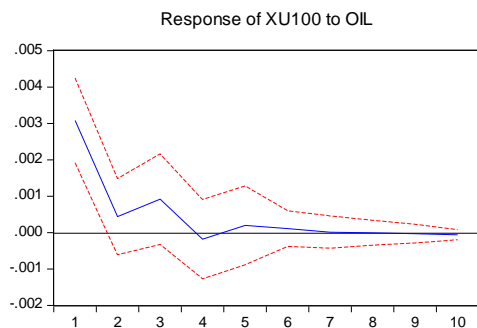
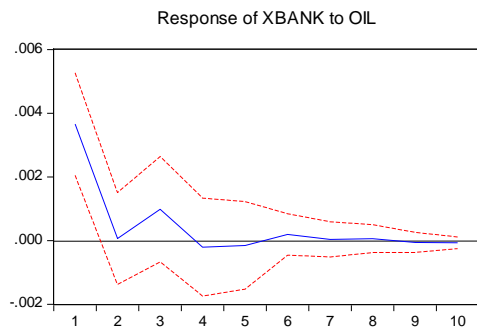
Panel B: 1-Oct-08 and 23-Sep-10

Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

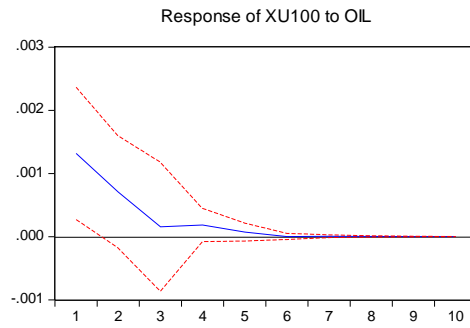
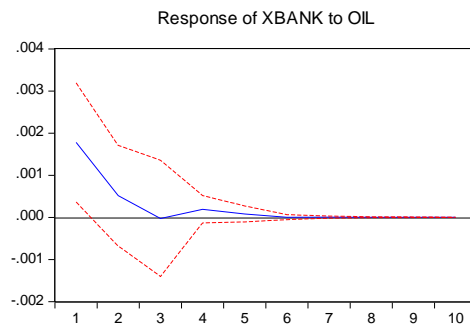
Panel C: 24-Sep-10 and 29-Jan-13

Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Panel D: 30-Jan-13 and 31-Dec-16

Response to Generalized One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Generalized impulse response findings propose that during pre-crisis episode, oil prices did not affect banking index and aggregate stock returns significantly. During this time period, oil prices were experiencing their record highs (see Figure 1) and Turkish banking was just recovering from the 2000 – 2001 twin banking crisis. Many scholars believe the commodity bubble around 2008 was attributable to the easy monetary policy of Fed. On the other hand, Turkish economy was applying a significant hard monetary policy to cope up and restructure its banking sector. Therefore, global dynamics was not in place for Turkey between 2004 and 2008.

On the other hand, after the burst of the crisis, our results depict that, an increase in oil prices has a positive impact on banking stock returns. Therefore, a rise in oil prices does not seem to be a big problem in terms of stock returns. Previous findings show that oil price increase is actually negative for oil-importing countries (Basher and Sadorsky, 2006), since oil is the major cost-base of manufacturing and hence an increase in cost-base leads to lower profitability. However, our findings propose the exact opposite for banking stock returns. This result, could be attributed to banks being a non-manufacturing sector and hence being relatively resistant to oil prices. Moreover, banks are the strongest side of Turkish economy. Even during Eurozone crisis, banks headquartered in GIIPS countries (Greece, Ireland, Italy, Portugal and Spain) but having Turkish branches have helped such countries to recover more quickly. Therefore, banking sector has been on the radar of foreign portfolio managers in the last decade.

Hence, we can comment that oil price increase is not necessarily a damaging issue for Turkish stock market responses. However, one should note that stock market responds the next day to a shock and the impact dies out by around a week. Therefore, predictive power of oil is highly significant but valid for a very short time period.

3. Conclusion:

We aim to examine the impact of WTI-Cushing oil prices on market and banking index returns in Turkey, while controlling for exchange rate, VIX and S&P 500 index returns from 2004 to 2016. We employ Toda-Yamamoto procedure as well as generalized impulse response analyses to understand the linkage between commodity and financial markets. The former method enables one to analyze the causality relationship and whether oil has any predictive power on Turkish banking stock index. The latter method, though, helps reader to see the sign of the relationship as well as the duration of a shock on banking returns.

Our results are quite illuminating in terms of depicting the impact of oil price changes on banking companies. Previous studies mainly focus on the relationship between manufacturing companies and oil prices; however, financial service companies have not received much attention. Given that Turkish banking sector comprise of around 36% of market capitalization of Borsa Istanbul, we believe our paper fills a significant gap looking from the financial institutions side. Moreover, Turkish banking sector has experienced a significant mergers and acquisitions (M&A) flow in the last two decades and hence the interrelationship of local and foreign markets got even stronger.

Results reveal that there is Granger-causality running from oil to both market and banking indices. Furthermore, it is of utmost importance to note that we include both aggregated market (XU100) and banking stock returns to make sure that our results are not driven by other sectors or dynamics. Additionally, impulse response analysis shows that oil price shocks have rather positive impact on stock returns. This could be attributed to banking stocks being relatively resistant to oil price changes since they are service companies. Finally, yet importantly, market index Granger-causes exchange rate, suggesting traditional portfolio rebalance model (Bahmani-Oskooee and Sohrabian, 1992). This model argues that shocks in stock market directly transmits to foreign exchange rates through foreign investors. Furthermore, S&P500 and VIX Granger-

causes both TRY/USD exchange rate and market indices, showing the dynamic relationship between US and Turkish markets.

Our results imply that investors would highly benefit of including Turkish banking stocks in their portfolio, especially when oil prices are high. Moreover, from policy-makers perspective, we show that oil price increases are not necessarily damaging for financial services companies.

Further studies examining the impact of other commodities on banking stock performances might benefit decision-making process of investors, policy-makers and executives. It may also prove to be fruitful to examine stock index and sub-index behavior in other emerging markets, as well.

References

- Abdioğlu, Z., & Değirmenci, N. (2014). Petrol fiyatları-hisse senedi fiyatları ilişkisi: bist sektörel analiz. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), 1-24.
- Adams, Z., & Glück, T. (2015). Financialization in commodity markets: A passing trend or the new normal?. *Journal of Banking & Finance*, 60, 93-111.
- Afşar, M. (2011). Küresel kriz ve Türk bankacılık sektörüne yansımaları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 143-171.
- Akkaya, Y., & Gurkaynak, R. (2012). Cari açık, bütçe dengesi, finansal istikrar ve para politikası: Heyecanlı bir dönemin izi. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(315), 93-119.
- Aloui, C., Nguyen, D. K., & Njeh, H. (2012). Assessing the impacts of oil price fluctuations on stock returns in emerging markets. *Economic Modelling*, 29(6), 2686-2695.
- Arouri, M. E. H., Jouini, J., & Nguyen, D. K. (2012). On the impacts of oil price fluctuations on European equity markets: Volatility spillover and hedging effectiveness. *Energy Economics*, 34(2), 611-617.
- Arouri, M. E. H., & Nguyen, D. K. (2010). Oil prices, stock markets and portfolio investment: evidence from sector analysis in Europe over the last decade. *Energy Policy*, 38(8), 4528-4539.
- Bahmani-Oskooee, M., and A. Sohrabian. 1992. Stock prices and the effective exchange rate of the dollar. *Applied Economics* 24 (4):459-64. doi:10.1080/00036849200000020
- Basher, S. A., & Sadorsky, P. (2006). Oil price risk and emerging stock markets. *Global finance journal*, 17(2), 224-251.
- Cappiello, L., Engle, R. F., & Sheppard, K. (2006). Asymmetric dynamics in the correlations of global equity and bond returns. *Journal of Financial econometrics*, 4(4), 537-572.
- Chen, N. F., Roll, R., & Ross, S. A. (1986). Economic forces and the stock market. *Journal of business*, 383-403.
- Dejiannakis, S., Filis, G., & Kizys, R. (2014). The effects of oil price shocks on stock market volatility: Evidence from European data. *The Energy Journal*, 35(1), 35-56.
- Demirbaş, M., Türkay, H., & Türkoğlu, M. (2009). Petrol fiyatlarındaki gelişmelerin Türkiye'nin cari açığı üzerine etkisinin analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3).
- Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E., & Levine, R. (2012). The evolving importance of banks and securities markets. *The World Bank Economic Review*, 27(3), 476-490.

- Doroodian, K., & Boyd, R. (2003). The linkage between oil price shocks and economic growth with inflation in the presence of technological advances: a CGE model. *Energy Policy*, 31(10), 989-1006.
- Du, L., Yanan, H., & Wei, C. (2010). The relationship between oil price shocks and China's macro-economy: An empirical analysis. *Energy policy*, 38(8), 4142-4151.
- Filis, G., Degiannakis, S., & Floros, C. (2011). Dynamic correlation between stock market and oil prices: The case of oil-importing and oil-exporting countries. *International Review of Financial Analysis*, 20(3), 152-164.
- Forbes, K. J., & Rigobon, R. (2002). No contagion, only interdependence: measuring stock market comovements. *The journal of Finance*, 57(5), 2223-2261.
- Frankel, J. A. (2014). Effects of speculation and interest rates in a "carry trade" model of commodity prices. *Journal of International Money and Finance*, 42, 88-112.
- Gisser, M., & Goodwin, T. H. (1986). Crude oil and the macroeconomy: Tests of some popular notions: Note. *Journal of Money, Credit and Banking*, 18(1), 95-103.
- Gozgor, G., Lau, C. K. M., & Bilgin, M. H. (2016). Commodity markets volatility transmission: Roles of risk perceptions and uncertainty in financial markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 44, 35-45.
- Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of political economy*, 91(2), 228-248.
- Huang, B. N., Hwang, M. J., & Peng, H. P. (2005). The asymmetry of the impact of oil price shocks on economic activities: an application of the multivariate threshold model. *Energy Economics*, 27(3), 455-476.
- Huang, R. D., Masulis, R. W., & Stoll, H. R. (1996). Energy shocks and financial markets.
- Jones, C. M., & Kaul, G. (1996). Oil and the stock markets. *The Journal of Finance*, 51(2), 463-491.
- Kandır, S. Y. (2008). Macroeconomic variables, firm characteristics and stock returns: evidence from Turkey. *International research journal of finance and economics*, 16(1), 35-45.
- Kaufman, G. G. (1994). Bank contagion: A review of the theory and evidence. *Journal of Financial Services Research*, 8(2), 123-150.
- Kilian, L. (2009). Not all oil price shocks are alike: Disentangling demand and supply shocks in the crude oil market. *American Economic Review*, 99(3), 1053-69.
- Krugman, P. (2008). Commodities and speculation: metallic (and other) evidence. *The New York Times*. Retrieved from http://krugman.blogs.nytimes.com/2008/04/20/commodities-and-speculation-metallic-evidence/?_r=1
- McSweeney, E. J., & Worthington, A. C. (2008). A comparative analysis of oil as a risk factor in Australian industry stock returns, 1980-2006. *Studies in economics and finance*, 25(2), 131-145.
- Mohaddes, K., & Pesaran, M. H. (2017). Oil prices and the global economy: Is it different this time around?. *Energy Economics*, 65, 315-325.
- Nandha, M., & Faff, R. (2008). Does oil move equity prices? A global view. *Energy Economics*, 30(3), 986-997.

- Ordu, B. M., & Soytaş, U. (2016). The relationship between energy commodity prices and electricity and market index performances: evidence from an emerging market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(9), 2149-2164.
- Pesaran, H. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics letters*, 58(1), 17-29.
- Ramos, S. B., & Veiga, H. (2011). Risk factors in oil and gas industry returns: International evidence. *Energy Economics*, 33(3), 525-542.
- Robles, M., Torero, M., & Von Braun, J. (2009). *When speculation matters*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute.
- Sadorsky, P. (1999). Oil price shocks and stock market activity. *Energy economics*, 21(5), 449-469.
- Sadorsky, P. (2001). Risk factors in stock returns of Canadian oil and gas companies. *Energy economics*, 23(1), 17-28.
- Sari, R., & Soytaş, U. (2006). The relationship between stock returns, crude oil prices, interest rates, and output: evidence from a developing economy. *The Empirical Economics Letters*, 5(4), 205-220.
- Sari, R., Soytaş, U., & Hacıhasanoğlu, E. (2011). Do global risk perceptions influence world oil prices?. *Energy Economics*, 33(3), 515-524.
- Smyth, R. & Narayan, PK. (2018). What do we know about oil prices and stock returns?. *International Review of Financial Analysis*. Accepted Manuscript.
- Soytaş, U., & Oran, A. (2011). Volatility spillover from world oil spot markets to aggregate and electricity stock index returns in Turkey. *Applied energy*, 88(1), 354-360.
- The Economist (2013). *Crash course*. Accessed from <https://www.economist.com/news/schoolsbrief/21584534-effects-financial-crisis-are-still-being-felt-five-years-article> on 25 March 2018.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1), 225-250.
- Wurgler, J. (2000). Financial markets and the allocation of capital. *Journal of financial economics*, 58(1-2), 187-214.

ORTA GELİR TUZAĞI: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ

Müge MANGA¹
Esra BALLI²
Gülçin GÜREŞÇİ³

Öz

Ülkelerin buldukları gelir düzeyleri ile ilişkili olan orta gelir tuzağı kavramı, genel olarak, ülkelerin belirli bir dönem boyunca aynı gelir düzeyinde sıkışıp kalmasını ifade etmektedir. 1960'lı yıllarda üç haneli rakamlarla ifade edilen orta gelirli ülke sayısının çok azının yüksek gelirli ülke statüsüne yükselmesi dolayısıyla önemli bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Robertson ve Ye (2013)'nin orta gelir tuzağı önerisine göre, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olup olmadığı test edilmektedir. Türkiye için orta gelir tuzağının değerlendirilmesinin yapıldığı bu çalışmada, Carrion-i Silvestre vd. (2009) tarafından ortaya atılan çoklu yapısal birim kök testinden faydalanılmıştır. Uygulanan birim kök testi sonuçları Türkiye orta gelir tuzağında olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Gelir Tuzağı, Yapısal Kırımlı Birim Kök Testi, Türkiye

JEL Kodları: E01, C22, D31, 011

MIDDLE INCOME TRAP: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON TURKEY

Abstract

The concept of middle income trap, related to the level of income of the countries, refers to the fact that countries get stuck at the same income level for a certain period. It has emerged as an important concept as the number of middle-income countries represented by three-digit numbers in the 1960s has not been able to raise the status of a high-income country. In this study, according to the Robertson and Ye (2013)'s middle-income trap proposal we examine whether Turkey is in the middle income. For Turkey In this study, the evaluation was made of the middle-income trap, Carrion-i-Silvestre et al. (2009) used the multi-structural unit root test. According to the applied unit root test result, Turkey is not a country in the middle-income trap.

Keywords: Middle Income Trap, Unit Root Test with Multiple Structural Breaks, Turkey

JEL Codes: E01, C22, D31, 011

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, mangamuge@gmail.com

² Dr.Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, esra.balli@erzincan.edu.tr

³ Dr.Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, gulcin.guresci@deu.edu.tr

Giriş

19. yy sonrasında, ülkeler arasında meydana gelen büyüme farklılıkları ve ekonomik büyümede yaşanan sorunların tek reçeteye indirgenememesi, büyüme ve kalkınma alanında yapılan araştırmalara ivme kazandırmıştır. Yapılan araştırmalar, bazı ülkelerin mevcut gelir düzeylerini uzun yıllar koruyarak aynı gelir grubunda kaldığını göstermektedir. Ülkelerin aynı gelir grubunda yer almasında, ekonomik büyüme trendlerine itici güç oluşturan faktörlerin zamanla uluslararası rekabet koşullarına ayak uydurması etkili olmaktadır.

Ülkelerin orta gelir tuzağı içine girmesinde, ülkelerin sadece gelir düzeylerinde oluşan durgunluktan ziyade, kalkınma düzeylerinde oluşan bozulmaların da etkili olduğu görülmektedir. Örneğin 1980 yılından beri orta gelir grubunda yer almaya devam eden ve 2011 yılında ABD kişi başına gelir düzeyinin yaklaşık %21,8'ine sahip olan Brezilya'nın gelir düşüklüğüne, sosyal ve kurumsal zayıflıklar da eşlik etmiştir. Kişi başına gelir düzeyinde yaşanan düşüklük, 2013 yılında gelir adaletsizliğini temsil eden GINI katsayısının %52,9'a yükselmesine, Avrupa Birliği ülkelerine göre, yolsuzluğun kontrol edilmesinde %33 oranından daha düşük seviyelerde seyretmesini ve başarısız yönetim politikalarının uygulanmasını da beraberinde getirmiştir. Brezilya gibi ülkelerin sayısının 2000'li yıllarda artması, orta gelir tuzağı kavramının literatürde sıkça karşılaşılan bir olgu haline gelmesine neden olmuştur. Orta gelir tuzağının yaygınlaşması ile birlikte Eichengreen vd. (2011, 2013); Dünya Bankası, (Gill ve Kharas, 2007; Agénor vd. 2012; Jimenez vd. 2012; Flaaen vd. 2013; Im ve Rosenblatt, 2013) ve IMF (Aiyar vd. 2013; Cherif ve Hasanov, 2015) gibi çalışmalarla orta gelir tuzağı kavramının alt yapısı oluşturulmaya başlanmıştır (Glawe ve Wagner, 2016).

Ülkelerin tarihsel süreçte yaşadığı ekonomik çöküşlerini konu alan Pritchett (2000), Reddy ve Miniou (2006), Rodrik (1999), Ros (2005) ve Hausmann, vd. (2008) çalışmalarından farklı olarak orta gelir tuzağı kavramı, ilk kez Dünya Bankası için Gill ve Kharas tarafından hazırlanan "An East Asian Renaissance- Ideas For Economic Growth (Doğu Asya Rönesansı- Ekonomik Gelişme İçin Fikirler)" adlı raporda açıklanmıştır. Bu raporda, 19.yy sonrasında ciddi bir büyüme ve entegrasyon sürecine giren, orta gelir seviyesine yükselen ancak sonraki dönemlerde uluslararası rekabete ayak uyduramayıp orta gelir düzeyinde sıkışan ülkelere bahsedilerek çeşitli önerilerde bulunmaktadır (Gill ve Kharas, 2007). Bu açıdan rapor önem arz etmektedir.

Orta gelir tuzağı üzerine yapılan tanımları üç farklı başlık altında toplayabilmek mümkündür. Bunlardan ilki, Orta Gelişmiş Ülkeler (OGÜ)'in karakteristik özelliklerini analiz ederek, bu ülkelerin sektörel değişimlere nasıl ve hangi politikaları kullanarak uyum sağlayabileceği üzerine yapılan araştırmalar sonucu oluşan teorik yaklaşımlardır. Ohno (2009) ve Garret (2004)'in çalışmalarında ifade edilen bu tanımlamaya göre, ülkeler iki farklı durum sonucunda orta gelir tuzağına düşmektedirler. Bunlardan ilki, orta gelir düzeyindeki ülkelerin yüksek ücret dezavantajına sahip olmasına rağmen, emek yoğun ürünlerden oluşan ihracata dayalı büyüme modellerinde ısrarcı olmalarıdır. Diğerisi ise, OGÜ'nün henüz yeterli altyapıya sahip olmamalarına rağmen bilgi ekonomisine geçiş yapmaya çalışmalarıdır. Bu ülkeler düşük ve sınırlı olan beşeri sermaye ve uluslararası ticaretteki kısıtlamaları yürütmeye çalıştıkları inovasyona dayalı büyüme modelleri ile orta gelir tuzağına yakalanmaktadırlar (Gill ve Kharas, 2015). Orta gelir tuzağı yaklaşımını teorik çerçeveden inceleyen Ohno (2009)'a göre, OGÜ'nün imalat sanayi aşamasında sıkışmasının asıl sebebi, beşeri sermaye düzeyindeki yetersizliklerdir. Bu ülkelerin orta gelir tuzağından kaçınılabilmeleri için, doğal kaynaklar ve doğrudan yabancı yatırımlara dayalı büyüme stratejilerini değiştirmeleri gerekmektedir (Kanapaty, vd. 2014). Garrett (2004)'e göre ise, 1980'li yıllardan sonra ekonomik durgunluk yaşayan OGÜ'nün teknolojik gelişmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Ancak, küreselleşme ve ticari liberalizasyon

dolayısıyla teknolojik değişim ve gelişimler kolay bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bu noktada, teknolojik değişimlerin asıl itici faktörü, üretim zincirinin, verimliliği daha düşük olan tarım sektöründen verimliliği yüksek olan imalat ve hizmet sektörüne kayması ile gerçekleşen toplam faktör verimliliğinin arttırılmasıdır (Gill ve Kharas, 2015). Arz yönlü yaklaşımla değerlendirme yapan Gill ve Kharas (2007) ve Cai (2012) gibi çalışmalarda da orta gelir tuzağının kaynağı ve çözüm önerileri aynı perspektiften değerlendirilmektedir.

Orta gelir tuzağının tanımlanmasına yönelik olan diğer bir yaklaşım, ülkeleri kişi başına gelir düzeyine göre gruplandırıp, belirli gelir düzeyi aralıklarına göre ülkelerin orta gelir tuzağında bulunup bulunmadığının belirlenmesine yöneliktir. Spence (2011)'e göre, orta gelir tuzağı, ülkelerin kişi başına gelir düzeylerinin (2005 yılı sabit fiyatlarıyla, \$, SAGP) 5,000-10,000 \$ arasında olduğu aralıkta yaşanmaktadır. Eichengreen vd. (2011)'de, ülkenin kişi başına düşen gelir düzeyinin 15,000 \$- 16,000 \$ arasındayken orta gelir tuzağı riskinin oluşacağı ve ülkenin orta gelir tuzağından çıkabilmesi için,

- (i) kişi başına gelir düzeyinin 16,000 \$'ı aşmış olması,
- (ii) kişi başına gelir düzeyinin ABD kişi başına gelir düzeyinin yaklaşık olarak %58'i ve üzerinde olması ve
- (iii) imalat sanayideki istihdamın, toplam istihdam içerisindeki payının %23'ünü oluşturması gerektiği ifade edilmektedir (Eichengreen, 2011). Ayrıca, Eichengreen vd. (2013)'te, ülkenin KBGSYH düzeyinin 10,000 \$ - 11, 000 \$ ve 15,000- 16,000 \$ arasında orta gelir tuzağı sorununun yaşanabileceği ifade edilmektedir (Eichengreen vd. 2013).

Kişi başına gelir düzeyine göre orta gelir tuzağının belirlenebileceğini ifade eden bir başka tanım Felipe vd. (2012) tarafından yapılmaktadır. Bu çalışmaya göre, ülkeler iki farklı gelir grubunda orta gelir tuzağı riski ile karşılaşmaktadır. Düşük orta gelir tuzağını ifade eden birinci gelir aralığı, ülkelerin kişi başına gelir düzeyine göre, 28 yıl ve üzeri zaman diliminde 2,000 \$- 7,250 \$ arasında kalmasıdır. Yüksek orta gelir tuzağını ifade eden ikinci gelir aralığı ise, ülkenin sahip olduğu kişi başına gelir düzeyinin 14 yıl ve üzeri zaman diliminde, 7,250 \$- 11,750 \$ aralığında kalmasını ifade etmektedir (Felipe vd. 2012). Bir başka tanımlamayı yapan Aiyyar vd. (2013)'e göre, bir ülkenin t dönemdeki büyüme trendi t-1 ve t+1 dönemlerine göre daha düşükse büyüme yavaşlaması yaşanmaktadır. Genel olarak gerçekleşen büyüme yavaşlaması 2005 yılı sabit fiyatlarıyla 2000 \$- 15.000 \$ arasındadır (Aiyyar vd. 2013).

Orta gelir tuzağı üzerine yapılan bir başka tanımlama ise, ülkeleri referans alınan (genel olarak ABD) bir ülkenin kişi başına gelir düzeyine yakınsayıp yakınsamaması durumuna göre yapılan tanımlamadır. Woo (2012)'ye göre, bir ülkenin kişi başına gelir düzeyi 50 yıl ve üzeri süre zarfında ABD kişi başına gelir düzeyinin %20-%55 arasında kalması durumunda ülke orta gelir tuzağına yakalanmış sayılmaktadır (Woo, 2012). Bir başka tanımlamada ise Bulman vd. (2014)'e göre bir ülkenin 49 yıl boyunca ABD kişi başına gelir düzeyinin %10-%50 düzeyi arasında kalması durumunda, ülke Yeni Gelişen Ülke (YGÜ)'e yakınsamada başarısız sayılacağından orta gelir tuzağına içinde olduğu kabul edilmektedir (Bulman vd. 2014).

Yapılan tanımlardan orta gelir tuzağının varlığı konusunda genel bir fikir birliğinin olmadığı ancak genel olarak gelir düzeyinde yaşanan duraksama ve orta gelir ile yüksek gelir grubu arasında yaşanan bir sıkışmayı ifade ettiği açıkça görülmektedir. Genel olarak, orta gelir tuzağı üzerine yapılan yaklaşımların özeti Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Orta Gelir Tuzağı Üzerine Yapılan Yaklaşımlar

Yazarlar	Tanım	Orta Gelir Eşik Aralığı	Veri tabanı	Zaman aralığı
Eichengreen vd. (2011)	Büyüme yavaşlaması kriterleri $g_{t,t-n} \geq 0.035$, $g_{t,t+n} - g_{t,t-n} \geq 0.02$, $y_t \geq 10.000$ Büyüme yavaşlaması (KBG) 15,000- 16,000 \$ oluşur.	> 10,000 (2005 yılı sabit fiyatlarına göre)	Penn World Veri tabanı 6.3	1957-2007
Eichengreen vd. (2013)	Büyüme yavaşlaması $g_{t,t-n} \geq 0.035$, $g_{t,t+n} - g_{t,t-n} \geq 0.02$, $y_t \geq 10.000$ Büyüme yavaşlaması (KBG) 10,000- 11,000 \$ ile 15,000- 16,000\$ arasında oluşur.	> 10,000 (2005 yılı sabit fiyatlarına göre)	Penn World Veri tabanı 7.1	1957-2010
Felipe vd. (2012)	Düşük orta gelir tuzağı için, > 28 yıl düşük orta gelir grubunda kalması gerekir. Düşük orta gelir tuzağına düşmemek için yıllık ortalama %4,7 büyümesi gereklidir. Yüksek orta gelir tuzağı için, > 14 yıl yüksek orta gelir grubunda kalması gerekir. Yüksek orta gelir tuzağına düşmemek için yıllık ortalama %4,7 büyümesi gereklidir.	2,000 \$- 11,750 \$ (SAGP göre 1990 sabit fiyatları)	Maddison (2010), IMF Veri Tabanı (Nisan 2011)	1950-2010
Aiyar vd. (2013)	Büyüme yavaşlaması t dönemdeki res_t değerinin t-1 ve t+1 dönemine göre daha küçük olması	2,000-15,000 \$ (2005 sabit fiyatlarına göre)	IMF hesaplaması	1955-2009
Woo vd. (2012)	%55 > CUI > %20 ve >50 yıl	%55 > CUI > %20 (1990 fiyatlarıyla Geary-Khamis \$)	Maddison (2010)	1960-2008
Robertson ve Ye (2013)	i ülkesinin t dönemdeki kişi başına gelir serisinin farkı referans alınan ülkenin t dönemdeki kişi başına gelir serisinin farkı arasındaki eşitlik $x_{i,t} \equiv y_{i,t} - y_{r,t}$ olması durumunda	%8-%36 (2005 yılı sabit fiyatlarına göre)	Penn World Veritabanı	1950-2010
Bulman vd. (2014)	ABD kişi başına gelir düzeyinin %10-%50 arasında olması >49 yıl	%10-%50 ABD - KBG (2005 sabit fiyatlarıyla)	Penn World Veritabanı 7.0	1960-2009

Kaynak: (Glawe ve Wagner, 2016)

Orta gelir tuzağı kavramının teorik çerçevesini ise “tuzak” kavramının teorik altyapısı ile ilişkilendirmek mümkündür. “Tuzak” ekonomide durağan, istikrarlı olan ve kısa dönemde dış faktörlerden kaynaklı değişim geçirmeyen durumu ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile tuzak, kişi başına gelir düzeyinde oluşan artış yönlü bir eğilimle birlikte sınırlayıcı olan dış faktörlerin ortaya çıkması ve bunun sonucunda kişi başına gelir düzeyinin başlangıç seviyesine tekrar dönmesi durumunu ifade etmektedir. Orta gelir tuzağı kavramının alt yapısını “düşük düzey denge tuzağı modelleri” ile ilişkili Maltusyen Tuzak, Lewis’in Dual (ikili) Yapı Modeli ve Solow’un büyüme teorisi yaklaşımlarında aramak gerekmektedir (Ay vd. 2016).

Bu çalışmada, Robertson ve Ye (2013) orta gelir tuzağı önerisine göre Türkiye için orta gelir tuzağı sınavının yapılması amaçlanmaktadır. Yapılan çalışmanın, orta gelir tuzağı kavramı ve teorik çerçevesi verilen birinci bölümü sonrasında, çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye üzerine yapılan çalışmalara yer verilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde yapılan ampirik analize, sonuç bölümünde ise elde edilen bulgulara göre çeşitli politika önerilerine yer verilmektedir.

1. Türkiye İçin Orta Gelir Tuzağı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkiye ekonomisinde iç ve dış etkenlerden kaynaklı olarak dönemler itibariyle büyüme hızının dalgalı bir seyir izlediği açıkça görülmektedir. Ocak 1980 sonrası dönemi (1) 1980-1987; ihracata yönelen ekonomi, (2) 1987-2002; dışa açılma sürecinde, siyasal ve ekonomik istikrarsızlıkların yaşandığı dönem ve (3) 2002-2010; istikrar programlarının uygulandığı, küreselleşme süreci olmak üzere üç alt döneme ayırmak mümkündür (Pamuk, 2014). Tablo 2’de bu dönemlerdeki kişi başına gelirin ortalama yıllık büyüme hızı (%) yer almaktadır.

Tablo 2:1980 sonrası Türkiye’de Kişi Başına Düşen Gelirin Ortalama Yıllık Büyüme Hızı(%)

Dönemler	Büyüme Hızı (%)
1980-1987	3,2
1987-2002	1,5
2002-2010	3,4
1980-2010	2,4

Kaynak: (Pamuk, 2014, s. 304)

Türkiye ekonomisi, özellikle iç istikrarın olduğu 1. ve 3. alt dönemde siyasi istikrarsızlığın olmadığı 2. alt döneme göre çok daha yüksek bir büyüme hızı yakalamıştır (Pamuk, 2014). Türkiye’de dönemler itibariyle büyümenin benzer trendde devam etmesi, sıklıkla belirli bir düzeyde tıkanıp kalması ve büyüme hızında atak sağlayabilen bir faktörün yokluğunu yaşaması orta gelir tuzağı kavramının Türkiye için ele alınması gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Genel olarak Türkiye üzerine yapılan çalışmalar Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: *Türkiye Üzerine Yapılan Orta Gelir Tuzağı İle İlgili Seçilmiş Ampirik ve Betimleyici Çalışmaların Literatür Özeti*

Çalışma	Yöntem	Türkiye Orta Gelir Tuzağındadır	Türkiye Orta Gelir Tuzağı Eşiğindedir	Türkiye Orta Gelir Tuzağında Değildir
Yeldan vd. (2012)	Betimleyici analiz		√	
Yaşar ve Gezer (2014)	Betimleyici analiz		√	
Eichengreen vd. (2011)	Betimleyici analiz			√
Bayar (2016)	Betimleyici analiz		√	
Sarıbaş ve Ursavaş (2017)	Betimleyici analiz			√
Acar (2012)	Betimleyici analiz	√		
Yılmaz (2014)	Betimleyici analiz	√		
Nişancı vd. (2015)	Betimleyici analiz	√		
Ener ve Karanfil (2015)	Betimleyici Analiz	√		
Öz (2012)	Betimleyici Analiz	√		
Ay vd. (2016)	Betimleyici Analiz	√		
Tasa vd. (2016)	Ampirik Analiz			√
Felipe vd. (2012)	Ampirik Analiz			√
Koçak ve Bulut (2014)	Ampirik Analiz			√
Bozkurt vd. (2014)	Ampirik Analiz			√
Ada ve Acaroğlu (2016)	Ampirik Analiz	√		

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, sadece ülkenin kişi başına düşen gelir düzeyinin ele alındığı ampirik çalışmalarda, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı sonucu elde edilirken, makro ve mikro temelli göstergeleri birlikte ele alan betimleyici çalışmalarda Türkiye'nin orta gelir tuzağında olduğu sonucuna ulaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olduğunu test eden çalışmalardan farklı olarak, Türkiye üzerine yapılmış çalışmalar detaylandırılıp, günümüze daha yakın bir analiz dönemi çerçevesinde Türkiye'nin orta gelir tuzağı sınaması yapılmaktadır.

2. Türkiye için Orta Gelir Tuzağı Sınaması

Orta gelir tuzağının tespitinde farklı yaklaşımların kullanılması sebebiyle Türkiye'nin orta gelir tuzağında olup olmadığı üzerine yapılan değerlendirmeler arasında görüş birliği sağlanmadığı açıkça görülmektedir. Çalışmanın bütünlüğü açısından bu bölümde, Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunup bulunmadığı üzerine yapılan sınamada, *güncel ekonometrik testlerin kullanımına* imkan sağlaması dolayısıyla Robertson ve Ye (2013)'nin çalışmasında takip edilen orta gelir tuzağı önermesinden faydalanılmıştır. Orta gelir tuzağı üzerine yapılan yaklaşımlar bölümünde detayları verilen Robertson ve Ye (2013) çalışmasında, bir ülkenin orta gelir tuzağında bulunup bulunmadığı yapısal olan ve olmayan birim kök testleri ile analiz edilmektedir. Bu amaçla mevcut çalışmada çoklu yapısal birim kök testi olan Carrion-i Silvestre vd. (2009) birim kök testi kullanılmaktadır.

Robertson ve Ye (2013)'e göre, ülkelerin orta gelir tuzağı sınıması yapılabilmesi için kişi başına gelir düzeyinin beklenen değeri veya uzun vadeli tahminlerinin; (i) zamanla büyük değişimler yaşamaması, (ii) orta gelir düzeyi bandında olması gerekmektedir. Yapılan birim kök testi sonuçlarına göre (H_0) boş hipotezin kabul edilmesi ülkenin orta gelir tuzağında olabileceğini gösterirken, (H_1) alternatif hipotezin kabul edilmesi ise, ülkenin referans olarak kabul edilen ülkenin kişi başına GSYH düzeyine yakınsamadığı yani orta gelir tuzağında olduğunu göstermektedir.

Türkiye'deki orta gelir tuzağının tespiti amacıyla Robertson ve Ye (2013) çalışmasında kullanılan yöntemlerden farklı olarak bu bölümde, Carrion-i Silvestre vd. (2009) birim kök testi kullanılmaktadır. En fazla beş kırılmalı dönemin kombinasyonunda anlamlı sonuçlar sağlayan, Carrion- i Silvestre vd. (2009) yönteminde,

y_t denklem 1'e göre türetilen rassal bir süreç olmak üzere,

$$y_t = d_t + u_t \quad (1)$$

$$u_t = u_{t-1} + v_t \quad t = 0, 1, \dots, T \quad (2)$$

$\{u_t\}$ gözlenemeyen sıfır ortalamalı süreci ifade ederken, $E(u_0^2) < \infty$ eşitliği daha zayıf olduğundan $u_0=0$ eşitliği kabul edilir. (2) nolu denklemde yer alan v_t , hata terimidir $v_t = \sum_{i=0}^{\infty} \gamma_i \eta_{t-i}$ ve $\sum_{i=0}^{\infty} i|\gamma_i| < \infty$ şeklinde tanımlanmaktadır. Denklemde yer alan $\{\eta_t\}$ martingale fark dizisidir. Bu dizi, $F_t = \sigma - field\{n_{t-i}; i \geq 0\}$ denklemine filtrelenmektedir. Uzun ve kısa dönem varyansları sırasıyla $\sigma^2 = \sigma_\eta^2 \gamma(1)^2$ ve $\sigma_\eta^2 = \lim_{T \rightarrow \infty} T^{-1} \sum_{t=1}^T E(\eta_t^2)$ şeklinde ifade edilebilir.

Modelin deterministik bileşen (3) nolu denklemde yer aldığı gibidir: $d_t = z'_t(T_0^0)\psi_0 + z'_t(T_1^0)\psi_1 + \dots + z'_t(T_m^0)\psi_m = z'_t(\lambda^0)\psi$ (3)

Modelde yer alan $z'_t(\lambda^0) = [z'_t(T_0^0), \dots, z'_t(T_m^0)]'$ eşit iken, $\psi = (\psi'_0, \dots, \psi'_m)'$ eşittir. Deterministik bileşenler ve ilgili katsayılar $z_t = (T_0^0) \equiv z_t(0) = (1, t)'$ ve $\psi_0 = (\mu_0, \beta_0)'$ eşitlikleri ile tanımlanmaktadır ve

$$\begin{aligned} z_t(T_j^0) &= DU_t(T_j^0), & Model\ 0 \\ &DT_t^*(T_j^0), & Model\ I \\ &DU_t(T_j^0), DT_t^*(T_j^0))', & Model\ II \end{aligned}$$

şeklinde gösterilmektedir.

Model 0 için geçerli koşullar $1 \leq j \leq m$ ve $\psi_j = \mu_j$; Model I için $\psi_j = \beta_j$; Model II için geçerli koşullar ise, $\psi_j = (\mu_j, \beta_j)'$ eşitlikleri ile gösterilmektedir. Yöntemde yer alan birim kök testi istatistikleri, $y_t^{\bar{\alpha}} = y_1$, $z_t^{\bar{\alpha}}(\lambda^0) = z_1(\lambda^0)$ eşitliği tarafından tanımlanan $y_t^{\bar{\alpha}}$ ve $z_t^{\bar{\alpha}}(\lambda^0)$ parametrelerine dayanmaktadır. $t = 2, \dots, T$, $\bar{\alpha} = 1 + \bar{c}/T$ ve \bar{c} merkezsizlik parametresi olarak kabul edildiğinde birim kök testi istatistikleri $y_t^{\bar{\alpha}} = (1 - \bar{\alpha} L)y_t$, $z_t^{\bar{\alpha}}(\lambda^0) = (1 - \bar{\alpha} L)z_t(\lambda^0)$ ve şeklinde ifade edilmiştir.

Verilerin dönüşüme uğramadan önce, deterministik bileşenlerle ilgili olan ψ parametresi

$$S^*(\psi, \bar{\alpha}, \lambda^0) = \sum_{t=1}^T (y_t^{\bar{\alpha}} - \psi' z_t^{\bar{\alpha}}(\lambda^0))^2 \quad (4)$$

denklemini ile tahmin edilebilir.

$S(z_t^{\bar{\alpha}}, \lambda^0)$ parametresi, bu fonksiyonun minimum göstergesi olarak kabul edilmektedir. \bar{c} ile gösterilen merkezsizlik parametresinin seçimi Elliott vd. (1996) çalışmasında ifade edildiği gibi, Gauss optimal istatistiklerin testinde $\alpha = 1$, alternatifinde ise, $\alpha = \bar{\alpha}$, eşitliği kullanılır. Elliott vd. (1996) ve Perron ve Rodriguez (2003), çalışmalarını takiben optimal istatistik;

$$P_T^{GLS}(\lambda^0) = \{S(\bar{\alpha}, \lambda^0) - \bar{\alpha}S(1, \lambda^0)\} / s^2(\lambda^0) \quad (5)$$

eşitliği ile ifade edilmektedir.

(5) numaralı eşitlikte yer alan $s^2(\lambda^0), v_t$ ile gösterilen hata teriminin sıfır frekanslı spektral yoğunluğunu, göstermektedir. Ng ve Perron (2001) ve Perron ve Ng (1998) çalışmalarını takiben otoregresif tahmin için;

$$s(\lambda^0)^2 = s_{ek}^2 / (1 - \sum_{j=1}^k \hat{b}_j)^2 \quad (6)$$

(5) numaralı denklem kullanılmaktadır. (5) nolu denklemde yer alan $s_{ek}^2 = (T - k)^{-1} \sum_{t=k+1}^T \hat{e}_{t,k}^2$ eşitliğine dayanırken, $\{\hat{b}_j, \hat{e}_{t,k}\}$ En Küçük Kareler yöntemindeki, $\Delta \hat{y}_t = b_0 \hat{y}_{t-1} + \sum_{j=1}^k b_j \Delta \hat{y}_{t-1} + e_{t,k}$ (7)

eşitliği ile tahmin edilmektedir. (6) nolu denklemde yer alan $\hat{y}_t = y_t - \psi' z_t^{\bar{\alpha}}(\lambda^0)$ eşitliği ile ve (4) nolu denklemin minimize edilir. Denklemde yer alan otoregresif k değerinin seçiminde, Ng ve Perron (2001) kritik değerleri ile Perron ve Qu (2007) kritik değerleri kullanılır.

Perron ve Rodriguez (2003) ve Ng ve Perron (2001) çalışmalarını takiben çoklu yapısal birim kök testi Carrion-i Silvestre vd. (2009)'de boş hipotez,

$$MZ_{\alpha}^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1} \check{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) (2T^{-2} \sum_{t=1}^T \check{y}_{t-1}^2)^{-1} \quad (8)$$

$$MSB^{GLS}(\lambda^0) = (s(\lambda^0)^{-2}) T^{-2} \sum_{t=1}^T \check{y}_{t-1}^2)^{1/2} \quad (9)$$

$$MZ_t^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1} \check{y}_t^2 - s(\lambda^0)^2) (4s(\lambda^0)^{-2}) T^{-2} \sum_{t=1}^T \check{y}_{t-1}^2)^{1/2} \quad (10)$$

denklemleriyle tanımlanmaktadır. Optimal test istatistiğinin tespitinde kullanılan ve Ng ve Perron (2001) çalışmasıyla elde edilen denklem ise;

$$MP_t^{GLS}(\lambda^0) = [\bar{c}^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \check{y}_{t-1}^2 + (1 - \bar{c}) T^{-1} \check{y}_T^2] / s(\lambda^0)^2 \quad (11)$$

şekindedir.

Çoklu yapısal birim kök testi olan Carrion-i Silvestre vd. (2009)'de özellikle kısa dönemli gözleme sahip serilerin analizinde ve yapısal kırılmalar altında birim kök testlerinin karşılaştığı sorunları gidermesi bakımından kullanışlı bir testtir. Diğer birim kök testlerinden farklı olarak simetrik sorunlara çözüm getirmesi ve kırılma tarihlerini doğrudan vererek serilerin düzeltilmesine olanak sağlaması bakımından avantajlıdır. Ayrıca bu testte takibi yapılan Perron ve Rodriguez (2003) çalışmasından farklı olarak boş ve alternatif hipotezlerde hata kareler toplamı (SSR) minimum düzeyde elde edilir. Birim kök istatistik değerleri bootstrap yaklaşımıyla yenileme ile elde edilmektedir. Test sonucunda hesaplanan test istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olması ile H_0 hipotezi red edilir ve seride yapısal kırılmalar altında birim kökün olmadığı sonucuna ulaşılır.

Türkiye'deki orta gelir tuzağının değerlendirilmesi amacıyla Carrion-i Silvestre vd. (2009) çoklu yapısal birim kök testi için ilk aşamada, Türkiye'nin doğal logaritması alınmış olan kişi başına gelir serisinden ve referans ülke olarak kabul edilen ABD'nin doğal logaritması alınmış kişi başına gelir serisi çıkartılmaktadır. İkinci aşamada ise, elde edilen seri için Carrion-i Silvestre vd. (2009) birim kök testi uygulanmıştır. Kişi başına GSYH serileri Penn World Table 9.0 veri tabanından 1950-2014 arası yılları 2011 yılı sabit fiyatlarında \$ cinsinden ve SAGP göre elde edilmiştir. Tablo 4'te yapılan birim kök testi sonuçları verilmektedir.

Tablo 4: Carrion-i Silvestre vd. (2009) Birim Kök Testi Sonuçları

P_T	MP_T	MZ_{α}	MSB	MZ_t	Kırılma Tarihleri
Düzy					
10.2659	10.5535	-20.6014	0.1550	-3.1940	1953 , 1993 , 2001
[6.8699]	[6.8699]	[-1.5132]	[0.1265]	[-3.9635]	
Fark Değerleri					
4.0855	3.8327	-29.8658	0.1292	-3.8587	
[4.9750]	[4.9750]	[-3.3771]	[0.1523]	[-3.3294]	

Not: Parantez içerisindeki değerler, 1000 bootstrap yinelemesi sonucunda elde edilen kritik değerlerdir.

Elde edilen sonuçlarda, H_0 hipotezi red edildiği ve serinin ilk farkında durağan olduğu anlaşılmıştır. Türkiye ekonomisinde yapısal kırılmaların olduğu yıllara bakıldığında, 1953, 1993 ve 2001 yıllarının olduğu görülmektedir. 1953 yılında yaşanan yapısal kırılma, Türkiye'de Kore Savaşı'nın etkisiyle dış piyasaların cazibesini yitirmesi ve 1953 öncesinde tarım sektöründe yaşanan refah artışı koşullarının 1953 sonrasında olumsuz koşullara dönüşmesinden kaynaklıdır (Tokgöz, 2011). 1993 yılı, 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz öncesi dönemi, 2001 yılında yaşanan kırılma ise doğrudan Şubat 2001 krizine işaret etmektedir.

Yapılan birim kök testi sonucuna göre, serinin ilk farkta durağan olması durumu, Robertson ve Ye (2013) yaklaşımına göre Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağında olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, 1950-2014 yılları arasında Türkiye ekonomisi, referans olarak kabul edilen ABD ekonomisinin gelir düzeyine yakınsayan bir ülke olmuştur.

3.Sonuç

Bu çalışmada, 1950-2014 dönemi kapsamında Türkiye için Robertson ve Ye (2013) yaklaşımına göre orta gelir tuzağı sınavının yapılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede yapılan çoklu yapısal birim kök testlerinden Carrion-i Silvestre vd. (2009) sonuçlarına göre, Türkiye orta gelir tuzağında olan bir ülke olmamakla birlikte, ABD ekonomisi ile arasındaki gelir farkını kapatma eğiliminde olan bir ülke görünümü sergilemektedir. Ancak, Türkiye üzerine yapılan ve makroekonomik göstergeleri ele alan çalışmalar incelendiğinde Türkiye'nin orta gelir tuzağının eşliğinde bir ülke olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin orta gelir tuzağı riskinden korunabilmesi amacıyla birçok politika önerisinde bulunmaktadır.

Orta gelir tuzağından çıkış stratejisi bağlamında birçok öneri ortaya atılmakla birlikte orta gelir tuzağının eşliğinde bulunan Türkiye ekonomisi içinde orta gelir tuzağından korunma stratejileri olarak benzer önerilerde bulunulabilir. Bu çerçevede, beşeri sermayenin kalitesini ve verimliliğini arttıracak, ekonomik büyüme ve kalkınma için itici güç etkisi oluşturabilecek makroekonomik unsurların harekete geçirilmesi, finansal piyasaların ve piyasada yer alan şirket ağlarının uzun vadeli işleyişinde verimliliğin ve kredibilitenin artırılmasına yönelik önlemlerin alınması gerektiği açıktır. Ayrıca, sektörel bazı verimliliği sağlayan ve ihracat yapılan ürün

sepetinde çeşitliliği sağlayan, bu çerçevede ülke ekonomisinin sınırlı sayıda mal ticaretine bağımlı kalmasını engelleyen ve aynı zamanda enerji verimliliğine destek sağlayan teknolojik ve inovasyon tabanlı gelişimlerin de ülke içinde teşvik edilip desteklenmesi gerekmektedir. Yapılan düzenlemelerle sağlanan uzun vadeli makroekonomik istikrar dolayısıyla da Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağı riskinden büyük ölçüde korunmuş olması beklenmektedir.

Kaynakça

- Acar, O. (2012). Tuzaktan çıkmak için sanayisizleşmeyi durdurmak gerekmektedir, *14 Aralık 2012, Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Bölgesel Gelişme ve Sürdürülebilir Kalkınma Seçenekleri Başlıklı Panel Sunuşu*. <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3318>. adresinden erişildi.
- Ada, A. A., & Acaroğlu, H. (2016). An empirical remark about middle income trap problem for Turkey. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 81-95.
- Age'nor, PR, Canuto, O., & Jelenic, M. (2012). *Avoiding Middle-Income Growth Traps*. Economic Premise, Poverty Reduction and Economic Management Network (PREM), The World Bank Documents & Reports web adresinden erişildi. <http://documents.worldbank.org/curated/en/422121468155111398/pdf/NonAsciiFileName0.pdf>
- Aiyar, M. S., Duval, M. R. A., Puy, M. D., Wu, M. Y., & Zhang, M. L. (2013). *Growth slowdowns and the middle-income trap*. (International Monetary Fund, 13/71).IMF web adresinden erişildi: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1371.pdf>
- Ay, A., Akar, G., & Akar, T. (2016). Middle income trap: a comparison between BRICS countries and Turkey. *Economic and Environmental Studies*, 16(2 (38)), 279-301.
- Bayar, G. (2016). Türkiye ve orta gelir tuzağı: Eğitimin önemi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 34, 45-78.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D., & Çakmak, E. (2014). Orta gelir tuzağı ve Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Bulman, D., Eden, M., & Nguyen, M. (2014). *Transitioning from low-income growth to high-income growth. Is there a middle income trap?* (Policy Research Working Paper WPS 7104). The World Bank web sitesinden erişildi: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/224601/adb-wp646.pdf>
- Cai, F. (2012). Is there a middle-income trap? Theories, experiences and relevance to China. *China & World Economy*, 20(1), 49-61.
- Carrion-i-Silvestre, J.L., Kim, D., & Perron, P. (2009). GLS-based unit root tests with multiple structural breaks under both the null and the alternative hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754-1792.
- Cherif, R., & Hasanov, F. (2015). *The Leap of the Tiger: How Malaysia can escape the middle-income trap* (IMF Working Paper 15/131). International Monetary Fund web sitesinden erişildi: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15131.pdf>
- Eichengreen, B., Park, D., & Shin, K. (2011). *When fast growing economies slow down: International evidence and implications for China* (NBER Working Paper Series 16919), National Bureau of Economic Research web sitesinden erişildi: <https://www.nber.org/papers/w16919.pdf>

- Eichengreen, B., Park, D., & Shin, K. (2013). *Growth slowdowns redux: new evidence on the middle-income trap* (NBER Working Paper Series 18673). National Bureau of Economic Research web sitesinden erişildi: <https://www.nber.org/papers/w18673.pdf>
- Elliot, G., Rothenberg T., & Stock, J. H. (1996). Efficient tests for autoregressive unit root. *Econometrica*, 64(1996), 813–36.
- Ener, M., & Karanfil, M. (2015). Türkiye ekonomisinde tasarruf açığının orta gelir tuzağı üzerine etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 31- 46.
- Felipe, J., Abdon, A., & Kumar, U. (2012). *Tracking the middle-income trap: What is it, who is in it, and why?* (Levy Economics Institute of Bard College Working Paper 715). Levy Economics Institute of Bard College web sitesinden erişildi: http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_715.pdf
- Flaen, A., Ghani, E., & Mishra, S. (2013). *How to avoid middle income traps? Evidence from Malaysia* (The World Bank Working Paper Series 6427). The World Bank Documents & Reports sitesinden erişildi: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.689.5231&rep=rep1&type=pdf>
- Garrett, G. (2004). Globalization's missing middle. *Foreign Affairs*, 83(6), 84–96.
- Gill, I., & Kharas, H. (2007). *An East Asian Renaissance – Ideas for Economic Growth* (Washington, DC: World Bank). The World Bank web sitesinden erişildi: http://siteresources.worldbank.org/INTEASTASIAPACIFIC/Resources/226262-1158536715202/EA_Renaissance_full.pdf
- Gill, I. S., & Kharas, H. (2015). *The Middle-Income trap turns ten* (The World Bank Policy Research Working Paper 7403). The World Bank Documents & Reports web sitesinden erişildi: <http://documents.worldbank.org/curated/en/291521468179640202/pdf/WPS7403.pdf>
- Glawe, L., & Wagner, H. (2016). The middle-income trap: Definitions, theories and countries concerned—A literature survey. *Comparative Economic Studies*, 58(4), 507-538.
- Hausmann, R., Rodriguez, F., & Wagner, R. (2008). Growth collapses. In C. Reinhart, C. Vegh, & A. Velasco (Ed.), *Money, Crises and Transition*. Cambridge: OGT Press.
- Im, F.G., & Rosenblatt, D. (2013). *Middle-Income traps – A conceptual and empirical survey* (Policy Research Working Paper 6594). The World Bank Documents & Reports web sitesinden erişildi: <http://documents.worldbank.org/curated/en/969991468339571076/pdf/WPS6594.pdf>
- Jimenez, E., Nguyen, V., & Patrinos, H. A. (2012). *Stuck in the middle? Human capital development and economic growth in Malaysia and Thailand*. (World Bank Policy Research Working Paper No. 6283). The World Bank Documents & Reports web sitesinden erişildi: <http://documents.worldbank.org/curated/en/603811468049817155/pdf/wps6283.pdf>
- Kanapathy, V., Hazri, H., Phongpaichit, P., & Benyaapikul, P. (2014). *Middle income trap: economic myth, political reality*. The Asia Foundation <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/MiddleIncomeTrap.pdf> adresinden erişildi.
- Koçak, E., & Bulut, Ü. (2014). Orta gelir tuzağı: Teorik çerçeve, ampirik yaklaşımlar ve türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. *Maliye Dergisi*, 167, 167-01.
- Ng, S., & Perron, P. (2001). Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.

- Nişancı, M., Gerni, M., Türkmen, A., & Emsen, Ö. S. (2015). Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağına düşüp düşmediğine dair tartışma: Kur değerlendirilmesi çerçevesinde bir bakış, *International Conference on Eurasian Economies*, 232-242.
- Ohno, K. (2009). Avoiding the middle-income trap: renovating industrial policy formulation in Vietnam. *ASEAN Economic Bulletin*, 26(1), 25-43.
- Öz, S. (2012). Orta gelir tuzağı, politika notu 12-06. https://eaf.ku.edu.tr/sites/eaf.ku.edu.tr/files/eaf_pn1206.pdf adresinden erişildi.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- Perron, P., & Ng, S. (1998). An autoregressive spectral density estimator at frequency zero for nonstationarity tests. *Econometric theory*, 14(5), 560-603.
- Perron, P., & Qu, Z. (2007). An analytical evaluation of the log-periodogram estimate in the presence of level shifts. Unpublished Manuscript, Boston University, Boston.
- Perron, P., & Rodríguez, G. (2003). GLS detrending, efficient unit root tests and structural change. *Journal of Econometrics*, 115(1), 1-27.
- Pritchett, L. (2000). Understanding patterns of economic growth: searching for hills among plateaus, mountains, and plains. *The World Bank Economic Review*, 14(2), 221-250.
- Reddy, S., & Miniou, C. (2006). Real income stagnation of countries, 1960-2001. Unpublished, Columbia University, New York.
- Robertson, P. E., & Ye, L. (2013). *On the existence of a middle income trap* (University of Western Australia Economics Discussion Paper 13.12). http://www.business.uwa.edu.au/__data/assets/pdf_file/0007/2275774/13-12-On-the-Existence-of-a-Middle-Income-Trap.pdf web sitesinden erişildi.
- Rodrik, D. (1999). Where did all the growth go? External shocks, social conflict and growth collapses. *Journal of Economic Growth*, 4, 385-412.
- Ros, J. (2005). Divergence and Growth Collapses: Theory and Empirical Evidence. In J. A. Ocampo (Ed.), *Beyond Reforms: Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability* (ss. 211-232). Stanford: Stanford University Press.
- Sarıbaş, H., & Ursavaş, U. (2017). Orta gelir tuzağı: Ampirik bir çalışma. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 37-51.
- Spence, M. (2011). *The next convergence: The future of economic growth in a multispeed world*. New York: Farrar, Straus and Giroux
- Tasar, I., Gültekin, E., & Acci, Y. (2016). Is Turkey in a middle income trap? *Journal of Applied Research in Finance and Economics*, 1(1), 36-41.
- Tokgöz, E. (2011). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi*. Ankara: İmaj Yayınevi
- Woo, W. T. (2012). China meets the middle-income trap: The large potholes in the road to catching-up. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 10(4), 313-336.
- Yaşar, E., & Gezer, M. A. (2014). Türkiye'nin orta gelir tuzağına yakalanma riski ve bu riskten kurtulma önerileri. *Maliye Dergisi*, 167, 126-148.
- Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E., & Özsan, M. E. (2012). *Orta gelir tuzağından çıkış: Hangi Türkiye*. <http://www.turkonfed.org/Files/ContentFile/ogt-raporu-ii-cilt.pdf> adresinden erişildi.

Yılmaz, G. (2014). *Turkish middle income trap and less skilled human capital* (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Working Paper 14/30). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası web sitesinden erişildi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/c56c98ef-1c49-4324-94af-f88191f00906/WP1430.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-c56c98ef-1c49-4324-94af-f88191f00906-m3fw68n>

TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE 1980-2017 DÖNEMİNDE SERMAYE YETERLİLİĞİ VE KARLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ; FOURIER YAKLAŞIMI¹

Esra N. KILCI²

Öz

Bankacılık sektöründe sermaye-karlılık ilişkisi büyük önem arz etmekte ve sermaye yeterliliği düzenlemelerinin bankacılık sektörünün karlılığı ve etkinliği üzerindeki etkileri ile bu etkilerin büyüklüğü birçok çalışmaya konu olmaktadır. Özellikle, 2008 yılından itibaren A.B.D ve A.B’de yaşanan krizler, sermaye düzenlemelerindeki yetersizliklerin, krizlerin ortaya çıkması ve büyümesindeki rolünün daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesine yol açmıştır. Türk Bankacılık Sektörü incelendiğinde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren birçok bankaya göre, yüksek sermaye yeterlilik ve karlılık rasyoları dikkati çekmektedir. Bu çalışmanın amacı, 1980-2017 dönemi için, Türk Bankacılık Sektörü sermaye yeterliliğine ve karlılığa ilişkin yıllık veriler kullanılarak, sermaye yeterliliği ile sektör karlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Karlılığa ilişkin indikatörler olarak ROE ve NFM bağımlı değişkenler, sermaye yeterliliğine ilişkin olarak ise, özsermaye/toplam varlıklar ve özsermaye/mevduat+mevduat-dışı kaynaklar oranları bağımsız değişkenler olarak çalışmada kullanılmaktadır. Çalışmada elde edilen sonuçlar, sermaye yeterliliğini gösteren sözkonusu oranlar ile karlılık indikatörleri arasında uzun dönemli ilişkiler olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sermaye Yeterliliği, Karlılık, Türk Bankacılık Sektörü

JEL Kodları: G20, G21, G32

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CAPITAL ADEQUACY AND PROFITABILITY IN TURKISH BANKING SECTOR OVER THE PERIOD OF 1980-2017; FOURIER APPROACH

Abstract

The relationship between capital adequacy and profitability has great importance and has been studied widely. The effects of the capital adequacy requirements on bank performance and the volume of these effects are important issues studied. Financial crises experienced in U.S.A and E.U since 2008 have led to the detailed examination of the role of the capital inadequacies in crises. When analysed the Turkish Banking Sector, high capital adequacy and profitability ratios have been standing out, compared to the other banks operating in the other developed and developing market economies. The purpose of this study is to test the relationship between capital adequacy and profitability in the banking sector during the period of 1980-2017 by using the annual data of Turkish banking sector. Dependent variables as ROE and NIM and independent variables as equity/total assets ratio and equity/deposit+non-deposit sources have been used in this study. The results of the study shows that there are long-term relationships between capital adequacy ratios and profitability indicators.

Keywords: Capital Adequacy, Profitability, Turkish Banking Sector

JEL Codes: G20, G21, G32

¹ Bu çalışma, 27-28 Nisan 2018 tarihlerinde Paris’te düzenlenen IV. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Sempozyumu’nda sunulan “Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterliliği ve Karlılık Arasındaki İlişkinin Analizi; 1980-2017” isimli bildirinin genişletilmiş halidir.

² Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, İ.İ.B.F, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, esrakilci@arel.edu.tr

Giriş

Gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, bankacılık sektörü finansal sistemin en önemli unsurlarından olup; bankacılık sektöründe sermaye-karlılık ilişkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. 2008 yılından itibaren A.B.D ve A.B kaynaklı krizler, düşük sermaye rasyolarına sahip bankaların üstlenmiş oldukları risklerin realizasyonunda yaşadıkları büyük sıkıntıları açıkça göstermiştir. Yaşanılan finansal türbülanslar, finansal sektörü ve bankacılık sistemini beklenmeyen kayıplar ve iflaslara karşı korumak için, ihtiyati düzenlemelerin yapılması, döngüsel kontrol mekanizmaları oluşturulması ve düzenleyici sermaye gerekliliklerinin uygulanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Goodhart, 2008).

Banka sermayesinin, banka cari yükümlülükleri ve riske göre ağırlıklandırılmış varlıklarına bir oranı olarak tanımlanan sermaye yeterlilik rasyosu, bir bankanın parasal açıdan sağlamlığını göstermektedir ve bankaları aşırı kaldıraca ve iflasa karşı koruyan bir oran olarak görülmektedir. Sermaye yeterliliğinin uygun bir seviyede olması, bir bankanın faaliyetini yürütürken yeterli sermayeye sahip olmasını ve aynı zamanda, iflasa gitmeksizin finansal bir sarsıntıyı telafi edebilmek için özsermayesinin yeterli olmasını ifade etmektedir. Bankacılık sektöründe genellikle, yüksek sermayenin bankaların performanslarını negatif etkileyebileceği ve kredilerde azalmayı beraberinde getireceği düşünülmektedir. Sermaye yeterliliği düzenlemelerinin bankacılık performansı üzerindeki etkileri ve bu etkilerin büyüklüğü ile krizlerdeki rolü iktisatçıların çalıştıkları önemli konulardır (Berger&Bouwman, 2013). Bu çalışmada, 1980-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak ve BDDK, TBB, Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistik veri tabanlarından yararlanılarak, Türk Bankacılık Sektörü sermaye yeterliliği ile sektör karlılığı arasındaki ilişkinin varlığı, ekonometrik uygulama yardımıyla incelenmiştir.

1.1 Sermaye Düzeyi ile Bankacılık Sektörü Karlılığı Arasında Nasıl Bir İlişki Vardır?

Sermaye yeterliliği, bir iflas olasılığına karşı, bir bankanın bulundurduğu sermaye ve farklı kıymetlerin değerine ilişkin bir ölçüdür. Sermaye yeterliliği yüksek bir bankanın aynı zamanda mevduat toplama kabiliyeti artmaktadır. Çünkü sermaye, mevduat sigortası işlevi görmekte ve mevduatların artmasına katkıda bulunmaktadır (Aysan&Ceyhan, 2008). Bankacılık sektöründe finansal istikrarın sağlanması için sermaye yeterlilikleri önemli araçlardan biridir. Sermaye yeterliliği konusunda yapılan düzenlemeler, bankaların finansal kaldıraçlarını sınırlandırmakta iken aynı zamanda, finansal kurumlar tarafından bulundurulması gereken sermayenin niteliğinin de iyileştirilmesine işaret etmektedir (Howarth&Quaglia, 2013).

Bu doğrultuda, 1974 yılında G10 ülkeleri Merkez Bankaları tarafından kurulan Basel Komitesi, özellikle gelişmiş ülkelerin bankacılık sektörüne ve kredi riskinin minimize edilmesine yönelik olarak, OECD ülkesi kriterini esas alarak, sermaye yeterlilik oranları konusunda evrensel kurallar geliştiren ilk uluslararası oluşumdur. Genel uygulama standartları geliştirerek, ülkelerin opsiyonel olarak bu standartlara uymasını motive eden Basel Komitesi, 1988'de, "Basel Sermaye Yeterliliği Uzlaşısı" olarak bilinen ve sermaye yeterlilik derecelerine ilişkin standartlar yayınlamış; sermaye yeterlilik oranlarının hesaplanmasına yönelik metodolojiyi ve bankalar için asgari sermaye yeterlilik rasyosunu belirtmiştir. Başlangıçta sadece kredi riskine yoğunlaşan Uzlaşım'a 1996 yılında piyasa riski ilave edilmiştir (FED, 2003).

Sermaye düzenlemelerinin tasarlanmasındaki ilkelerden biri, riske duyarlı olmalarıdır yani, bankaları riskli pozisyon aldıklarında daha fazla sermaye tutmaya zorlamasıdır. Sermaye düzenlemelerinin etkinliği, dolayısıyla, düşük sermaye tamponları tutabilme güçleri, eşanlı olarak sermaye arttırmaları ve riski düşürmeleri ile ilişkilidir (Abreu&Gulamhussen, 2010). Basel I, banka varlıklarının farklı yüzdelerle 5 farklı risk kategorisine ayrıldığı bir risk sınıflandırma sistemini içermektedir ve uluslararası alanda faaliyet gösteren bankalar için, sermayenin riske göre ağırlıklandırılmış varlıklara oranı şeklindeki asgari sermaye oranını %8

olarak belirlemiştir. Bu düzenlemelerdeki temel amaç, bazı bankalarda oldukça düşük olduğu görülen sermaye yeterlilik rasyolarını güçlendirmek ve riski azaltmaktır.

Sermaye düzenlemelerinin üstlenilen riskleri yansıttığı Basel II Çerçevesi, ilk olarak 2004 yılında tanıtılmış olup; 2006 yılında kapsamlı bir versiyonu yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bankacılık sektöründe etkin denetleme ve risk yönetiminin amaçlandığı yeni uzlaşımın, minimum sermaye düzenlemeleri, denetleyici tekrar gözden geçirme ve piyasa disiplini olmak üzere üç dayanağı bulunmaktadır. Basel II düzenlemeleri ile risk yönetiminin daha etkin hale getirilmesi, bankaların risk ölçüm yeterliliklerinin ve risk denetiminin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Basel III ise, 2008-09 Küresel Finansal Krizi'ne cevap olarak, finansal kurumların düzenleme, denetleme ve risk yönetim mekanizmalarının güçlendirilmesi amacıyla alınan önlemleri içeren ve aslında sözkonusu krizde ortaya çıkan eksiklikleri tamamlayan bir ek düzenlemeler setidir. Sermaye düzenlemelerinde nitelik ve niceliğe ilişkin birtakım düzenlemeleri içermekte olan Basel III Düzenlemeleri, likidite karşılama oranı ve net istikrarlı fonlama oranı gibi yeni araçları içermektedir (BIS, 2010).

Firmaların sermaye yapısı kararlarını açıklamaya yönelik geliştirilen yaklaşımlar ve bu yaklaşımlara paralel olarak geliştirilen birtakım teoriler mevcuttur. Modigliani ve Miller (1958) tarafından geliştirilen hipotez, bir firma için özsermaye ile finansman veya borçla finansman arasında optimal bir ilişki olmadığını; çünkü, kaldıraç arttırarak sağlanan karlılık artışının artan risk sonucu özsermaye birim maliyetinde yaşanacak artışla dengelenmekte olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, kaldıraç derecesi ile sermaye maliyeti arasında bir ilişki yoktur. Diğer yandan, yüksek sermaye gerekliliklerinin, bankaların karlılıklarını azaltacağını ve sonuç olarak krediler ve ekonomik aktivitede daralmaya yol açacağını ileri süren analitik çalışmalar da mevcuttur (Cline, 2015).

Geleneksel yaklaşıma göre, belirli bir oranda daha yüksek borç kullanılarak kaldıraç oranının artırılması ile optimal sermaye yapısına (işletmenin değerini maksimize eden ve ortalama sermaye maliyetinin minimum olduğu yapıdır) ulaşılmakta ve firmaların sermaye maliyetleri azalmakta; firma değeri borcun payının artmasına paralel olarak artmaktadır. Belli bir noktadan itibaren ise, borç düzeyinin artması firma değerinin azalmasına yol açmaktadır. Burada, özsermaye/aktif oranının pozitif bir katsayı alması, bankanın sermaye yapısının etkin yönetildiğine işaret etmektedir. Bununla beraber, bazı iktisatçılara göre, özsermaye/aktif oranının yükselmesi, gelirleri azaltıcı etkide bulunabilmektedir. Daha yüksek bir özsermaye/toplam aktif oranı, vergi sonrası kazançları, faiz ödemeleri vergiden indirilebilir olduğu için, azaltmaktadır (Staikouras&Wood, 2004).

Sermaye yeterliliği konusundaki düzenlemelerin amacı kesinlikle, iflas maliyetlerinin azaltılmasıdır. Buradaki ikilem, olası iflas maliyetlerinin sermaye gerekliliklerinin arttırılmasıyla düşürülmesinin sağlanması; bununla beraber, bankaların yeni sermaye bulmasının getireceği ek maliyetlerin yüksek olması durumunda, çok sıkı sermaye düzenlemelerinin, banka kredilerinde ve dolayısıyla sözkonusu banka kredilerine ihtiyaç duyan tarafların yatırımlarında azalmayı beraberinde getirebilmesidir (Kashyap ve Stein, 2004). Sermaye piyasasındaki kusurlar ve borcun vergi avantajı nedeniyle, yüksek sermayenin karlılık üzerinde olumsuz yönde etkisi olduğu düşüncesinin aksine, trade-off (denge) teorisine göre, yüksek sermaye, bankanın riskini azaltıcı etkide bulunmakta iken borç miktarının yükselmesi, vekalet ve iflas maliyetlerini arttırmaktadır. Dolayısıyla, özsermaye/toplam aktif oranının artması, iflas riskine karşı yatırımcıların talep ettiği risk primini düşürmektedir. Ayrıca, bir bankanın optimal sermaye oranının altında veya üstünde kalmasına göre, kısa dönemde, sermaye ve firma değeri arasında pozitif veya negatif bir ilişki olabilmektedir (Osborne vd., 2009).

Buna göre, yüksek sermayenin çoğu zaman bankalar için maliyetli olduğu düşünülmektedir ve sermaye piyasasındaki zayıflıklar ve borcun vergi avantajı nedeniyle, yüksek sermaye karlılığın

azalmasına katkıda bulunmaktadır. Bununla beraber, aynı zamanda, riski azaltmakta ve bunun sonucunda iflas maliyetini telafi eden risk primini düşürmektedir. Stres ve beklenen maliyetlerin artmasına paralel olarak, bankaların optimal sermaye rasyoları artacaktır. Finansal stresin arttığı dönemlerde, bankaların yatırımcılara sermayelerini arttırarak bir tür teminat vermeye çalışmaları bunun majör nedenlerinden biridir. İşlerin yolunda gittiği dönemlerde ise, bankalar ya sermayelerini optimal seviyede tutacak ya da, borcun vergi avantajı veya örtülü borç teşviklerinden yararlanmak için borç oranını arttıracaklardır (Osborne vd., 2009).

Özsermaye, bir iflas yaşanması durumunda bankanın uğrayacağı kaybı telafi etme rolünü üstlenmektedir. Dolayısıyla, yüksek sermayeye sahip bir banka, daha düşük risklere maruz kalacaktır. Banka varlık ve yükümlülük pozisyonunun sabit tutulması durumunda, yüksek sermaye işlevsel olarak, ayakta kalma olasılığını arttırmaktadır. Birçok teori, sermayenin bankanın ayakta kalabilme mücadelesini güçlendirdiğini savunmaktadır. Bu modellerde, sermaye, temerrüt riskini azaltarak, bankanın kredi alanlarla ilişkilerini izlemek yönündeki motivlerini arttırmakta ve ahlaki risk olgusunu hafifletmekte veya finansal bir kriz olasılığını arttıran inovatif fakat risli ürünlerin cazibesini azaltmaktadır. Bununla beraber, Koehn ve Santomero (1980) ve Besanko ve Kanatas (1996) tarafından ileri sürülen bazı teorilerde, banka sermayesini arttırmanın, belirli koşullar altında, amacın aksine, banka risk alımını arttırabildiği ileri sürülmektedir. Calomiris ve Mason (2003) ve Calomiris ve Wilson (2004) tarafından yapılan çalışmalarda ise, sermayenin varlık ve yükümlülük piyasalarında bir bankanın rekabetçi pozisyonunu güçlendirdiği ve iflas riskini azalttığı vurgulanmaktadır. Allen, Carletti ve Marquez (2011); Mehran ve Thakor (2011) tarafından ileri sürülen bankacılık teorileri de, sermaye ve piyasa payı arasında pozitif bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Calomiris ve Powell (2000); Calomiris ve Mason (2003); Calomiris ve Wilson (2004); Kim, Kristiansen ve Vale (2005) tarafından yapılan çalışmalara göre, ampirik sonuçlar, yüksek sermayeli bankaların mevduat ve kredi alanlarında daha etkin rekabet gücüne sahip olduğunu göstermektedir (Berger&Bouwman, 2013).

1.2 Türk Bankacılık Sektörü; Kısa Bir Değerlendirme

1980'li yıllardan itibaren deregülasyon, teknolojik ilerleme, finansal piyasalara giren yeni enstrümanlar ve artan rekabet, bankacılık sektörünün yapısına ve performansına olumlu katkıda bulunmuş ve Türk bankacılık sektörü hem sermaye yapısı hem de karlılık açısından güçlü bir büyüme sergilemiştir. Artan risk yönetim teknikleri, izleme ve denetleme mekanizmalarının güçlendirilmesi sözkonusu performans artışında etkin faktörlerdir.

Türk Bankacılık Sektöründe, 1980 sonrası uygulanan finansal liberalizasyon politikaları ve beraberinde deregülasyon periyoduyla birlikte büyük değişimler yaşanmıştır. Mevduat ve kredi faiz oranlarının serbest bırakılmasıyla, bankacılık sektörü, serbest piyasa ortamında faiz oranlarını belirleme gücüne sahip olmuştur. Ayrıca, sermaye piyasalarındaki liberalizasyon ile sektöre girişteki bariyerler kaldırılmış, etkin bir rekabet ortamı yaratılmaya çalışılmıştır. 1980 öncesinde ithal ikamesine dayalı bir ortamda, yerli bankalar finans sisteminde baskın bir role sahipken, 1980 sonrasında finansal sistemde rekabet ve etkinliğin arttırılmasına yönelik uygulanan politikalar neticesinde, yabancı banka girişi de düşük bir oranda da olsa hızlanmıştır. Az sayıda ve büyük ölçekli bankalardan oluşmakta olan Türk Bankacılık Sektöründe, 1980-2000 arasında, banka sayısında neredeyse %100'e varan bir artış (43'ten 84'e) yaşanmıştır (TBB Raporu, 2008).

1990'lar boyunca Türk bankalarının sermaye-risk pozisyonları stres yaratmış ve Türkiye ekonomisinde sistemik riskin artmasına yol açmıştır. Kasım 2000-Şubat 2001 periyodunda, Türkiye ekonomisi iki büyük türbülans yaşamıştır. TL'de yaşanan devalüasyon ve faiz oranlarında yaşanan şiddetli yükselişler, banka bilançolarını olumsuz etkilemiştir. Yüksek açık pozisyona sahip olan ve likiditesini kaybeden bankalar ödeme güçlükleriyle karşılaşmışlardır.

2000-01 periyodunda, sorunlu krediler ve sermaye pozisyonlarındaki erozyon nedeniyle banka iflasları görülmüş; 1997-2002 periyodunda TMSF'ye devredilen banka sayısı 20 olmuştur (BDDK Raporu; 2002). 2000 yılsonu itibariyle %10,8 olan tasfiye olunacak alacaklar/krediler oranı, 2001 yılsonunda %29 seviyelerine ulaşmıştır (TBB Raporu, 2005).

2000 ve 2001'de yaşanan krizler, varlık ve risk yönetimi ile etkin düzenleme ve denetleme mekanizmalarının gerek reel sektör gerek finansal sektör için arzettiği önemin büyüklüğünü ve sermaye yeterliliklerine ilişkin düzenlemelerin güçlendirilmesi ihtiyacını açıkça göstermiştir. 2000-01 Krizi'nden sonra, Türkiye'yi krizlere götüren faktörleri elemine etmek, krizlerin finansal sistem üzerindeki yıkıcı etkilerini azaltmak, bankacılık sektörünü yeniden yapılandırmak, sektörün etkinliğini ve rekabeti arttırmak amacıyla, BDDK'nın denetimi altında büyük bir yeniden yapılandırma süreci başlatılmıştır. Öncelikle, 2001-03 arasında bir ayıklama operasyonu yürütülmüş ve 2002 yılından itibaren de, reform ve yapılandırma süreci başlamıştır. Nitekim 2002 yılından itibaren gerçekleştirilen yapısal ve kurumsal reformlar ve artan piyasa disiplini, Türk Bankacılık Sektörünü güçlendirmiş; sermaye yeterlilik oranlarında belirgin artışlar görülmüş ve aynı zamanda sektör karlılığı yüksek oranda artmıştır.

2008-09 Küresel Finansal Krizi'nin hemen öncesinde, 2007 yılı Aralık ayı itibariyle Türk Bankacılık Sektörü finansal sağlık göstergelerine bakıldığında, bankacılık sektörünün sermaye yeterlilik oranının oldukça yüksek bir seviyede olduğu (%18,9); aktif kalitesinin ve bankaların risk yönetimine ilişkin performanslarının önemli bir göstergesi olarak değerlendirilen tahsili gecikmiş alacaklar/toplam krediler oranının ılımlı bir seviyede olduğu (%3,5) ve sektörün yüksek bir özkaynak karlılığına yani ROE'ye (%21,8) sahip olduğu görülmektedir (BDDK Raporu, 2007).

2008-09 döneminde yaşanan Küresel Finansal Kriz, bankacılık sektörünün düzenlemeleri ihlal ederek aşırı risk aldığı, düzenleme ve denetleme mekanizmalarının yetersiz kaldığını ve bu durumdan hem reel ekonominin hem de finansal sistemin çok olumsuz etkilendiğini göstermiştir. Bankaların uygulamalarına ve sermaye yeterliliklerine ilişkin ek standartların getirilmesi, finansal kriz sonrasında büyük önem kazanan bir konudur. Son yıllarda, artış eğilimi gösteren sermaye düzenlemeleri ve yükselen risk ağırlıkları, bankaların riski minimize etmek ve karlılıklarını sürdürebilmek için çeşitlendirme stratejilerini optimize etmelerini gerekli kılmıştır. Küresel finansal krizden edinilen tecrübeler, düzenleyici otoriteleri, hissedarları ve bankaları yeterli sermaye tamponlarının ve çeşitlendirmenin önemi konusunda çok daha bilinçli olmaya zorlamıştır (Shim, 2013).

2008-09 döneminde yaşanan Küresel Finansal Kriz ve 2010-14 yılları arasında Avrupa'da yaşanan kriz, Türkiye reel ekonomisinde kötüleşmeye yol açarken, gerçekleştirilen reformlar ve düzenlemeler neticesinde, krizlerin Türkiye ekonomisi üzerinde etkileri hissedilmesine rağmen, bankacılık sektörü üzerindeki etkileri göreceli olarak kısıtlı kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Türk bankalarının sermaye yapılarının güçlü olması ve sermaye yeterliliklerinin yüksek olmasıdır. Finansal stresin belirgin biçimde artmasına rağmen, bankacılık sektörü performansı güçlü kalmış ve performansın en önemli göstergelerinden olan karlılık oranlarında kötüleşme görülmemiştir.

Son yıllarda birçok ekonomide yaşanan sıkıntılara, önemli finansal kurumların başarısızlıklarına ve uluslararası piyasalardan çekilmelerine rağmen, Türk Bankacılık Sektörü güçlü görünümünü korumuş ve bankalar kar yazmaya devam etmiştir. Bununla beraber, özellikle son yıllarda ROE'de (2010; 18,10, 2017; 14,9) kısmi bir gerileme yaşanmaktadır. Ayrıca, takibe dönüşüm oranlarında, 2010 yılında görülen yukarı hareketten sonra, 2011 yılında bir gerileme yaşansa da, 2015 yılından itibaren hafif bir yükseliş trendi (2010; %3,70, 2011; %2,70, 2015; %3, 2016; %3,20, 2017; 2,90) olduğu dikkati çekmektedir (TBB Raporu, 2017). Sermaye yeterlilikleri incelendiğinde, 2010 yılında %18,9 seviyesinde seyreden oran, yıllar içerisinde düşük oranda

gerileyerek, 2017 yılında %16,8 seviyesine gelmiştir. Bununla beraber, sermaye yeterlilik oranları, Avrupa bankacılık sektörü ile karşılaştırıldığında, hala yüksek görünmektedir (BDDK Raporu, 2017).

2. Literatür Araştırması

Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, sermaye ve karlılık arasında hem pozitif hem negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşan çeşitli çalışmalar olduğu görülmektedir. Pozitif ilişki olduğunu savunan iktisatçılara göre, sermayesi yetersiz bir banka daha riskli olarak düşünüleceği için, risk priminin artmasıyla fon bulma güçlüğü yaşayacak, sermaye maliyetinin yükselmesi karlılığı olumsuz etkileyecektir. Aksine, sermaye yeterliliğinin yüksek olması, firma kredibilitelerini olumlu etkileyeceği için karlılığı olumlu etkileyecektir (Berger, 1995; Demirgüç-Kunt&Huizinga, 1999; Brock&Suarez, 2000; Saunders&Schumacher, 2000; Grigorian&Manole, 2002; Hassan&Bashir, 2003; Färe vd., 2004; Iannotta vd., 2007; Kosmidou, 2008; Sayılğan&Yıldırım, 2009; Naceur&Omran, 2011; Berger&Bouwman, 2013). Diğer yandan, bazı iktisatçılar sermaye ve karlılık arasında negatif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir (Altunbaş vd., 2007; Goddard vd., 2013; Ozili, 2017).

Aşağıda, konuyla ilgili, literatürde yapılan çalışmalara kısaca yer verilmiştir. Berger (1995), ABD bankaları için 1983-1992 döneminde, Granger nedensellik analizi yaptığı çalışmasında sermaye yeterlilik rasyosu ile ROE arasındaki ilişkiyi araştırmış ve iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu; yüksek sermayenin karlılığı arttırdığını tespit etmiştir. Sermaye yapısı güçlü olan bankaların iflas riski düşmektedir; dolayısıyla fon bulma maliyetleri düşmekte ve karlılığı artmaktadır. Finansal stresin yüksek olduğu ve kriz yaşandığı 1983-1989 döneminde pozitif bir ilişki varken, 1990-1992 döneminde negatif bir ilişki bulunmuştur.

Demirgüç-Kunt ve Huizinga (1999), gelişmiş ve gelişmekte olan 80 ülkenin verilerini kullanarak, 1988-1995 dönemi için yaptıkları çalışmada, banka karlılığını ve net faiz marjlarını belirleyen makroekonomik ve bankaya özgü faktörleri analiz etmişler; sermaye/varlık oranı ve karlılık arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Kaya (2002), Türk Bankacılık Sektörü için 1997-2000 dönemini kapsayan çalışmasında, karlılığı belirleyen mikro ve makro faktörlerin önem düzeyini ölçmeye çalışmış; toplam özkaynak/toplam varlık oranı ile ROA ve NFM arasında pozitif, toplam özkaynak /toplam varlık oranı ile ROE arasında ise negatif bir ilişki bulmuştur. Hassan ve Bashir (2003), İslami Bankacılık Sektörü için 1994-2001 dönemini kapsayan çalışmalarında, sermaye, GSYİH, sektörün büyüklüğü ve enflasyon oranı gibi karlılığın ve etkinliğin tahmin edilmesinde kullanılan içsel ve dışsal faktörleri kullanmışlar; sermaye ve karlılık arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır.

Färe vd. (2004), ABD Bankacılık Sektörü için 1990-94 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, riske dayalı sermaye düzenlemelerinin karlılık üzerindeki etkisini ölçmüşler; sermaye ve karlılık arasında pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Tunay ve Silpar (2006), 1988-2004 dönemi için, Türk Bankacılık Sektörü için yaptıkları çalışmada, karlılığı belirleyen faktörleri içsel değişkenler, makroekonomik değişkenler ve finansal yapı değişkenleri olarak kategorize etmişler ve sözkonusu değişkenler ile ROA, ROE ve NFM arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonuçları, içsel değişkenler grubunda yer alan sermaye yeterliliği rasyosu ile ticari banka karlılığı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğuna işaret etmiştir.

Atasoy (2007), 1990-2005 dönemi için Türk Bankacılık Sektörünün aktif karlılığını ve net faiz marjlarını etkileyen özkaynak, duran aktifler, karşılık giderleri, aktif büyüklüğü, enflasyon ve bankacılık sektöründeki konsantrasyon gibi faktörleri incelemiş; sermaye oranı ile hem ROA hem de NFM arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Iannotta vd. (2007), 15 Avrupa ülkesi için yaptıkları çalışmada, sermaye yeterlilik oranları ile bankacılık sektörü karlılığına ilişkin oranlar arasında pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Kosmidou (2008), AB finansal entegrasyon dönemi

olan 1990-2002 periyodu için, Yunanistan Bankacılık Sektöründe, karlılığı etkileyen içsel ve dışsal faktörleri incelemiş; güçlü sermaye yapısı ile ROA arasında pozitif bir ilişki bulmuştur.

Athanasoglou, Brissimis ve Delis (2008), Yunanistan Bankacılık Sektörü için yaptıkları çalışmada, bankaya özgü ve makroekonomik faktörlerin karlılık üzerindeki etkisini ölçmüşler; sermayenin karlılığın açıklanmasında önemli bir role sahip olduğunu; kredi riskindeki artışın karlılığı düşürdüğünü ve enflasyonun karlılık üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır. Aysan ve Ceyhan (2008), Türk Bankacılık Sektörü için, 1990-2006 dönemini kapsayan çalışmalarında, banka sermaye yapısı, kredi oranı, ROE, şube sayısı gibi değişkenleri kullanarak regresyon analizi yapmışlar; banka sermayesi ile etkinlik arasında anlamlı bir ilişki bulmuşlardır.

Sayılgan ve Yıldırım (2009), Türk Bankacılık Sektörü için, 2002-2007 dönemini kapsayan çalışmalarında, sermaye/toplam varlıklar oranı, TÜFE, sanayi üretim endeksi gibi değişkenleri kullanarak, karlılığı belirleyen faktörleri incelemişler; sermaye yeterlilik rasyosu ile karlılık arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Osborne ve diğ. (2009), ABD Bankacılık Sektörü için, çeşitli ekonomik dalgalanmaları içeren 1970-2010 dönemi verilerini kullanarak, sermaye oranlarının karlılık üzerindeki etkisini ölçmüşler; hedef sermaye oranındaki bir açığın, gelecekte sermayenin getirisi ile pozitif bir ilişkide ve hedef sermaye oranındaki bir artışın ise sermayenin gelecekteki getirisi ile negatif bir ilişkide olduğunu tespit etmişlerdir.

Naceur ve Omran (2011), Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri için 1989-2005 dönemini kapsayan çalışmalarında, banka düzenlemeleri, yoğunlaşma, finansal ve kurumsal gelişmelerin ticari banka karlılığı üzerindeki etkilerini araştırmışlar; banka sermayesi ve kredi riski gibi bankaya-özü faktörlerin bankaların karlılığı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Berger ve Bouwman (2013), ABD bankaları için 1984-2010 dönemini içeren çalışmalarında, sermayenin bir bankanın performansını ve piyasa payını nasıl etkilediğini ve bu etkinin kriz ve kriz olmayan dönemlerde ne yönde olduğunu araştırmışlardır. Çalışma sonuçları, daha yüksek sermayenin kriz ve kriz olmayan tüm dönemlerde küçük bankaların ayakta kalmalarını kolaylaştırdığını ve pazar paylarına olumlu katkıda bulunduğunu; orta ve büyük ölçekli bankalar açısından ise, özellikle bankacılık krizinin yaşandığı zamanlarda olumlu etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Goddard vd. (2013), Avrupa Bölgesi'nde faaliyet gösteren 8 banka için 1992-2007 dönemini kapsayan çalışmalarında, etkinlik ve çeşitlendirme ile karlılık arasında olumlu bir ilişki olduğunu; kapitalizasyonun ise karlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip olmadığını tespit etmişlerdir. Brogi ve Langone (2016), Avrupa bankaları için 2007-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında, sermaye yeterliliği, karlılık ve risk arasındaki ilişkiyi araştırmışlar; banka sermayesinin, bankacılık sektörünün finansal şoklara karşı güçlü kalmasında çok önemli bir rolü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ozili (2017), 200 Afrika bankasını içeren ve 2004-2013 dönemini kapsayan çalışmada, düzenleyici sermayenin (%20 olarak teste dahil edilmiştir), bazı bankaların karlılığı üzerinde önemli ve pozitif bir etkisi olduğunu; düzenleyici sermayedeki artışların, bazı bankalarda ise olumsuz bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir.

3. Ekonometrik Uygulama

Çalışmada incelenen 1980-2017 aralığını kapsayan dönem, Türk bankacılık sektörü açısından büyük önem arzeden gelişmelerin yaşandığı yılları içermektedir. Bir anlamda, finansal liberalizasyon, reform ve yeniden yapılandırma süreçleri ile global finansal krizi de içine alan sözkonusu dönemde, sermaye yeterlilik oranları ile karlılık arasındaki ilişki incelenmektedir. Karlılık oranları olan ROE ve NFM, içsel ve dışsal faktörlerin bir fonksiyonu olarak ifade edilmektedir.

3.1 Veri ve Metodoloji

Literatürde, bankacılık sektörünün karlılığını belirleyen faktörler içsel ve dışsal faktörler olarak ikiye ayrılmaktadır. İçsel faktörler, bankalara özgü özelliklere odaklanmakta; yönetim kararları ve politika amaçlarından büyük ölçüde etkilenmekte iken; dışsal faktörler, makroekonomik özelliklerle ilişkili olup; banka yönetiminden bağımsız olarak, finansal kurumların faaliyetlerini ve karlılığını etkileyen ekonomik ve yasal atmosferi yansıtmaktadır (Sufian&Kamarudin, 2012). İçsel faktörler, aktif büyüklüğü ve kalitesi, sermaye yapısı ve yeterliliği, maliyet etkinliği, bankaların geleneksel olmayan aktiviteleri, yönetim kalitesi, likidite, kredi portföyü ve riski, banka büyüklüğü, ürün portföyü çeşitlendirmesi gibi faktörler iken; endüstriye özgü faktörler ve makroekonomik olarak ayrılan dışsal faktörler, para politikası, ekonomik büyüme, para arzı, enflasyon, döviz kuru, finansal derinlik, finansal kriz, düzenleme ve denetleme mekanizmaları ve piyasa faiz oranları gibi faktörlerdir (Sufian&Chong, 2008; Athanasoglou vd., 2008; Rao&Lakew, 2012).

Bu çalışmada, içsel faktörlerden, Türk Bankacılık Sektöründe sermaye yeterliliğini gösteren oranlardan özsermaye/toplam varlıklar oranı ile özsermaye/mevduat+mevduat-dışı kaynaklar oranı bağımsız değişkenler olarak kullanılarak, sözkonusu değişkenler ile karlılık indikatörleri arasındaki ilişki incelenmektedir. Yüksek sermaye oranı, dış borçlanmaya olan ihtiyacı azaltmaktadır. Diğer yandan, düşük oranlar, kaldıracı arttırmakta ve dolayısıyla, bir anlamda iflas riskinin artmasıyla, bankaların borçlanma maliyetini yükseltmektedir. Bu nedenle, yüksek sermaye ile karlılık arasında pozitif bir ilişki olması beklenmektedir.

ROE ve NFM, bankacılık sektörü karlılığına ilişkin olarak kullanılan indikatörlerdir. Vergi sonrası net kar/özsermaye olarak hesaplanan ROE, özsermayeden elde edilen getiridir ve özsermayenin ne ölçüde karlı kullanıldığına işaret ederek, yönetimin etkinliğini ölçmeye yaramaktadır. Net faiz gelirleri/faiz getirili aktifler oranı şeklinde hesaplanan NFM ise, bir birim varlık için elde edilen net faiz gelirini ifade etmektedir.

Çalışmada 1980-2017 dönemi kullanılmakta olup; sözkonusu dönemde Türkiye ekonomisinde önemli üç kriz yaşanmış ve Türk ekonomisi ve bankacılık sektöründe önemli yapısal reformlar gerçekleştirilmiş; bankacılık sektöründe istikrarın ve etkinliğin artırılmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Çalışmada kullanılan sermaye yeterliliği ve karlılığa ilişkin veriler BDDK, TBB, Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistik veritabanlarından alınmıştır.

Tablo 1: Uygulamada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

	Değişkenler	Kısaltma	Ölçü	Beklenen Etki
Bağımlı Değişkenler	Karlılık	ROE	Net Kar/Toplam Öz Sermaye	(+)
		NFM	Net Faiz Geliri/Toplam Aktif	(+)
Bağımsız Değişken	Sermaye Yeterliliği	CAR1	Özsermaye/Toplam Aktif	
		CAR2	Özsermaye/Mevd. Mevd. Dışı Kaynak	

3.2 Uygulama

Karlılığı belirleyen içsel ve dışsal faktörler üzerine yapılan önceki çalışmalarda genellikle çok değişkenli regresyon analizleri yapılmıştır. Bu çalışmada, sermaye yeterliliği ile karlılık arasındaki uzun dönemli ilişki, Fourier ADL eşbütünleşme testi yardımıyla incelenmektedir. Öncelikle, serilerdeki entegrasyonun düzeyini belirlemek amacıyla birim-kök testi yapılacaktır.

Ekonomik zaman serilerinin durağanlığının test edilmesi büyük öneme sahiptir. Bu nedenle, öncelikle, ADF ve Fourier ADF yardımıyla serilerin durağanlığı test edilecektir.

Enders ve Lee (2012), çalışmalarında, bir veya daha fazla yapısal değişimin düşük frekanslı Fourier fonksiyonlarıyla tahmin edilebileceğini belirtmektedir. Bu testin uygulanması sırasında, yapısal değişimin konum ve sayısından ziyade, Fourier fonksiyonunun uygun frekans sayısının bilinmesi önem taşımaktadır.

Testin ilk aşamasında aşağıdaki model tahmin edilmektedir;

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + \beta_1 + \beta_2 \text{trend} + \beta_3 \sin(2\pi kt/T) + \beta_4 \cos(2\pi kt/T) + u_t \quad (1)$$

Burada t ; trend, T ise örneklem sayısını ve $\pi = 3.1416$ 'yı ifade etmekte olup; k 'nın optimal değerini bulabilmek için, k yerine 1-5 aralığındaki değerler kullanılıp model tahmin edilmekte ve en küçük KKT'yi veren k 'ya ulaşılmaya çalışılmaktadır. Uygun olduğu tespit edilen k 'nın olduğu modelde, otokorelasyon sorunu olması halinde, bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri modele dahil edilmektedir. Serinin durağan çıkması halinde ise, trigonometrik terimlerin anlamlılığını sınamak için F testi kullanılmaktadır.

$$\beta_3 = \beta_4 = 0 \quad (2)$$

Uygun kritik değerler, Enders ve Lee (2012) makalesinde yer almaktadır.

Tablo 2: ADF ve Fourier ADF Birimkök Test Sonuçları

Seriler	Frekans	MinKKT	Fourier ADF	ADF t-istatistiği	F-istatistiği
ROE	1	5590.650	-3,199049	-1,894875	0.021414
Fark ROE	4	6471.684	-6,548170*	-6,183764*	2.082731
NFM	1	81.56688	-2,995817	-1,770398	0,024506
Fark NFM	2	94.72030	-6,569072*	-6,106475*	2.010487
CAR1	1	55.23462	-3,290865	-2,327078	0,023231
Fark CAR1	5	63.67751	-6,059675*	-2,703201***	2,260755
CAR2	1	120.8045	-3,149989	-2,447169	0,029744
Fark CAR2	5	140.1618	-6.426346*	-5,473273*	1,737126
	ADF Kritik Değerler	Fourier ADF Kritik Değerler	FADF	F-istatistiği Kritik Değerler	
% 1(*)	-3,62	-4,42		10,35	
% 5(**)	-2,94	-3,81		7,58	
% 10(***)	-2,61	-3,49		6,35	

Test sonuçlarında göre, serilerin birim-köklü olduğu anlaşılmış olup; seriler farkları alındıktan sonra durağan hale gelmektedir. Farkları alındığında durağan hale gelen seriler için trigonometrik değerlerin anlamlılığı sınanmış; trigonometrik değerlerin anlamlı olmadığı görülmüştür. Sonrasında, ADF testi uygulanmış ve tüm değişkenler ilk düzeyde birimköklü iken, farkları alındığında durağan hale gelmiştir.

İkinci aşamada, Fourier ADL Eşbütünleşme Testi uygulanacaktır. Banerjee ve diğ. (2017) tarafından, ADL modeline Fourier fonksiyonlarının eklenmesiyle elde edilen FADL modeli aşağıda gösterilmektedir;

$$\Delta y_t = d(t) + \beta_1 y_{t-1} + \gamma_1 x_{t-1} + \phi' \Delta x_t + u_t \quad (3)$$

Modelde yer alan $d(t)$ aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır;

$$d(t) = \alpha_0 + \gamma_1 \sin(2\pi kt/T) + \gamma_2 \cos(2\pi kt/T) \quad (4)$$

Burada yer alan, t trendi, T örneklem sayısını ve k Fourier frekans değerini göstermektedir. Aşağıda yer alan ve eşbütünleşme olmadığını gösteren temel hipotez, t anlamlılık testiyle sınanabilmektedir;

$$H_0 : \beta_1 = 0 \quad (5)$$

Uygun kritik değerler, Banerjee ve diğ. (2017) tarafından yapılan çalışmada yer almaktadır. Fourier ADL Eşbütünleşme Testi Sonuçları aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 3: *Fourier ADL Eş-bütünleşme Test Sonuçları*

Seriler	Frekans	Fourier ADL t-statistiği	Sonuç
FCAR1↔ FROE	4	-4,741706*	Eşbütünleşme vardır.
FCAR2↔ FROE	4	-4,800795*	Eşbütünleşme vardır.
FCAR1↔ FNFM	2	-5,799719*	Eşbütünleşme vardır.
FCAR2↔ FNFM	2	-5,631753*	Eşbütünleşme vardır.
Fourier ADL Kritik Değerler			
% 1*	-4,73		
% 5**	-4,09		
% 10***	-3,76		

4. Sonuç

Literatürde, sermaye ve karlılık arasındaki ilişki konusunda farklı sonuçlara ulaşan çalışmalar mevcuttur. Daha yüksek bir özsermaye/varlık oranının, daha yüksek karlılık oranları ile ilişkilendirilebileceğini; çünkü, özsermaye/varlık oranındaki artışın iflas riskini azaltacağını ve dolayısıyla borçlanma maliyetlerini azaltacağını savunan ve ampirik olarak sermaye ve karlılık arasında olumlu bir ilişki olduğunu tespit eden çalışmaların aksine diğer yandan, yüksek sermaye oranının, faizin düşürülebilmesi nedeniyle oluşacak vergi desteğinin azalması nedeniyle, karlılık üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacağını savunan görüşler de mevcuttur.

Türk Bankacılık Sektörü sermaye yeterliliğine ve karlılığına ilişkin yıllık veriler kullanılarak yapılan bu çalışmada, özsermaye/toplam aktifler ve özsermaye/mevduat+mevduat dışı kaynaklar oranları ile karlılık indikatörleri olarak seçilen ROE ve NFM arasında koentegrasyon tespit edilmiştir; dolayısıyla, çalışmadan elde edilen sonuçlar bize, sermaye yeterliliğine ilişkin oranlar ile bankacılık sektörü karlılığı arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Bankacılık sektörünü ve daha genel anlamda finansal kurumları düzenleyen ve denetleyen otoriteler ve aynı zamanda merkez bankaları, finansal sağlamlığın ve istikrarın tesis edilmesi ve sürdürülmesi amacıyla, minimum sermaye yeterlilik oranlarının sağlandığını denetlemekte ve aksi durumda birtakım önlemler almaktadır. Bir finansal krizin oluşumunun önlenmesi veya etkilerinin hafifletilmesinde sermaye düzenlemelerinin önemi büyüktür. Kaldı ki, son 10 yılda yaşanan krizler, sermaye düzenlemelerinin gerekliliğini ve revize edilmesi ihtiyacını bize açıkça göstermiştir. Bu doğrultuda, Basel III, bankaların hem kısa dönem hem uzun dönemli fon bulma maliyetlerinde istikrarın sağlanması amacıyla yeni oranları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, Basel II ve Basel III kriterlerine göre hesaplanacak yeni oranlarla ilerleyen dönemlerde yeni çalışmalar yapılarak, literatüre katkı sağlanabilecektir.

Kaynakça

- Abreu, J.F., & Gulamhussen, M. A. (2010). The relationship between capital requirements and bank behavior: a revision in the light of Basel II, *Basel Conference Proceedings*, 1-34.
- Allen, F., Carletti, E., & Marquez, R. (2011). Credit market competition and capital regulation. *Review of Financial Studies*, 24(4), 983–1018.

- Altunbaş, Y., Carbo, S., Gardener, E., & Molyneux, P. (2007). Examining the relationships between capital, risk and efficiency in European banking. *European Financial Management*, 13(1), 49-70.
- Athanasoglou, P., Brissimis, S., & Delis, M. (2008). Bank-specific, industry-specific and macroeconomic determinants of bank profitability. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Elsevier, 18(2), 121-136.
- Atasoy, H. (2007). *Türk bankacılık sektöründe gelir-gider analizi ve karlılık performansının belirleyicileri*. Uzman yeterlilik tezi, TCMB Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü.
- Aysan, A.F., & Ceyhan, Ş. P. (2008). What determines the banking sector performance in globalized financial markets? The case of Turkey. *Physica A*, 387, 1593-1602.
- Banerjee, P., Arčabić, V., & Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- BDDK (2002). *Bankacılık sektörü yeniden yapılandırma programı gelişme raporu-(v)*. https://eskisite.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/Diger_Raporlar/1519FC87CBCF.pdf adresinden erişildi.
- BDDK (2007). *Finansal piyasalar raporu, Aralık 2007*. https://www.bddk.org.tr/.../Raporlar/Finansal_Piyasalar_Raporlari/Finansal_Piyasalar_Raporlari.pdf adresinden erişildi.
- BDDK (2017). *Raporlar, Türk bankacılık sektörü temel göstergeler, Eylül 2017*. https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/veri_0014_34.pdf adresinden erişildi.
- Berger, A.N. (1995). The relationship between capital and earnings in banking. *Journal of Money, Credit and Banking*, 27, 432-456.
- Berger, A., & Bouwman, C. (2013). How does capital affect bank performance during financial crises?. *Journal of Financial Economics*, 109, 146-176.
- Besanko, D., & Kanatas, G. (1996). The regulation of bank capital: do capital standards promote bank safety?. *Journal of Financial Intermediation*, 5, 160-183.
- BIS (2010). *Basel III: international framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring*. <https://www.bis.org/publ/bcbs188.pdf> adresinden erişildi.
- Brock, P. L., & Suarez, L. R. (2000). Understanding the behavior of bank spreads in Latin America. *Journal of Development Economics*, 63, 113-134.
- Brogi, M., & Langone, R. (2016). Bank profitability and capital adequacy in the post-crisis context. *Contributions to Economics*, 214, 95-109.
- Calomiris, C. W., & Mason, J. R. (2003). Consequences of bank distress during the Great Depression. *American Economic Review*, 93(3), 937-947.
- Calomiris, C. W., & Powell, A. (2000). *Can emerging market bank regulators establish credible discipline? The case of Argentina, 1992-99* (NBER Working Papers, No. 7715). <https://www.nber.org/papers/w7715> adresinden erişildi.
- Calomiris, C. W., & Wilson, B. (2004). Bank capital and portfolio management: the 1930s “capital crunch” and the scramble to shed risk. *Journal of Business*, 77, 421-455.
- Cline, W. R. (2015). *Testing the Modigliani-Miller theorem of capital structure irrelevance for banks* (Working Paper Series No. 15-8). Pearson Institute for International Economics,

<https://ssrn.com/abstract=2594025> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2594025> adresinden erişildi.

- Demirguc-Kunt, A., & Huizinga, H. (1999). Determinants of commercial bank interest margins and profitability: some international evidence. *The World Bank Economic Review*, 13(2), 379-408.
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and the Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117, 196–199.
- Färe, R., Grosskopf, S. & Weber, W. (2004). The effect of risk-based capital requirements on profit efficiency in banking. *Applied Economics*, 36(15), 1731-1743.
- FED (2003). *Capital standards for banks: the evolving Basel Accord*. FED Bulletins. <https://www.federalreserve.gov/pubs/bulletin/2003/0903lead.pdf> adresinden erişildi.
- Goddard, J., Liu, H., Molyneux, P. & Wilson, J. O. C. (2013). Do bank profits converge?. *European Financial Management*, 19(2), 345-365.
- Goodhart, C. (2008). *The regulatory response to the financial crisis* (CESifo Working Paper Series No. 2257). <https://ssrn.com/abstract=1113002> adresinden erişildi.
- Grigorian, D. A., & Manole, V. (2002). *Determinants of commercial bank performance in transition: an application of data envelopment analysis* (World Bank Policy Research Working Papers No. 2850). <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14792> adresinden erişildi.
- Hassan, M. K., & Bashir, M. A. (2003). Determinants of Islamic banking profitability. ERF Paper Presented at Economic Research Forum 10th Annual Conference, 1-31.
- Howarth, D., & Quaglia, L. (2013). Banking on stability: the political economy of new capital requirements in the European Union. *Journal of European Integration*, 35(3), 333-346.
- Iannotta, G., Nocera, G., & Sironi, A. (2007). Ownership structure, risk and performance in the European banking industry. *Journal of Banking & Finance*, 31, 2127-49.
- Kashyap, A.K., & Stein, J. C. (2004). Cyclical implications of the Basel II capital standards. *Economic Perspectives*, 28(1), 18-33.
- Kaya, Y. T. (2002). *Türk bankacılık sektöründe karlılığın belirleyicileri 1997-2000 (MSPD Çalışma Raporları: 2002/1)*. https://www.bddk.org.tr/websitesi/turkce/Raporlar/Calisma_Raporlari/12762002-1.pdf adresinden erişildi.
- Kim, M., Kristiansen, E. G., & Vale, B. (2005). Endogenous product differentiation in credit markets: what do borrowers pay for?. *Journal of Banking and Finance*, 29, 681–699.
- Koehn, M., & Santomero, A. M. (1980). Regulation of bank capital and portfolio risk. *Journal of Finance*, 35, 1235–1250.
- Kosmidou, K. (2008). The determinants of banks' profits in Greece during the period of EU financial integration. *Managerial Finance*, 34(3), 146–159.
- Mehran, H., & Thakor, A. V. (2011). Bank capital and value in the crosssection. *Review of Financial Studies*, 24, 1019–1067.
- Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. *The American Economic Review*, 48(3), 261-297.

- Naceur, S. B., & Omran, M. (2011). The effects of bank regulations, competition and financial reforms on bank's performance. *Emerging Markets Review*, 12, 1-20.
- Osborne, M., Fuertes, A., & Milne, A. (2009). Capital and profitability in banking: evidence from U.S banks. Paper Presented at 3rd Emerging Scholars in Banking and Finance Conference, Cass Business School, 1-54.
- Ozili, P. K. (2017). Bank profitability and capital regulation: evidence from listed and non-listed banks in Africa. *Journal of African Business*, 18, 143-168.
- Rao, K. R. M., & Lakew, T. B. (2012). Determinants of profitability of commercial banks in a developing country: evidence from Ethiopia. *International Journal of Accounting and Financial Management Research*, 2, 1-20.
- Rime, B. (2001). Capital requirements and bank behaviour: empirical evidence for Switzerland. *Journal of Banking & Finance*, 25(4), 789-805.
- Saunders, A., & Schumacher, I. (2000). The determinants of bank interest rate margins: an international study. *Journal of International Money and Finance*, 19(6), 813-832.
- Sayilgan, G., & Yıldırım, O. (2009). Determinants of profitability in Turkish banking sector: 2002-2007. *International Research Journal of Finance and Economists*, 28, 208-214.
- Shim, J. (2013). Bank capital buffer and portfolio risk: the influence of business cycle and revenue diversification. *Journal of Banking and Finance*, 37(3), 761-772.
- Staikouras, C.K., & Wood, G. E. (2004). The determinants of European bank profitability. *International Business and Economics Research Journal*, 3(6), 57-68.
- Sufian, F., & Chong, R. R. (2008). Determinants of bank profitability in a developing economy: empirical evidence from the Philippines. *Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance*, 4(2), 91-112.
- Sufian, F., & Kamarudin, F. (2012). Bank-specific and macroeconomic determinants of profitability of Bangladesh's commercial banks. *Bangladesh Development Studies*, XXXV(4), 1-29.
- TBB (2005). *İstanbul yaklaşımı deneyimi*. <https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Dosyalar/2istanbulyaklasimideneyimi5.doc> adresinden erişildi.
- TBB (2008). *İstatistiki raporlar, bankaların banka, şube ve personel sayıları*. <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> adresinden erişildi.
- TBB (2017). *İstatistiki raporlar, 2017 seçili rasyolar*. <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> adresinden erişildi.
- Tunay, K.B, & Silpar, A. M. (2006). Türk ticari bankacılık sektöründe karlılığa dayalı performans analizi-I. *TBB Araştırma Tebliğleri Serisi*, 2006/I.

KLAZOMENAI FGT (FERİDE GÜL TARLASI) SEKTÖRÜNDEN ELE GEÇEN İTHAL TİCARİ AMPHORALAR

Fikret ÖZBAY¹

Öz

Antik dönemin girift ticari ilişkilerinin aydınlatılmasında ticari amphoraların önemi yadsınmaz. Son yıllarda antik merkezlerde yapılan kazı çalışmaları sonucunda edinilen yeni veriler ışığında; ticari amphoralar üzerine yapılan tipolojik sınıflandırma ve kil analizi gibi detaylı incelemeler, nümizmatik ve epigrafik kaynaklar sayesinde bu amphoraların üretim yerlerinin belirlenmesinde hatta taşıdıkları şarap, zeytin yağı gibi ticari maddelerin saptanmasında önemli bir yol kat edilmiştir.

Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen Thasos, Khios, Samos amphoraları ve Solokha kurganlarından ele geçmesinden dolayı Zeest tarafından Solokha I veya spesifik ağız formundan dolayı mantar ağızlı amphoralar olarak isimlendirilen amphora grubu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen parçalar halindeki ticari amphoraların büyük bir kısmı ele geçtikleri tarihlenebilir tabakalardan ve benzer örneklerden hareketle MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı ve ortasına tarihlendirilmektedir. Söz konusu tarih aralığı yerleşimin MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreği – MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen kentin ikinci yapı evresi ve MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen kentin üçüncü yapı evresine denk gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klazomenai, MÖ 4. yüzyıl yerleşimi, İthal amphora, Thasos amphorası, Khios amphorası, Solokha I/ Mantar ağızlı amphora.

TRADE AMPHORAS DISCOVERED AT KLAZOMENAI FGT (FERİDE GÜL FIELD) SECTOR

Abstract

Trade amphoras play an important role in the identification and understanding of the intricate trade relation of the Ancient period. Under the light of the recent data obtained during the excavations at ancient sites significant steps were taken in identifying the production site of these amphorae based on the typographical classifications and clay analysis in addition to numismatic and epigraphical sources even identifying the trade items they contained such as wine and olive oil became likely.

This study scrutinizes the mushroom-lipped Solokha I amphorae named by Zeest and the Thasos, Khios and Samos amphorae discovered at Klazomenai 4th BC settlement.

The sherds of trade amphorae unearthed at Klazomenai 4th BC settlement were mainly dated to early and mid-4th century BC in view of the layers they were obtained or their similars. The mentioned period covers the second architectural phase of the settlement between the first quarter of 4th century BC and mid-4th century BC and the third architectural phase of the city in the mid4th century BC.

Keywords: Klazomenai, 4th BC settlement, imported amphorae, Thasos amphora, Khios amphora, Solokha I/ mushroom-lipped amphora.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, fikret.ozbay@dpu.edu.tr

Giriş

İzmir körfezinin güneybatısında, Urla ilçesinin İskele mahallesine lokalize edilen Klazomenai antik kentinde 1979 yılında FGT sektöründe (Feride Gül Tarlası) başlatılan kazı çalışmalarında batıda MGT sektörüne (Mehmet Gül Tarlası) doğuda ise Liman Tepe Höyüğüne değin uzanan Hippodomik planlı bir yerleşimin izlerine rastlanmıştır.

Klazomenai FGT sektöründe yürütülen kazı çalışmaları Klasik dönem yerleşiminin üç evreli olduğunu göstermektedir. MÖ 5. yüzyılın sonu–MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilen ilk yapı evresinde yerleşimde, düzenli bir kent planı oluşturan insula, sokak ve evlerin parselasyonu yapılmıştır. Ancak ilk yapı evresinde, Klazomenai sakinleri evlerini tamamlama fırsatı bulamamış yalnızca barınma için yeterli olacak şekilde yapılar oluşturmuştur (Özbay, 2006). MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreği–MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen ikinci yapı evresinde ise kent sakinleri mevcut siyasi ortamın sağladığı güven hissi ile evlerini tam donanımlı olarak inşa etmişlerdir (Özbay, 2006). Yerleşimin son evresi ise MÖ 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde faaliyet gösteren bir seramik fırından ve onunla ilişkili mekanlardan ibarettir.

Çalışmanın konusunu oluşturan ithal ticari amphoralar yukarıda özetle anlatılan Klazomenai FGT sektöründe tespit edilen MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçmiştir. Büyük çoğunluğu kentin ikinci yapı evresine ait tabakalardan ele geçen ithal amphora parçaları kentin bu dönemdeki ticari ilişkilerinin saptanmasında önemli rol oynamaktadır. Kendisi de Kuzey İonia'nın önemli amphora üreticilerinden olan Klazomenai'nın, MÖ 5. yüzyılın sonu–MÖ 4. yüzyılın ortaları arasında özellikle Thasos ve Khios ile ticari bir ilişki içinde olduğu bu kentlere ait amphora parçalarının Klazomenai FGT sektöründen ele geçmesiyle net bir şekilde anlaşılmaktadır. FGT sektörü buluntuları arasındaki bir diğer amphora tipi, MÖ 5. yüzyılın sonu–MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen Solokha I veya Mantar ağızlı amphoralar olarak adlandırılan amphora grubudur.

Çalışmada Thasos, Khios ve Solokha I/ Mantar ağızlı amphoralarının kökeni ve form gelişimi incelenerek Klazomenai örneklerinin bu tablonun neresinde durduğu belirlenecektir.

1.Klazomenai MÖ 4. Yüzyıl Yerleşiminden Ele Geçen İthal Ticari Amphoralar

Bulunduğu bölgenin ticari bağlantılarını aydınlatmadaki etkin unsurlardan biri de ticari amphoralardır. Klazomenai, MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen parçalar halindeki Thasos ve Khios amphoraları, Klazomenai'nın bu kentlerle olan ticari ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Çalışmada ele alınan bir diğer amphora grubu ismini Solokha'da bulunduğu kurganlardan alan Solokha I amphoralardır. Üretim yeri hala tartışmalı olan Solokha I amphoraları sahip oldukları dışa çekik üçgen ağız profillerinden dolayı mantar ağızlı amphoralar olarak da literatürde anılmaktadır. Solokha I veya Mantar ağızlı amphora grubunun üretim merkezlerinden biri olarak Klazomenai'da gösterilmesine karşın, söz konusu amphora grubunun Samos, Rhodos, Knidos, Kos, Halikarnassos, Peparethos ve Phokai'da da üretildiği arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. Bu amphora grubunun üretildiği merkeze özgü formlar farklılıklar göstermediği için Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen Solokha I/ Mantar ağızlı amphoraların yerel veya ithal üretim olduğunu tespit edecek veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu amphora grubu da ithal amphoralar başlığı altında incelenmiştir.

1.1 Thasos Amphoraları

MÖ 5. yüzyıldan itibaren antik dünyanın önde gelen şarap üretim merkezlerinden olan Thasos, özellikle MÖ 5. yüzyılın sonu–MÖ 4. yüzyılın başında şarap üretimine ivme vererek pazardaki yerini sağlamlaştırmıştır (Doğer, 1991). İçine eklenen farklı tatlarla lezzetlendirilen Thasos şarabı yönetici ve aristokrat sınıfının aranan içkileri arasında yerini almış (Salviat, 1986), hatta Thasos şarabı lezzeti ile Aristophanes'in ünlü komedyası *Lusistrata*'da da bile kendine yer bulmuştur. Thasos şarabının üretimine ve ticaretine ilişkin birçok yazılı kaynak günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır (Tzochev, 2016).

Kentin şarap üretimine ve şarap ithal ettiği merkezlerin saptanmasına ilişkin en önemli verilerin başında elbette şarap depolamada kullanılan ticari amphoraların önemli bir yeri bulunur. Amphora üreten farklı merkezlere ait amphoraların içinde hangi maddelerin depolandığı sorusu günümüzde hala net bir yanıt bulamamışken, Thasos amphoralarının şarap depolamak amacıyla üretildiği arkeolojik ve epigrafik veriler ile kanıtlanmıştır (Tzochev, 2016).

Thasos amphoralarının yayılımına bakıldığında, kentin Akdeniz ve Ege'deki merkezlere şarap ihraç etmekle birlikte asıl pazar alanın Karadeniz'de kurulan Yunan kolonileri olduğu arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır (Doğer, 1991). Thasos amphoralarının en belirgin özelliklerinin başında, üzerlerinde buldukları şarabın bir anlamda sertifikası görevini üstlenen mühürler gelir (Bon & Bon, 1957). Thasos amphoralarının oldukça büyük bir çoğunluğu mühürlü olmasına karşın, kentte mühürsüz amphoraların da üretildiği bilinmektedir.

Kentin şarap ihracatının ve ticari ilişkide olduğu merkezlerin saptanmasındaki en önemli verilerin başında gelen amphoralarının formsal gelişimine bakıldığında, MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirgin bir forma ve form gelişimine sahip olmadığı görülür. I. B. Zeest tarafından Proto-Thasos olarak isimlendirilen MÖ 6. yüzyıl-MÖ 5. yüzyılın ortasına tarihlendirilen bu amphoraların gövde formları dairesel, ovoid veya koniktir. Söz konusu Proto-Thasos amphoralarının kaide kısmında ve ağız profilinde de bir bütünlük olmadığı, kaidenin geniş ve alçak formdan ince uzun bir forma doğru değişim gösterirken, ağız profilinin dışa dönük veya yarım daire şeklinde olduğu görülür (Canoğlu, 2011). Proto-Thasos olarak isimlendirilen bu erken dönem amphoralarının formsal bir bütünlük içinde olmaması, bu dönemde Thasos'da henüz ticaret kanunlarının bulunmamasıyla veya amphora atölyelerinin henüz standart bir üretime geçmemesi ile açıklanmaktadır (Canoğlu, 2011).

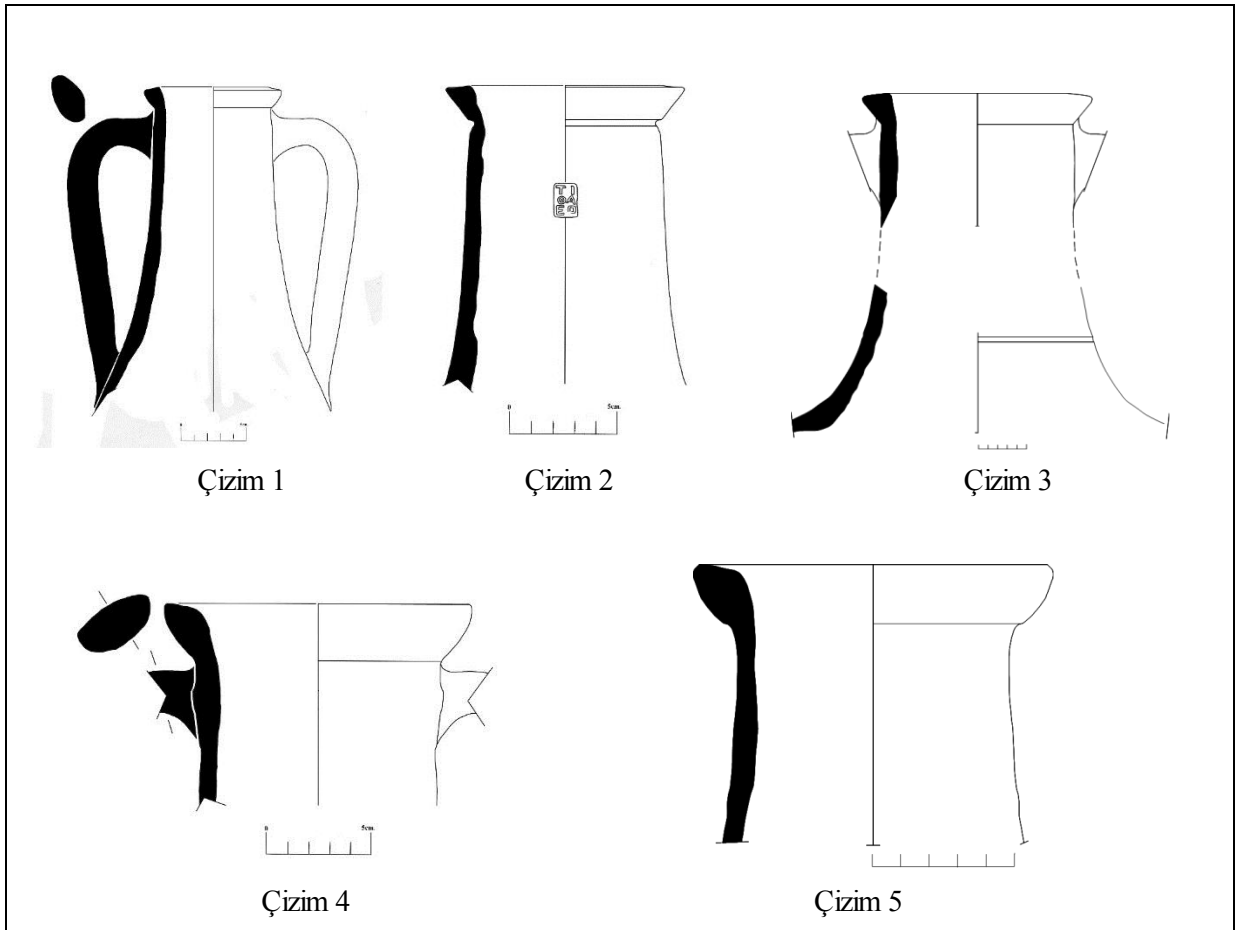
MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren amphora üretiminde standardizasyonun başlaması ile birlikte form gelişimini takip etmek kolaylaşmıştır. MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen belirli bir standartta ve form gelişimine sahip Thasos amphoraları, Doğer (1991) tarafından 30 litre taşıma kapasiteleri ile yuvarlak omuzlu, geniş karnlı ve oturma düzlemi oyuk topaç dipli olarak tanımlanmaktadır. MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın başında Thasos, Khios ile girdiği ticari rekabet sonucunda *pithoid* ve *bikonik* olarak isimlendirilen iki yeni tip amphorayı pazara sunmuştur (Lozanov, 2009). MÖ 5. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan *Bikonik* Thasos amphoraları, MÖ 5. yüzyılın yüksek taşıma kapasiteli küresel gövdeli amphoralarının aksine 7-12 litre arasında değişen taşıma kapasitesi ile daha küçük boyutlu ancak daha kullanışlıdır (Lawall, 1995). *Bikonik* Thasos amphoraları küçük boyutlarının yanı sıra formsal özellikleri ile de MÖ 5. yüzyıl amphoralarından oldukça farklıdır. İnce ve uzun silüetleri, uzun boyunları, tutamak görevini üstlenen yüksek silindirik kaideleri ve köşeli ağız profilleri Thasos amphoralarının kanonik formunu oluşturur (Blondé, Mulliez & Muller, 1991; Doğer, 1991). *Bikonik* amphoralar, MÖ 3. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. MÖ 4. yüzyılda ortaya çıkan bir diğer form ise Lozanov (2009) tarafından *Pithoid*, A.M. Bon ve A. Bon (1957) tarafından tip II olarak isimlendirilen Thasos amphoralarıdır. Söz konusu *pithoid* Thasos amphoraları 20 litrelik taşıma kapasitesi ile MÖ 5. yüzyıl tiplerini andırsa da keskin omuzları ve kaideye doğru incelişen gövde formları ile MÖ 5. yüzyıl örneklerinden farklılık gösterir. MÖ 3. yüzyıla geldiğinde Thasos amphoraları dışa çekik ağız kenarları, kavisli, yuvarlak ve uzun gövde formu ve düğme kaideleri ile tamamen farklı form özellikleri sergilemektedirler (Bon & Bon, 1957; Doğer, 1991).

Klazomenai MÖ. 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen yedi adet Thasos amphorasına ait ağız-boyun parçasının tarihlendirilebilir tabakalar içinden ele geçmesi, çalışmada incelenen amphoralar için daha spesifik tarih önerisinde bulunulmayı kolaylaştırmaktadır. Katalogda Kat. No: 1 (çizim 1)-Kat. No: 2 (çizim 2) olarak isimlendirilen amphoralar köşeli ağız profilleri, uzun boyun ve kulpları ile MÖ 4. yüzyılda ortaya çıkan *bikonik* Thasos amphoraları arasında yer alır.

Çalışmada incelenen Kat. No: 1 olarak isimlendirilen ilk örnek *bikonik* amphoralara özgü ağız profili ve uzun boyunu ile Silene'den ele geçen Thasos amphorası ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu Silene örneği, Grandjean (1992) tarafından MÖ 420-340 arasına tarihlendirilir. Araştırmacı bu tarih aralığını önerirken stratigrafik verilerden hareketle oluşturulan kentin kuruluş, yıkım, tekrar kuruluş ve terkediliş tarihine dayanarak oluşturulan beş periyodik dönemi baz almıştır. Grandjean'ın Silene örneği için önerdiği bu tarih aralığı Kat. No: 1'in ele geçtiği tabakanın tarihi ile örtüşür. Benzer ağız-boyun ve kulba sahip bir diğer örnek MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilir (Lawall, 1995). Benzer başka bir örnek Prichernomorie'den ele geçmiştir. Söz konusu Prichernomorie örneği, Monachov (2003) tarafından MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilir. Zira, Kat. No: 1'da ele geçtiği tabakadan hareketle MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Ait olduğu tabakadan yola çıkarak MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen bir diğer *bikonik* Thasos amphorası Kat. No: 2' dir. Kat. No: 2, Kat. No: 1 örneği ile aynı tarihe ait olmakla birlikte ağız profilleri arasında nüanslar olduğu dikkat çeker. Kat. No: 2'nin ağız profili Kat. No: 1'e oranla daha sivri ve keskindir, ağzın hemen altında yer alan ince yiv ağzın keskin profilini daha belirgin bir hale getirmiştir. Prichernomorie'den ele geçen benzer ağız profiline sahip bir örnek, Monachov (2003) tarafından *pithoid* Thasos amphoraları arasında değerlendirmekle birlikte araştırmacı söz konusu amphoranın yanına soru işareti koyarak amphoranın tipine ilişkin net bir cevap verememektedir.

Büyük amphoraların kulp kısımlarında mühür kullanımı Rhodos Knidos, Samos, Khios ve Thasos gibi kentlerde oldukça yaygındır. Her kent kendine özgü amphora formu üretmenin yanı sıra kente özgün mühürler de üretmekte idi. Böylece söz konusu amphoralar içinde ihraç edilen maddenin menşei alıcı tarafından rahatça anlaşılmaqta idi (Coulson & Rehard, 1986).

Şekil 1: Thasos Amphorası: Ağız, Boyun, Kulp Parçaları.

MÖ 6. yüzyılın sonu–MÖ 5. yüzyılın başından itibaren Thasos dış pazara sunduğu şarabın menşeiini belirtmek amacıyla amphoraların üzerinde mühür kullanmaya başlamıştır. Mühürleme sisteminin en erken uygulayıcısı olan Thasos ileriki dönemlerde Karadeniz’de kurulan Yunan kolonilerinden Herakleia Pontika ve Sinope’nin, ayrıca Rhodos, Knidos ve Kos gibi amphora üreticisi olduğu bilinen kentlerin de mühür kullanmalarının öncüsü olmuştur (Cankardeş Şenol, 2006). Proto-Thasos olarak isimlendirilen MÖ 6. yüzyılın sonu–MÖ 5. yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlanan en erken tarihli amphoraların mühürleri üzerinde genellikle sarmaşık, üzüm salkımı, miğfer, kantharos ve kaplumbağa, dans eden satyros, inek başı gibi basit semboller yer almaktadır (Doğer, 1991). Erken mühürler olarak anılan ikinci grup Thasos mühürleri üzerinde MÖ 4. yüzyılın başından itibaren üretici ve yöneticiye ait iki isim ve kentin ismi bulunmaktadır. Söz konusu mühürler arasında bazı örneklerde bir veya birden fazla sembolün kullanıldığı da görülür (Doğer, 1991). Thasos’un erken dönem mühürleri taşıdıkları özellikler gözetilerek Garland tarafından iki gruba ayrılmıştır. Garland’ın A grubu olarak sınıflandırdığı mühürler üzerinde yönetici *Satros I* ve *Teleas*’ın mühürleri yer alırken (Garlan, 1985; Garlan, 1988; Grace, 1934; Jöhrens, 2001) araştırmacının B gurubu olarak sınıflandırdığı mühürlerde iki isim ve etnik bulunmaktadır. MÖ 390-380 arasında görülen bu mühürler arasında bazı örneklerde isim ve etniğin yanında simgelerden oluşan, daha küçük boyutlu ikincil bir mührün daha kullanıldığı görülmektedir (Canoğlu, 2011; Garlan, 1999). MÖ 370–340 arasında kullanılan üzerinde isim, etnik ve sembol taşıyan mühürler bu serinin en önemli mühürlerini oluşturur (Cankardeş Şenol, 2006). Geç mühürler olarak isimlendirilen MÖ 345 sonrasında ait mühürler üzerinde etnik ve sembol yer almaktadır. Geç mühürler erken mühürlerden ayıran en belirgin özellik mühür üzerinde yer alan tek ismin yanında *patronym*ler kullanılmasıdır (Canoğlu, 2011).

Çalışmada incelenen Kat. No: 2 üzerinde yer alan mühür Garland’ın B grubu olarak sınıflandırdığı mühür grubu içinde yer almaktadır. Üzerinde *epynom*, üretici ismi ve Thasos etniği yer alan mühür MÖ 380 dolaylarına tarihlendirilmektedir (Grace, 1946; Garland, 1988). Kat. No: 2 üzerinde yer alan mühür için önerilen bu tarih amphoranın ele geçtiği tabakanın tarihi olan MÖ 4. yüzyılın başı ile örtüşür².

Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen *bikonikal* Thasos amphoralarının yanı sıra MÖ 4. yüzyılda Thasos’da üretilen *pithoid* amphoralara ait ağız-boyun parçaları da FGT sektöründen ele geçmiştir. İlk kez MÖ 4. yüzyıl başında ortaya çıkan *pithoid* amphoralar geniş gövde yapıları ve kısa boyunları ile MÖ 5. yüzyıl amphoraları ile benzerlik taşımaktadır. *Pithoid* amphoraların ağız profili *bikonik* amphoraların ağız profilleri ile benzer şekilde üçgen veya takoz şeklindedir (Lawall, 1995). Gövde omuzlardan itibaren konik şekilde aşağıya doğru daralarak iner. Bulunduğu tabakadan hareketle MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Kat. No: 3 (çizim 3) üçgen ağız profili, *bikonik* amphoralara kıyasla oldukça kısa ve geniş boynu ile *pithoid* Thasos amphorası olarak değerlendirilmiştir. Thasos’dan ele geçen benzer ağız profiline sahip bir örnek MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilir (Lawall, 1995). Thasos örneği için MÖ 4. yüzyıl gibi daha genel bir tarih önerilse de her iki amphoranın ağız profilleri arasında görülen benzerlikten hareketle birbirlerine yakın tarihli oldukları düşünülmektedir. Garlan, Kat. No: 3 ile benzer ağız profiline sahip Thasos amphoralarının eğimli ağız profilini MÖ 4. yüzyıl Thasos amphoralarının karakteristik bir özelliği olduğunu ve bu ağız profilinin literatürde “*Pridik Profil*” olarak isimlendirildiğini aktarmaktadır. Thasos’dan ele geçen Kat. No: 3 ile benzer bir örnek, Garlan tarafından MÖ 330/320’ye tarihlendirilir (Garlan, 1985). Kat. No: 3 ile benzer özellikler sergileyen MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen bir diğer örnek Prichernomorie’ den ele geçmiştir (Monochov, 2003). Günümüzde Bodrum Sualtı Müzesinde bulunan MÖ 4. yüzyıl tarihli Thasos amphorası ağız profiliyle Kat. No: 3 ile benzer özellikler sergilemektedir (Alpözen, Özdaş, &

² Amphoranın boynundaki mühür, “TP” eponym, “θA” Thasos etniği, “E” üreticiyi simgelemektedir; Garlan, 1999, tarih için bkz. 112, mühür tipi için bkz. 138-139, no. 216-225, özellikle no. 21; Zeest, 1960.

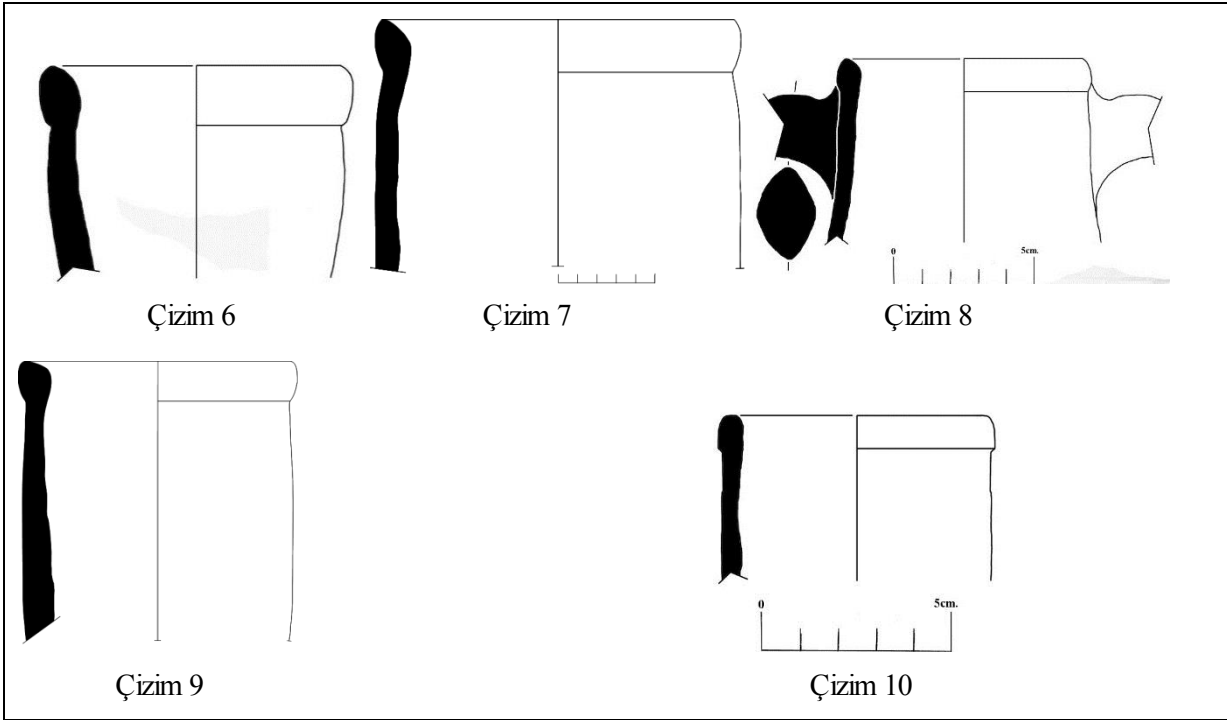
Berkaya, 1995). *Pithoid* Thasos amphorası olarak değerlendirilen Kat. No: 4 (çizim 4) ve Kat. No: 5 (çizim 5) topuz şeklindeki ağız profili ile Kat. No: 3 örneğinden ayrılmaktadır. Kat. No: 4 ve 5'in benzer bir örneği Prichernomorie'den ele geçmiştir (Monochov, 2003).

Söz konusu topuz şeklinde ağız profiline sahip *pithoid* Thasos amphoralarından ele geçtiği tabakadan hareketle Kat. No: 4, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilirken Kat. No: 5 ise MÖ 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilir.

1.2 Khios Amphoraları

Antik dönemin önemli şarap üreticilerinden olan Khios, MÖ 7. yüzyılın son çeyreğinden MS 3. yüzyıla kadar kesintisiz olarak ticari amphora üretimine devam etmiştir. Khios amphoralarının antik dünyada oldukça geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmasına karşın sayısal anlamda Rhodos ve Thasos amphoralarına oranla daha az sayıda ele geçmesini Doğer (1991), Khios şarabının lüks tüketim maddesi olmasıyla açıklar. Gerçekten de söyleneceye göre kökeni Dionysos'un oğlu Oinopion'a dayanan Khios şarabı Hermippos tarafından da "erişilmez" olarak tanımlanır. Khios'un bu ünlü şarabını taşımak ve depolamak için kullanılan Khios amphoraları, MÖ 7. yüzyılın son çeyreğinden MS 3. yüzyıla kadar gelişimini sürdürerek üretimine devam edilmiştir (Şenol, 2003). MÖ 7. yüzyılın sonuna tarihlendirilen en erken tarihli beyaz, sarı veya krem rengi astarlı Khios amphoraları Lawal (2002) tarafından "makara formu" olarak tanımlanmaktadır. Khios üretimi bu erken dönem amphoraları, MÖ 7. yüzyılın sonuna değin dışa çekik ağız kenarı, kısa ve kalın boynu, ovoid gövde ve yüksek halka kaideye sahiptir (Şenol, 2003). Omuz kısmında yatık "S" şeklinde bantlar bulunan MÖ 7. yüzyıl Khios amphoralarının kulp, ağız kenarı, gövde ve boyun üzerinde firnis bantlar yer alır (Doğer, 1991). MÖ 6. yüzyılın ortalarına doğru Khios amphoraları üzerinde yer alan firnis bant uygulamasının ortadan kalktığı görülmektedir. MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görülmeye başlanan şişkin boyun, MÖ 5. yüzyılın son çeyreğine kadar kullanılmaya devam ederek Khios amphoralarının karakteristik bir özelliği haline almıştır (Sezgin, 2009; Şenol, 2003). MÖ 5. yüzyıl boyunca üretimine devam edilen şişkin boyunlu Khios amphoralarının yanı sıra bu yüzyılda üretimi yapılan ikinci bir tip Khios sikkeleri üzerinde de görülen düz ve uzun boyunlu amphoralardır. Khios amphoralarından iki farklı tipte üretildiği görülmektedir (Lawall, 1995). En erken örnekleri MÖ 5. yüzyılın sonu–MÖ 4. yüzyılın başında karşımıza çıkan düz boyunlu Khios amphoraları ince uzun boynu, dairesel ağız profili, keskin profilli kulpları ve konik kaide kısmı ile şişkin boyunlu Khios amphoralarından belirgin farklar sergiler (Demesticha, 2011). MÖ 5. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bu yeni form, MÖ 4. yüzyılın konik amphoralarının öncüsüdür (Okan, Atilla, & Akyol 2015). MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde şişkin boyunlu Khios amphoralarının yerini düz boyunlu amphoralara bıraktığı görülmektedir. Bu yeni form dışa dönük ve yüksek ağız profili, silindirik uzun boynu, oval kesimli kulpları, üçgen gövde formu ve konik kaidesi ile daha keskin hatlara sahiptir (Okan, Atilla, & Akyol, 2015). Kaide kısımlarının uzadığı, omuz kısımlarının daha sivri ve keskin bir forma büründüğü görülmektedir (Grace, 1979). Bu yüzyılda Khios amphoralarının boynu neredeyse gövde uzunluğuna eşit hale gelmiştir (Şenol, 2003).

Şekil 2: *Khios Amphorası: Ağız, Boyun Parçaları.*

Klazomenai FGT sektöründe yapılan kazı çalışmaları sırasında Khios amphoralarına ait çok sayıda ağız-boyun-kulp parçası ve kaide parçası ele geçmiştir. Söz konusu Khios amphoralarına ait parçaların yerleşmede tarihlenebilir tabakalardan açığa çıkarılmış olması Klazomenai'dan ele geçen bu amphora grubu için de daha net tarih önerisinde bulunmamızı kolaylaştırır. Klazomenai buluntusu en erken tarihli Khios amphoraları, MÖ 5. yüzyıl sonu- MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilen bir adet ağız-boyun parçası ve üç adet kaide parçasıdır. Kat. No: 6 (çizim 6) hafif şişkin boynu ve kabartma şeklindeki hafif dairesel ağız profili ile benzer bir örnek Klazomenai'da A yapısı 3 no.lu mekan içinden ele geçmiştir. Doğer, söz konusu Khios amphorasının MÖ 5. yüzyıl sonu-4. yüzyıl başına tarihlendirilen Khios amphoraları ile paralel özellikler sergilediğini dile getirmektedir. Doğer'in (1982) bu tespiti Kat. No: 6 için tabakadan hareketle önerilen MÖ. 5. yüzyıl sonu-MÖ 4. yüzyıl başı tarihiyle birebir uyuşur (Anderson, 1954; Grace, 1961). Benzer ağız ve boyun profiline sahip bir diğer örnek Atina Agorası J 2:4 kuyusundan ele geçmiştir (Lawall, 2011). Günümüzde Bodrum Sualtı Müzesinde korunan şişkin boyunlu Khios amphorası, Kat. No: 6 ile benzer profil özellikleri sergilemektedir. Söz konusu bodrum örneği MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir. Ancak Kat. No: 6'nın boyun profilinin Bodrum Müzesi örneğine (Alpözen, Özdaş, & Berkaya, 1995) nispeten daha düz oluşu, Klazomenai örneğinin daha geç bir tarihe ait olduğunu işaret etmektedir.

Khios'da, MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ. 4. yüzyılın başından itibaren üreilmeye başlanan düz boyunlu amphoralara ait ağız-boyun ve kaide parçaları Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşimlerinde temsil edilmektedir. Klazomenai buluntusu düz boyunlu Khios amphoraları arasında en erken tarihli örnek ele geçtiği tabakadan hareketle MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Düz boyunlu Khios amphoralarının erken örneklerinden olan Kat. No: 7'nin (çizim 7) boyun kısmında hala belli belirsiz bir şişkinliğin varlığı görülmektedir. Seyitömer Höyükten ele geçen MÖ 430/420-400'e tarihli Khios amphorası ağız-boyun parçası Kat. No: 7 ile yakın benzerlik sergilemektedir (Coşkun & Çevirici Coşkun, 2017). Klazomenai HBT sektöründe (Hamdi Balaban Tarlası) tespit edilen üç adet su kuyusundan 2 no.lu kuyunun ikinci tabakasından ele geçen benzer ağız ve boyun profiline sahip bir diğer Khios amphorası MÖ 4.

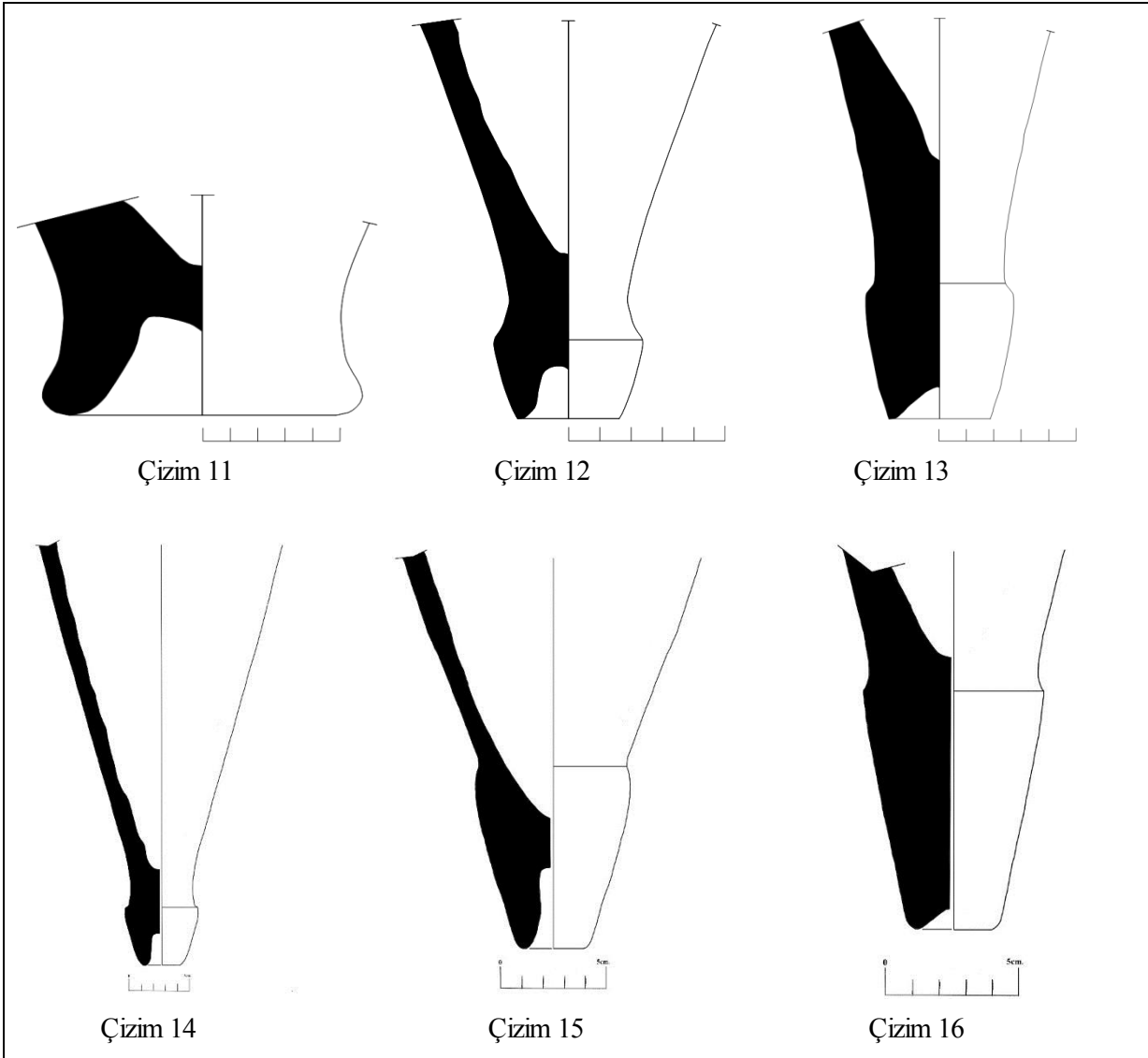
yüzyıla tarihlendirilir (Hasdağlı, 2012). Nagidos'dan ele geçen benzer bir diğer örnek, Şenol ve Aşkın (2007) tarafından MÖ 420-400'e tarihlendirilmektedir. Farklı merkezlerden ele geçen Kat. No: 7 ile benzer form özelliği sergileyen Khios amphoralarının, MÖ 430/20-400'e tarihlendirilmesine karşın Klazomenai'dan ele geçen örnekler bu ağız ve boyun profiline sahip Khios amphoralarının MÖ. 5. yüzyılın sonundan itibaren MÖ 4. boyunca kullanıldığı işaret eder. Çalışmada ele alınan bir diğer Khios amphorası olan Kat. No: 8'in (çizim 8) aşağı doğru hafifçe genişleyerek inen düz boyun profilinden hareketle MÖ 5. yüzyılın sonunda ortaya çıkan düz boyunlu Khios amphoraları arasında değerlendirilmektedir. Khios'dan ele geçen benzer bir örnek, Lawall tarafından MÖ 425'e tarihlendirilirken (Doğer, 1995; Lawall, 1995), Nagidos'dan ele geçen bir diğer Khios amphorasına ait ağız-boyun parçası, MÖ 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir (Şenol & Aşkın, 2007). Kat. No: 8 in ele geçtiği tabaka MÖ 4. yüzyılın ilk yarısını işaret etmesine karşın benzer örnekler ışığında Kat. No: 8 için önerilen tarih MÖ 5. yüzyılın son çeyreği-MÖ 4. yüzyıl başıdır.

Ele geçtikleri tabakalardan hareketle MÖ 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilen üç adet düz boyunlu Khios amphorasının ağız profilleri arasında nüansların olduğu görülmektedir. Bu gruba ait ilk örnek olan Kat. No: 9 (çizim 9) dışa kabarıklık, dairesel ağız profili ve uzun boynu ile Gordion'un Hellenistik dönem tabakalarından ele geçen Khios amphorası ile benzer form özelliklerine sahiptir. Söz konusu Khios amphorası Lawall (2009) tarafından MÖ 330-300'e tarihlendirilir. Nyphaion N sektörü kazısından ele geçen benzer bir diğer örnek MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir ki (Ciskov & Domzalski, 2002) bu tarih aralığı Klazomenai örneği için önerilen tarih ile de örtüşür. MÖ 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilen bir diğer düz boyunlu Khios amphorası Kat. No: 10 (çizim 10) kabartma bant formunda dairesel ağız profili ile Kat. No: 9'dan ayrılır.

Klazomenai FGT sektöründen ele geçen altı adet dip-gövde parçasından yalnızca biri Kat. No: 11 (çizim 11) şişkin boyunlu Khios amphoraları ile ilişkilendirilir. Geniş bir oturma düzlemine sahip olan kaide, başparmak formunda dış bükey profile sahiptir. Klazomenai FGT sektörü C yapısından ele geçen benzer form özelliklerine sahip Khios amphorası dip-gövde parçası, Doğer (1982) tarafından şişkin boyunlu Khios amphoralarına ait olabileceği dile getirilmiştir. Khios'dan ele geçen benzer özelliklere sahip bir diğer dip parçası Lawall (1995) tarafından MÖ 440 dolaylarına tarihlendirilmektedir. Petra-Tsihisdziri'den ele geçen benzer bir örnek araştırmacılar tarafından MÖ. 5. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmektedir (Inaishvili & Vashakidze, 2010). Benzer örnekler ışığında Kat. No: 11 için önerilen tarih MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısıdır.

MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ. 4. yüzyılın başında ortaya çıkan yüksek boyunlu amphoraların kesik konik formdaki tutamak kısmı gövdeden keskin hatlarla ayrılır (Doğer, 1991). Klazomenai FGT sektöründen ele geçen Khios amphoralarına ait tutamak-gövde parçalarının, Khios Tip 5 amphoralarına ait olduğu saptanmıştır. Kat. No: 12-Kat. No: 16 konik kaidenin farklı varyasyonlarıdır. Gövdeden keskin bir çıkıntı ile ayrılan Kat. No: 12 (çizim 12) aşağı doğru inildikçe daralarak konik bir form almaktadır. Oturma düzlemi oyuk olan Kat. No: 12'nin kesiti üçgen profile sahiptir (Monochov, 1980; Monochov, 2003). Trakya'dan ele geçen düz boyunlu Khios amphorasının çizimine uygulanan tümlenme çalışmasında kaidenin Kat. No: 12 ile benzer olarak verildiği görülmektedir. Söz konusu Trakya örneği MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilir (Lozanov, 2009).

Şekil 3: *Khios Amphorası: Dip Parçaları*

Oturma düzleminde sığ bir oyuk bulunan Kat. No: 13 (çizim 13) örneğinin Kat. No: 12'ye oranla daha yüksek olduğu görülmektedir (Monochov, 2003; Ciskov & Domzalski, 2002). Aynı grup içinde değerlendirilen Kat. No: 14 (çizim 14), Kat. No: 12–13 ile benzer profil özelliklerine sahip olmakla birlikte Kat. No: 12 ve 13'e oranla daha yüksek olduğu göze çarpar (Ciskov & Domzalski, 2002; Monochov, 1980; Monochov, 2003). Kofinà Ridge kazılarında ele geçen kesik konik kaide örnekleri Klazomenai FGT sektöründen ele geçen örneklerle örtüşmektedir (Anderson, 1954). Nymphaion N sektörü kazılarında ele geçen MÖ 4. yüzyıla tarihli konik kaideli Khios amphorası dip parçaları arasında yer alan bir örnek Kat. No: 13 ile benzerlik sergiler (Ciskov & Domzalski, 2002). Çalışmada incelenen Klazomenai FGT sektörü buluntusu Khios tipi konik kaide örneklerinin tümü ele geçtikleri tabakadan hareketle MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir.

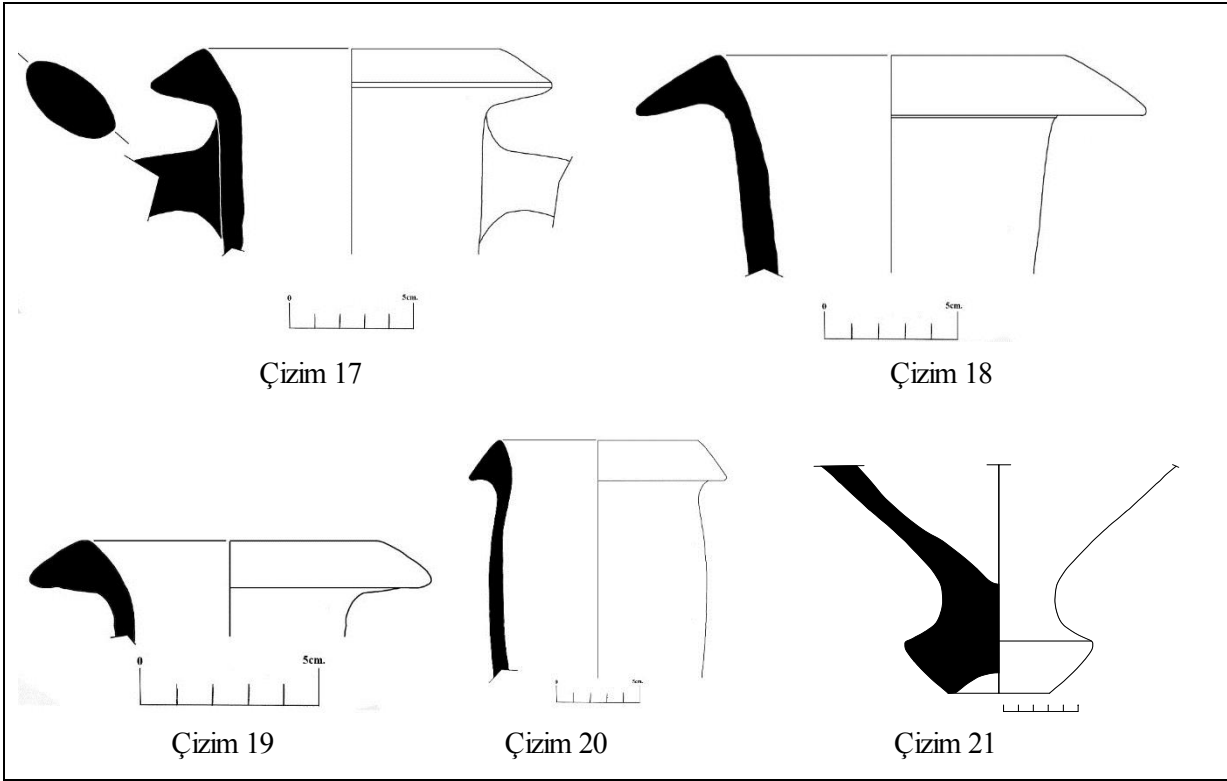
FGT sektöründen ele geçen Kat. No: 15 (çizim 15) ve Kat. No: 16 (çizim 16) örneklerinde kesik konik kaidede görülen gövdeden tutamağa keskin geçişin daha yumuşak verildiği ve inceliş uzadığı görülür. Bu haliyle Kat. No: 15 ve Kat. No: 16'nın tutamak işlevini de üstlendiği anlaşılır. Doğer, Klazomenai'dan ele geçen benzer örnekleri dip tutamak olarak nitelendirmiştir. Kat. No: 16 da gövdeden kaideye geçişin Kat. No: 15'e oranla daha keskin ve daha yüksek

olduğu görülmektedir. Dip tutamağın oturma düzleminde sıg-vereve bir oyuk bulunur. Kat. No: 16'ya oranla daha dairesel ve basık bir forma sahip olan Kat. No: 15'in oturma düzleminde derin oyuk yer almaktadır. Kat. No: 15 ile Kat. No: 16'nın benzer örnekleri Klazomenai ve Kofinà Ridge (Anderson, 1954) kazılarında ele geçmiştir. Odessa bölgesinden ele geçen benzer bir Khios amphorası dip tutamak parçası MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilir (Mateevici & Redina, 2010). Nyphaion N Sektörü kazılarında ele geçen iki örnek Kat. No: 15 ve Kat. No: 16 örnekleri ile benzer özellikler sergilemektedir. Söz konusu Nyphaion N sektörü örnekleri MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Cistov & Domalzi, 2002). Çalışmada ele alınan her iki örnek de (Kat. No: 15-16) ele geçtiklerin tabakadan ve benzer örneklerden hareketle MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir.

1.3 Solokha I/Mantar Ağzlı Amphoralar

İlk kez Karadeniz'in kuzeyinde, Solokha'da yer alan kurganlarda ele geçen Mantar ağız formuna sahip amphoralar, Zeets tarafından Solokha I amphoraları olarak isimlendirilmiştir (Kızıl & Yaman, 2017). MÖ 5. yüzyıl ile MÖ 3. yüzyıl arasında oldukça yaygın olarak kullanılan bu amphoraların, ilk üretim yerine ilişkin kesin veriler bulunmamakla birlikte, bu amphora formunun MÖ 4. yüzyıldan itibaren oldukça revaçta bir tip olduğu ve Ege'de birçok merkezde üretiminin olduğu anlaşılmaktadır (Lawall, 1995). Ana üretim merkezi hala tartışmalı olan mantar ağızlı amphoraların üretim yeri olarak önerilen merkezlerden biri Peparethos'dur (Garland, Doulgéri, & Intzessiloglu, 1990). Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda adada MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında mantar ağızlı amphora üretiminin yapıldığı arkeolojik veriler ile kanıtlanmıştır. Aynı şekilde MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Knidos atölyelerinde de mantar ağızlı amphora üretimi yapıldığı saptanmıştır (Şenol & Aşkın, 2007). Karadeniz'e şarap ithal eden merkezler arasında Kos adasının da bulunmasına karşın Demosthenes'in listesinde, amphora üreten kentler arasında Kos'un yer almaması dikkat çekicidir. Kos amphoralarının Demosthenes'in listesinde bulunmamasından hareketle Solokha I olarak adlandırılan bu amphoralar, Brashinkii ve Avram gibi araştırmacılar tarafından Kos üretimi olarak değerlendirilmiştir (Okan, 2013). Monachov ve Rogov (1990), Ponskoe I Nekropolünden ele geçen ticari amphoraları değerlendirdikleri çalışmalarında Rhodos ve Samos adalarında mantar ağızlı amphoraların üretildiğini Paros ve Naxos adalarında da bu amphoraların üretilmiş olabileceğine ilişkin savlar bulunduğunu dile getirmektedir. Okan (2013), Peparethos adası dışında tüm güney Ege adalarında mantar ağızlı amphoraların üretildiğini dolayısı ile bu amphoraların kökenini salt Kos adasına bağlamanın yanlış bir yaklaşım olacağını, mantar ağızlı amphoraların üretiminin güney Ege kökenli olduğunu dile getirmektedir. Lawall (2002), mantar ağızlı amphoraları tanımlarken farklı kil yapılarına sahip bu amphoraların killerinde mika ve ince taşçık (tane) bulunduğunu ve bazı örneklerde ise yüzeyde mikanın yoğun olarak görüldüğünü dile getirir ve bu özelliğin Doğu Yunan adaları ve Klazomenai gibi kuzey İonia kentlerinde görüldüğünü aktarır. Arkeolojik veriler bu amphora tipinin Samos, Rhodos, Knidos, Kos, Halikarnassos, Peparethos, Klazomenai ve Phokaia'da üretildiğini kanıtlamaktadır. Klazomenai HBT Sektöründen ele geçen çok sayıdaki MÖ 5. yüzyılın sonuna tarihlendirilen mantar ağızlı amphora parçası formun ortaya çıktığı dönemden itibaren Klazomenai atölyelerinde de üretilmiş olduğunu düşündürmektedir (Hasdağlı, 2012).

Şekil 4: Solokha I/Mantar Ağızlı Amphora: Ağız-Boyun Parçaları.

Mantar ağız formuna sahip amphoraların genel özelliklerine baktığımızda farklı merkezlerde üretilmiş olmalarına karşın ortak özellikler sergiledikleri görülmektedir. Dışa çekik üçgen kesitli ağız profiline sahip amphoralar silindirik bir boyun, *pithoid* formunda geniş bir gövde ve oyuk topaç formunda kaideye sahiptir (Coşkun, & Çevirci Coşkun, 2017; Şenol & Aşkın, 2007). Bu formun ayırt edici özelliklerinden biri olan oyuk topaç formu kaidenin MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinden itibaren farklı amphora tiplerinde de kullanıldığı görülmektedir. Basit dairesel ağız profiline sahip uzun veya kısa boyunlu yumurta veya konik formu gövde yapısına sahip amphoralarda da oyuk topaç formu kaidenin kullanıldığı bilinmektedir (Lawall, 2002).

Mantar ağız profiline sahip Solokha I amphoraları Klazomenai FGT sektöründe dört adet ağız-boyun parçası ve bu amphora grubuyla ilişkili olduğu düşünülen yedi adet kaide parçası ile temsil edilmektedir. Bu çalışma da dört adet ağız-boyun ve bir adet kaide parçası değerlendirilmiştir. Üçgen kesitli açık ağız formuna sahip Kat. No: 17-19 örneklerinde ağızın uç kısmının gövdeye uzak olduğu görülmektedir. Erken örneklerde üçgen ağız profilinin dışa çekik ucu gövdeden uzakken MÖ 4. yüzyılın sonlarından itibaren ağız ile gövde arasındaki açının daralmaya başladığı görülmektedir (Şenol & Aşkın, 2007). Klazomenai FGT sektöründen ele geçen en erken tarihli mantar ağız profiline sahip amphora Kat. No: 17 (çizim 17), ele geçtiği tabakadan hareketle MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir. Benzer profil özelliği sergileyen Panskoe I nolu nekropolü K. 34, K. 35, K. 38 ve K. 43 tümülüslerinden ele geçen Solokha I amphoraları, MÖ 4. yüzyılın 2 ve 3. çeyreğine verilmektedir. Çeşme Müzesinde korunan benzer ağız profiline sahip bir diğer mantar ağızlı amphora, Okan (2013) tarafından MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyıl başına tarihlendirilir. Araştırmacı, Çeşme Müzesinde korunan örneği tarihlendirirken söz konusu amphoranın ölçülerinin Panskoe I nekropolisinden ele geçen Solokha I amphoralarına oranla daha büyük olmasını ana kriter olarak kullanmıştır (Okan, 2013). Thasos'dan ele geçen benzer ağız profiline sahip Solokha I amphorası, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir (Garlan, 1985). Benzer bir diğer örnek

Kütahya Seyitömer Höyükten ele geçmiştir. Seyitömer Höyük örneği birlikte ele geçtiği Attika üretimi bolsal kaide-gövde parçasından hareketle MÖ 4. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir (Coşkun & Çevirici Coşkun, 2017). Kat. No: 17 ile benzer profil özellikleri sergileyen bir diğer Solokha I amphorası Troia'dan ele geçmiştir. Kat. No: 17 ile benzer ağız profiline sahip Troia örneği Lawall tarafından dik ve içe çekik ağızlı olarak tanımlanmaktadır (Lawall, 2002).

Klazomenai FGT sektöründen ele geçen bir diğer mantar ağızlı amphora ağız-boyun parçası Kat. No: 18' dir (çizim 18). Klazomenai HBT Sektörü III no.lu kuyunun IIB tabakasından ele geçen benzer bir mantar ağızlı amphora parçası MÖ 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilmektedir (Hasdağlı, 2012). Ceramus *Territoriumunda* yapılan yüzey araştırmaları sırasında ele geçen benzer bir diğer mantar ağızlı amphora A. Kızıl ve A. Yaman tarafından MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı-MÖ 4. yüzyılın dördüncü çeyreğine tarihlendirilir (Kızıl & Yaman, 2017). Lawall (2004), Atina agorasından ele geçen Kat. No:18 ile benzer özellikler sergileyen mantar ağızlı amphora ağız parçasını değerlendirirken geniş kıvrımlı üst kısmı, dar dış kenarı ve iç bükey alt kısmı ile MÖ 4. yüzyılın sonu ile MÖ 3. yüzyılda oldukça yaygın olarak kullanıldığını aktarmaktadır. Kat. No: 18'in üçgen kesitli ağız profilinin Atina Agorasından ele geçen örneğe kıyasla dudak kısmının daha kalkık ve profilinin daha dar olduğu görülmektedir. Bu hali ile Kat. No: 18, Atina Agora'sı örneğinden daha erken bir tarihe ait olmalıdır. Benzer bir diğer örnek Nymphaion'dan ele geçmiştir. Söz konusu Nyphaion örneği MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Cistov & Domzalski, 2002). Kat. No: 18 benzer örneklerden ve ele geçtiği tabakadan hareketle MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir.

Kat. No: 19'un (çizim 19) üçgen kesitli açık mantar formu ağız kenarı ile benzer form özellikleri sergileyen bir örnek Nagidos'dan ele geçmiştir. Nagidos örneği Karadeniz'den ele geçen kontekstler ışığında MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreği-MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilir (Şenol & Aşkın, 2007). Panskoe I nekropolisinden ele geçen benzer bir diğer örnek Monachov (2003) tarafından MÖ 4. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir. Lawall (2004), Atina agorasından ele geçen Kat. No: 19 ile benzer örneği değerlendirirken MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın başında bu ağız profilinin sıklıkla görüldüğünü aktarır.

Kat. No: 20 (çizim 20) yukarıda incelediğimiz üçgen kesitli, açık mantar ağız formundan farklı bir form özelliği sergilemektedir. Bu örnekte ağız kenarı dikleşerek üçgen kesitli ağız kenarı hafifçe aşağı sarkmıştır. Alt kısmı aşağı sarkık mantar ağızlı amphora üretimi Knidos'da MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Şenol & Aşkın, 2007; Zeets, 1960). Monochov (2003) tarafından Thasos amphoraları arasında tespit edilmiştir.

MÖ 4. Yüzyıl sonu-MÖ. 3. yüzyılın başından itibaren mantar ağızlı amphoralarda görülmeye başlanan topaç formunda oyuk dipli kaide, Klazomenai FGT sektöründen beş örnekle temsil edilmektedir. Ancak birbirine benzer örnekler arasından iyi durumda olan sadece bir örnek çalışmaya dahil edilmiştir. Gövdeden dışa doğru dik bir çıkıntı yapan kaidenin dip kısmında yer alan oyukun derinliği ve buna bağlı olarak oluşan kesit profilinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Kaidenin oturma düzleminde sığ ve dairesel bir oyuk bulunan Kat. No: 21'in (çizim 21) gövdeden keskin bir çıkıntı ile ayrıldığı görülmektedir. Benzer bir örnek Nymphaion sektör N kazısından ele geçmiştir. Söz konusu Nyphaion örneği, MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Cistov & Domzalski, 2002) Kat. No: 21'in benzer örnekleri Peparethos ve Pricheromorie'dan da ele geçmiştir (Garland, Doulgéri & Intzessiloglu, 1990; Monachov, 2003). Kat. No: 21 benzer örnekler ışığında ve ele geçtiği tabakadan hareketle MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir.

2.Değerlendirme

Ticari amphoralar ele geçtikleri kentlerin ilişki içinde buldukları merkezlerin belirlenmesinde önemli bir role sahip arkeolojik materyaller olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticari ilişki veya işbirliği aynı zamanda kültürel etkileşiminde en önemli ayaklarından birini oluşturur. MÖ 6.

yüzyıldan itibaren Kuzey İonia'nın önemli seramik üreticilerinden biri olan Klazomenai atölyelerinde aynı zamanda yoğun ticari amphora üretiminin de yapıldığı kentte yürütülen kazı çalışmaları sonucunda açıkça ortaya konulmuştur. Ancak bu çalışmanın konusunu oluşturan amphoralar, MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın ortalarını kapsayan dönem içerisinde kente ihracatta bulunan merkezlerin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

MÖ 499'daki İonia ihtilali ile başlayan siyasi sürecin getirisi olarak tüm İonia kent devletlerinde olduğu gibi Klazomenai'da da çalkantılı ve istikrarsız bir siyasi süreç başlamış oldu; İonia ihtilalini takiben MÖ 404 yılında Atina'nın Doğu Ege'de sürdürdüğü egemenliğini kaybetmesi ile birlikte Sparta yanlısı Oligarhların kentte hakim olması sonucunda Persler'den kaçarak Karantina adasına yerleşen kent halkı arasındaki oligarşi yanlıları, Klazomenai ana karasında Polikhne isimli yeni bir yerleşim kurdular. Siyasi erkin Atina ve Sparta arasında sürekli el değiştirmesi sonucunda istikrarlı bir kentleşme süreci gösteremeyen bu yerleşimden ele geçen ithal amphoralar, kentin bu süreçte ticari ilişkide bulunduğu merkezlerin saptanmasında önemli rol oynamaktadır. Çalışmada incelenen amphoralar, MÖ 5. yüzyıl sonu-MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmesine karşın Klazomenai'nın Thasos ve Khios ile olan ticari ilişkilerinin daha erken bir dönemde MÖ 6. yüzyılda başladığı erken tarihli Thasos ve Khios amphoralarına ait parçaların Klazomenai'dan ele geçmesinden anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki Klazomenai'nın içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık bu kentler ile arasındaki ticari ilişkilerin sekteye uğratmamıştır. Kaldı ki çalışmada ele alınan ticari amphoralar için önerilen en geç tarih MÖ 4. yüzyılın ortaları olmasına karşın Klazomenai'nın, Thasos ve Khios ile olan ticari etkinliğinin sürüp sürmediğinin belirlenmesi için MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren Klazomenai halkı tarafından iskan edilen Karantina adasından elde edilecek sonuçlara ihtiyaç vardır.

Khios ve Thasos amphoraları dışında Klazomenai MÖ 4. yüzyıl yerleşiminden ele geçen bir diğer amphora grubu Solokha I veya Mantar ağızlı amphoralar olarak isimlendirilen amphora grubu oluşturmaktadır. Üretim merkezlerinden biri olarak Klazomenai'nın da gösterildiği Solokha I/Mantar ağızlı amphoraların bu çalışma içinde değerlendirilmesinin başlıca nedeni bu amphora grubunun ele geçtikleri tüm merkezlerde aynı form özelliklerini sergilemeleridir. Dolayısı ile bu amphora grubu için kesin bir şekilde ithaldir demek yanlış olacağı gibi bunların yerel üretim amphoralar olduğunu ileri sürmek de eldeki doneler ışığında hatalı bir tutum olacaktır. Dolayısı ile üretim yeri ve taşıdığı ürün üzerine hala pek çok tartışma barındıran Solokha I/Mantar ağızlı amphoralar bu çalışmada üretim yerine ilişkin tüm soru işaretlerine karşın ithal amphoralar başlığı altında incelenmiştir. Çalışmada incelenen MÖ 5. yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyıl başına tarihli (Kat. No. 17) Klazomenai buluntusu Solokha I/mantar ağızlı amphoralarının kronolojik anlamda Solokha I amphoralarının ortaya çıktığı MÖ 5. yüzyıl tarihi ile örtüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda ele alındığında şayet bu amphora grubu Klazomenai atölyelerinde üretildi ise üretimin diğer Solokha I/Mantar ağızlı amphora üreten merkezler ile eş zamanlı olarak üretim yapıldığını işaret eder. Ancak bu grup kente menşei bilinmeyen farklı bir merkezden ithal edildi ise bu durumda Klazomenai'nın bu amphora grubunu üreten merkez ile köklü bir ticari ilişkisi olduğu akla gelmektedir ki bu gruba ait amphoraların üretilmeye başlandığı en erken dönemden itibaren Klazomenai'da görülmeye başlamasını açıklamaktadır.

3.Katalog

Kat. No. 1 (Çizim 1)

Tip: Thasos amphorası (bikonik)

Buluntu Yeri: FGT 1982-(008), (1.78-1.68 m.), 1C5 mekanı.

Ağız çapı: 8.4 cm. **Korunan yükseklik:** 25 cm.

Hamur: 7,5 YR 5/6 (Strong Brown). Mika, kireç ve kum katkılı.

Tanım: Dışa çekik üçgen kesitli, dipçik formunda ağız profili, omuzlara doğru genişleyen dar ve uzun boyun, baston formunda, elips kesitli kulplar.

Benzer örnekler: Alpözen, Özdaş & Berkaya, 1995, s.82, env. no. 22.33.81. Grandjean, 1992, s. 543, 546, fig. 2, 8; Lawall, 1995, s. 362, fig. 43; Lawall, 2011, s. 303, fig. I.6, Chian A8. Monachov, 2003, lev. 41, 1.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 2 (Çizim 2)

Tip: Thasos amphorası (bikonik)

Buluntu Yeri: FGT 2002-(1.044), (1.16-0.89 m.), 3F11 mekanı.

Ağız çapı: 9 cm. **Korunan yükseklik:** 13.6 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Redish Yellow). Mika, kireç ve kum katkılı.

Tanım: Dışa çekik dipçik profilli ağız, ağzın hemen altında boyuna geçişte ince bir oluk, omuza doğru açılarak inen dar ve ince boyun. Boyun üzerinde mühür. Mühür açılımı: "TI" eponym, "ΘA" Thasos etniği, "E" üretici.

Benzer örnekler: Garlan, 1999, no. 229; Zeest, 1960, lev. VII, 20a; Monachov, 2003, lev. 48, fig. 2.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın başı.

Kat. No. 3 (Çizim 3)

Tip: Thasos amphorası (pithoid)

Buluntu yeri: FGT 1989-(047), (1.04-0.91 m.), KG10 sokağı sondajı.

Ağız çapı: 9.4 cm. **Korunan yükseklik:** 15 cm. (iki parça halinde korunmuş)

Hamur: 7.5 YR 6/4 (Light Brown). Mika, kum, küçük taşçık katkılı.

Tanım: dışa çekik dipçik porofilli ağız, omuza doğru genişleyen kısa ve kalın boyun.

Benzer örnekler: Alpözen, Özdaş & Berkaya 1995, s. 79, env. No. 1128. Lawal, 1995, s. 136; Garlan, 1985, s. 741, fig. 10, 742- 743; Monochov, 2003, lev. 42, 2.

Tarih: MÖ 4. yüzyıl ortası.

Kat. No. 4 (Çizim 4)

Tip: Thasos amphorası (pithoid)

Buluntu yeri: FGT 2002-(1.049), (1.23-1.07 m.), 3F8 mekanı.

Ağız çapı: 7.1 cm. **Korunan yükseklik:** 9.4 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Redish Yellow). Mika, kireç ve kum katkılı.

Tanım: Ucu sivriltilmiş, dışa çekik, parmak formunda ağız profili. Omuzlara doğru genişleyen kısa ve kalın boyun.

Benzer örnekler: Monochov, 2003, lev. 47, 4.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 5 (Çizim 5)

Tip: Thasos amphorası (pithoid)

Buluntu yeri: FGT 2000-(2.016), (1.60-1.30 m.), 3B2 mekanı.

Ağız çapı: 12.1 cm. **Korunan yükseklik:** 9.7 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Redish Yellow). Mika, kireç ve kum katkılı.

Tanım: Ucu sivriltilmiş, dışa çekik, parmak formunda ağız profili. Omuzlara doğru genişleyen kısa ve kalın boyun.

Benzer örnekler: Monochoy, 2003, lev. 47, 4.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 6 (Çizim 6)

Tip: Khios amphorası (ağız- boyun parçası)

Buluntu Yeri: FGT 1985-(9.024), (0.93-0.90 m.), KG10 sokağı

Ağız çapı: 8.2cm. **Korunan yükseklik:** 5.9 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Reddish Yellow). Kireç, kum az mika katkılı.

Tanım: Dışa çekik yuvarlatılmış ağız kenarı, dış bükey profilli boyun.

Benzer örnekler: Doğer, 1982, s. 11; Grace, 1961, fig. 45; Anderson, 1954, s. 175, No. 272-273.

Tarih: MÖ 5.yüzyılın sonu-MÖ 4. yüzyılın başı.

Kat. No. 7 (Çizim 7)

Tip: Khios amphorası (ağız- boyun parçası)

Buluntu Yeri: FGT 2001-(3011), (1.30-1.22 m.), 3D11 mekanı.

Ağız çapı: 10.8cm. **Korunan yükseklik:** 9.1 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kireç, taşçık, kum katkılı.

Tanım: Uç kısmı sivriltilmiş, hafif dış bükey, yukarı çekik ağız kenarı, silindirik boyun.

Benzer örnekler: Coşkun & Çevirici Coşkun, 2017, Kat. No. 6; Hasdağlı, 2012, fig. 9, 64; Şenol & Aşkın, 2007, Kat. No. 22.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 8 (Çizim 8)

Tip: Khios amphorası (ağız- boyun kulp parçası)

Buluntu Yeri: FGT 1982-(9.024), (1.35-1.25 m.), 1D5 mekanı.

Ağız çapı: 12.6 cm. **Korunan yükseklik:** 9.8 cm.

Hamur: 5 YR 7/4 (Pink). Mika, kireç, az kum katkılı.

Tanım: Uç kısmı sivriltilmiş, yukarı çekik ağız. Silindirik boyun. Eliptik kesitli kulplar.

Benzer örnekler: Lawall, 1995, fig. 34; Kat. No. 23; Doğer, 1995, R. 77; Lawall, 2009, Lev. 96, 1.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın son çeyreği -MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 9 (Çizim 9)

Tip: Khios amphorası (ağız- boyun parçası)

Buluntu Yeri: FGT 1989-(052), (0.67-0.56 m.), KG10 sokağı sondajı.

Ağız çapı: 9 cm. **Korunan yükseklik:** 9.5 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Reddish Yellow). Kireç, kum az mika katkılı.

Tanım: Ucu sivriltilmiş, dairesel ağız profili, Silindirik boyun.

Benzer örnekler: Lawall, 2009, Lev. 96, 1; Ciskov & Domzalski, 2002, s.106, Fig. 9.1.

Tarih: MÖ 4. yüzyıl ortaları.

Kat. No. 10 (Çizim 10)

Tip: Khios amphorası (ağız- boyun parçası)

Buluntu Yeri: FGT 1982-(023), (1.17-0.94 m.), 1C5 mekanı.

Ağız çapı: 10.2 cm. **Korunan yükseklik:** 6.6 cm.

Hamur: 5 YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kireç, az kum katkılı.

Tanım: Kabartma bant şeklinde ağız kenarı ve hafif şişkin boyun.

Benzer örnekler: Anderson, 1954, No. 272.

Tarih: MÖ 4. yüzyıl ortaları.

Kat. No. 11 (Çizim 11)

Tip: Khios amphorası (kaide).

Buluntu Yeri: FGT 2002-(3.005), (1.70-1.56 m.), 1C1 mekanı.

Çapı: 2.8 cm. **Korunan yükseklik:** 4.1 cm.

Hamur: 5 YR 5/8 (Yellowish Red). Mika, kireç, taşçık, kum katkılı.

Tanım: İç kısmı oyuk, dış bükey profilli, yüksek halka kaide.

Benzer örnekler: Doğer, 1982, s. 11; Lev. 3, No. 6; Lawall, 1995, s. 358, fig. 31; Inaishvili & Vashakidze, 2010, lev. 82, fig. 10

Tarih: MÖ 5. yüzyıl ortaları.

Kat. No. 12 (Çizim 12)

Tip: Khios amphorası (kaide).

Buluntu Yeri: FGT 2002-(1.053), (1.07-0.95 m.), 3F8 mekanı.

Çap: 1.6 cm. **Korunan yükseklik:** 12.4 cm.

Hamur: 7.5 YR, 8/6 (Redish yellow). Kum ve mika katkılı.

Tanım: Gövdeden keskin bir çıkıntı ile ayrılan, oturma düzlemi oyuk, üçgen kesitli, konik kaide.

Benzer örnekler: Monochov, 1980, lev. VII, 15; Monochov, 2003, lev. 10, 4.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın sonu- MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 13 (Çizim 13)

Tip: Khios amphorası (kaide)

Buluntu Yeri: FGT 2002-(1.053), (1.07-0.95 m.), 3F8 mekanı.

Çap: 1.8 cm. **Korunan yükseklik:** 14.1 cm.

Hamur: 7.5 YR, 8/6 (Redish Yellow). Mika, kireç, az kum katkılı.

Tanım: Gövdeden keskin bir çıkıntı ile ayrılan, oturma düzlemi sıg bir şekilde verev olarak oyuk, konik kaide.

Benzer örnekler: Monochov, 2003, lev. 11, 4; Anderson, 1954, s. 175, Fig.9, g, h, j; Ciskov & Domzalski 2002, s. 105, Fig. 8.5.

Tarih: MÖ 5. yüzyılın sonu- MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 14 (Çizim 14)

Tip: Khios amphorası (Kaide)

Buluntu Yeri: FGT 1986- (5.033), (0.85-0.80 m.), 3E1 mekanı.

Çap: 3 cm. **Korunan yükseklik:** 34.6cm.

Hamur: 7.5 YR, 8/6 (Redish yellow). Kum ve mika katkılı.

Tanım: Gövdeden keskin bir çıkıntı ile ayrılan, oturma düzlemi oyuk, konik kaide.

Benzer örnekler: Monochov, 1980, VIII, 20; Monochov, 2003, lev. 10, 2; Anderson, 1954, s. 175, Fig.9, g, h, j; Ciskov- Domzalski 2002, s. 105, Fig. 8.4.

Tarih: MÖ 5. yüzyıl sonu – MÖ 4.yüzyıl başı.

Kat. No. 15 (Çizim 15)

Tip: Khios amphorası (Kaide)

Buluntu Yeri: FGT 1986-(3.017), KG10 sokağı sondajı.

Çap: 3 cm. **Korunan yükseklik:** 18.7cm.

Hamur: 7.5 YR, 8/6 (Redish yellow). Kum ve mika katkılı.

Tanım: Gövdeden tutamağa geçiş yuvarlatılmış, oturma düzlemi oyuk, konik kaide .

Benzer örnekler: Anderson, 1954, s.175, Fig.9, g, h, j; Mateevici & Redina, 2010, Lev. 28.; Ciskov & Domzalski, 2002, s. 106, Fig. 9.3-4.; Johnston, 1990, fig. 14, 98; Johnston, 1990, s. 56, fig. 14, 151.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 16 (Çizim 16)

Tip: Khios amphorası (Kaide).

Buluntu Yeri: FGT 2002-(1.018), (1.54-1.47 m.), 3F12 mekanı.

Çap: 1.5 cm. **Korunan yükseklik:** 14.2 cm.

Hamur: 5 YR, 7/6 (Redish Yellow)-10 YR 5/2 (Grayish Brown). Mika, kireç, az kum katkılı.

Tanım: Gövdeden tutamağa hafif bir çıkıntıyla geçiş, sıg ve verev oturma düzlemi, konik kaide.

Benzer örnekler: Anderson, 1954, s. 175, Fig.9, g, h, j; Mateevici & Redina, 2010, Lev. 28.; Ciskov & Domzalski, 2002, s. 106, Fig. 9.3-4.; Johnston, 1990, fig. 14, 98; Johnston, 1990, s. 56, fig. 14, 151.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 17 (Çizim 17)

Tip: Solokha I Amphorası (mantar ağızlı amphora) (ağız- boyun parçası).

Buluntu Yeri: FGT 1986- (6.013), (1.10-1.00 m.), KG9 sokağı sondajı.

Çap: 11.8. cm. **Korunan Yükseklik:** 8.3. cm.

Hamur: 5YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kum, kireç ve taşçık katkılı.

Tanım: Üçgen kesitli, dik ve dışa çekik ağız. Eliptik kulp kesiti.

Benzer örnekler: Okan, 2013, s. 132, 140 fig. 8-8A; Garlan, 1985, s. 744, fig. 14; Coşkun & Çevirici Coşkun, 2017, s. 228, 243 fig. 22; Ciskov & Domzalski, 2002, s. 105, Fig. 8, 13; Lawall, 2002, s. 223 fig. 82.

Tarih: MÖ 5. yüzyıl sonu- 4. yüzyıl başı.

Kat. No. 18 (Çizim 18)

Tip: Solokha I Amphorası (mantar ağızlı amphora) (ağız- boyun parçası).

Buluntu Yeri: FGT 1986- (3.017), KG10 sokağı sondajı.

Çap: 13.2.cm. **Korunan Yükseklik:** 8.2.cm.

Hamur: Astar **Rengi:** 5 YR 6/6 (Reddish Yellow). Mika, kum, kireç ve taşçık katkılı.

Tanım: Üçgen kesitli, dik ve dışa çekik ağız kenarı.

Benzer örnekler: Hasdağlı, 2012, s. 138, 163 fig. 62; Kızıl & Yaman 2017, s. 18, Levha 2, no. 2; Cistov & Domzalski 2002, s. 126, Fig. 9.9; Lawall 2004, s. 198, fig. 26.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No. 19 (Çizim 19)

Tip: Solokha I Amphorası (mantar ağızlı amphora) (ağız- boyun parçası).

Çap: 12.cm. **Korunan Yükseklik:** 4.3.cm.

Buluntu Yeri: FGT 1982- (025), (1.70-1.50 m.), 1C5-1D5 ortak duvar üzeri.

Hamur: 5YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kireç, az kum, taşçık katkılı.

Tanım: Üçgen kesitli, dışa çekik ağız kenarı.

Benzer örnekler: Şenol & Aşkın, 2007, s. 266, Kat. No. 51; Lawall, 2004, lev. 198, fig.22; Zeets, 1960, lev. XIV, 32.Monakhov, 2003, s. 301, lev. 71.2.

Tarih: MÖ 4. yüzyıl ortası.

Kat. No. 20 (Çizim 20)

Tip: Solokha I Amphorası (mantar ağızlı amphora) (ağız- boyun parçası).

Buluntu Yeri: FGT 1982- (039), (2.30-1.80 m.), 1B1 mekanı.

Çap: 11.8 cm. **Korunan Yükseklik:** 14.3.cm.

Hamur: 5YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kum, kireç ve taşçık katkılı.

Tanım: Açık mantar formunda ağız profili. Ağızın uç kısmı aşağı sarkıktır.

Benzer örnekler: Şenol & Aşkın, 2007, s. 266, Kat. No. 52; Monochov, 2003, lev. 79., 5a; Zeets, 1960, s. 32, 35 b (35b).

Tarih: MÖ 4. yüzyıl ortası.

Kat. No. 21 (Çizim 21)

Tip: Solokha I Amphorası (mantar ağızlı amphora) (gövde – dip parçası).

Buluntu Yeri: FGT 1981- (3.060), (1.45 m.), 1D5 mekanı.

Çap: 3.8cm. **Korunan Yükseklik:** 8.8.cm.

Hamur: 5YR 7/6 (Reddish Yellow). Mika, kum, kireç ve taşçık katkılı.

Tanım: Topaç formlu kaide. Kaide gövdeden sivri bir çıkıntı ile ayrılır. Topaç formundaki kaidenin dip kısmında dairesel sığ bir oyuk yer alır.

Benzer örnekler: Cistov & Domzalski 2002, s. 105, fig. 8, 16; Garland, Doulgéri & Intzessiloglu 1990, fig. 35, e; Monachov, 2003, lev. 71, 1.

Tarih: MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı.

Kaynakça

- Alpözen O., Özdaş, A. H., & Berkaya, B. (1995). *Bodrum sualtı arkeoloji müzesi ticari amphoraları*. Bodrum: Bodrum Sualtı Müzesi Yayınları.
- Anderson J. K. (1954). Excavation at the ridge of kofina in khios. *British School at Athens*, 49, 129-187.
- Baykova V.P. (2005). The chronology of settlements in the lower dneiper region (400-100 BC), In V. Stolba, L. Hamnestad (Ed.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100BC, Black Sea Studies*, 3, (ss. 217-247). Aarhus.
- Blondé F., Mulliez, D., & Muller, A. (1991), Le comblement d'un puits public à thasos, *Bulletin de Correspondance Hellénique Année*, 115 (1), 213-242.
- Boeckh, A. (1828-1877). *Corpus inscriptionum graecarum I-IV*. Berlin.
- Bon, A. M., & Bon, A. (1957). Les timbres amphoriques de thasos. *École française d'Athènes, Études thasiennes*, IV. Paris.
- Cankardeş Şenol, G. (2006). *Klasik ve hellenistik dönem'de mühürlü amphora üreten merkezler ve mühürleme sistemleri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Canoğlu, E. (2011). *Amphora mühürlerinden hareketle klasik ve hellenistik dönemlerde thasos ve doğu akdeniz ticari ilişkileri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Carlson, D. N. (2006). Pseudo- Samian amphoras and maritime trade in the western aegean. In C. C. Mattusch, A.A. Donohue, (Eds.), *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities-Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23 - 26, 2003* (ss.132-135). Barnsley: Oxbow Books.
- Cistov D., & Domzalski K. (2002). Nymphaion-results of excavations in sector N, 1994- 1998. *Archeologi*, LII. Warszawa.
- Cook, J. M. (1953-1954). The topography of klazomenai. *AEphem*, 2, 149-157.
- Coşkun, G., & Çevirici Coşkun, F. (2017). Seyitömer höyük MÖ 5. ve 4. yüzyıl ticari amphoraları. *Arkeoloji Dergisi*, XXII, 229-243.
- Coulson, W. D. E., Wilkei, N. C., & Rehard, J. W. (1986). Amphoras from naukratis and environs. *Bulletin de Correspondance Hellénique Année*, 23, 535- 550.
- Domesticha, S. (2011). The 4th -century-bc mazotos shipwerck, cyprus: a preliminary raport. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 40 (1), 39- 59.
- Dennis, G. (1883). Two archaic greek sarcophagi, recently discovered in the necropolis of clazomenae. *journal of Hellenic Studies*, 4, 1-22.

- Doğer, E. (1982), *Klazomenai kazısı ticari amphora buluntuları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Doğer, E. (1991). *Antik çağda amphoralar*. İzmir: Sergi Yayınevi.
- Garlan, Y. (1985). Un remblai thasien de IV siècle. B. amphores et timbres amphoriques. *Bulletin de Correspondance Hellénique Année, 109* (2), 727-746.
- Garlan, Y. (1988). *Vin et amphores de thasos*. Paris.
- Garlan, Y., & Doulgéri-Intzessiloglu, A. (1990). Vin et de péparéthos et d'lkos. *Bulletin de Correspondance Hellénique Année, 114*, 361- 389.
- Garlan, Y. (1999). Amphores et timbres amphoriques grec, memoires de l'academie des inscriptions et belles- lettres. *Tome, XXI*, Paris.
- Grace, V. (1934). Stamped amphora handles found in 1931-1932. *Hesperia, 3*, 197-314.
- Grace, V. R. (1946). Early thasian stamped amphoras. *American Journal of Archaeology, 50* (1), 31-38.
- Grace, V. R. (1961). *Amphoras and the ancient wine trade, athens*. Princeton, New Jersey.
- Grace, V. R. (1979). *Amphoras and the ancient wine trade*. Princeton, New Jersey.
- Grandjean, Y. (1992). Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores thasiennes. Le matériel amphorique du quartier de la porte du Silène. *Bulletin de Correspondance Hellénique Année, 116* (2), 541-584.
- Hasdağlı, İ. (2012). The assessment of the 4TH century B.C. finds from three wells uncovered at clazomenae HBT (hamdi balaban tarlası) sektor. *OLBA, XX*, 119- 164.
- Johnston, A. W. (1990). Aegine, aphaia-tempel XIII. The storage amphorae, *Archäologischer Anzeiger, 105*, 37-64.
- Jöhrens, G. (2001). Amphorenstempel hellenistischer zeit aus tanais. *Eurasia Antiqua, 7*, 367-479.
- Kızıl, A., & Yaman, A. (2017). A group of transport amphorae from the territorium of ceramus: Typological observations. *Anatolia Antiqua, XXV*, 17-32.
- Lawall, M. L. (1995). *Transport amphoras and trademarks: Imports to athens and economic diversity in the fifth century BC*. Unpublished doctoral dissertation, University of Manitoba, Manitoba.
- Lawall, M. L. (2002). Iliion before alexander: Amphoras and economic archaeology. *Studia Troica, 12*, 197-243.
- Lawall, M. L. (2004). Amphoras without stamps: Chronologies and typologies from the athenian agora. In *6th scientific meeting on hellenistic pottery, Volos, 17-23 April 2000* (ss. 445-454). Athens.
- Lawall, M. L. (2009). Pontic, aegean and levantine amphorae at gordion, production and trade of amphorae in the black sea. In D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (Eds.), *Patabs I Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Varia Anatolica, 21* (ss. 159-166), İstanbul, Paris.
- Lawall, M. L. (2011). Transport amphoras from well J 2:4. In K. M. Lynch (Ed.), *The Symposium in Context, Hesperia Supplement, 46*, 297- 327.

- Lozanov, I. (2009). On the import amphorae in thrace (6th-3rd centuries B.C.): Reflections on some recent discoveries in the middle hebrus valley. In D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (Eds.), *Pottery Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Varia Anatolica, 21*, (ss. 85-96), İstanbul, Paris.
- Mateevici, N., & Redina, E. (2009). Quelques conclusions concernant les importations amphoriques dans le site de Koshary (région d'Odessa) en Ukraine. In D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (Eds.), *Pottery Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Varia Anatolica 21* (ss. 57-62, pl. 27-34), İstanbul, Paris.
- Monachov, S. I. U., & Rogov, E. I. (1990). Amphoras of the panskoe I necropolis. *AMA*, 7, 128-153.
- Monachov, S. I. U. (2003). *ГРЕЦЕСКИЕ АМФОРЫ В ПРИЦЕРХОМОРЬЕ*. Moskova.
- Okan, E. (2013). Çeşme müzesi ticari amphoraları. *Arkeoloji Dergisi*, XVIII., 127-140.
- Okan E., Atilla, C., & Akyol, A. A. (2015). The production of chios-style amphorae at a ceramic workshop in phocaea (foça). *Mediterranean Archeology and Archaeometry*, 15 (3), 259-276.
- Özbay, F. (2006). *Klazomenai'daki MÖ 4. yüzyıl yerleşimi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Salviat, F. (1986). Le vin de thasos amphores, vin et sources ecrites. *Bulletin de Correspondance Hellénique Année*, 13, 145-196.
- Sezgin, Y. (2009). *Arkaik dönem doğu yunan ticari amphoraları sorunu*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şenol, A. K. (2003). *Marmaris müzesi ticari amphoraları*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şenol, A. K., & Aşkın, E. (2007). Amphoralar ışığında kentin ticari ilişkileri. In S. Durugönül (Ed.), *Dağlık Kilikiada Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları NAGIDOS, Results of an Excavation in an Ancient City in Rough Cilicia, ADALYA*, 6, 241-297.
- Tanrıver, C. (1989). *Antik metinler ve arkeolojik, numismatik ve epigrafik buluntular ışığında klazomenai'de khyton sorunu*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tzochev, C. (2016). Markets, amphora trade and wine industry: The case of thasos. In E. M. Harris, D. M. Lewis, M. Woolmer (Ed.), *The Ancient Greek Economy Markets, Households and City-States* (ss. 230-254), Cambridge.
- Zeest, I. B. (1960). *Keramičeskaja tara bosphora*. Moskova.

BÜROKRASİDE TEMSİL SORUNU: TEMSİLİ BÜROKRASİ YAKLAŞIMI

Gökhan AŞKAR¹

Öz

Bürokrasi üzerine yapılan değerlendirmelerde, demokrasi ve temsile ilişkin konular önemli bir yer tutmaktadır. Bürokrasi ve demokrasi, genellikle belirli bir karşıtlık temelinde düşünülmekte ve bürokratik işleyişe dair sorunlar, bu karşıtlık varsayımıyla değerlendirilmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında, bürokrasi ve demokrasi tartışması kapsamlı araştırma ve değerlendirmelere konu olmuştur. Demokrasi, özellikle temsil boyutuyla, bürokrasi için de temel ölçüt olarak düşünölmeye başlamıştır. Bürokrasinin demokrasi çerçevesinde yeniden ele alındığı bu süreçte öne çıkan yaklaşımlardan birisi de Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'dır. Yaklaşım, çeşitli toplumsal grupların bürokrasi içinde temsil edilmesi yoluyla toplumsal sorunların çözölmelerini temel almaktadır. Bu çalışmada, Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nın bürokraside temsil konusu üzerine getirdiğı çözüm önerileri ve bunların sınırları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, Demokrasi, Temsil, Temsili Bürokrasi Yaklaşımı.

THE PROBLEM OF REPRESENTATION IN BUREAUCRACY: THE THEORY OF REPRESENTATIVE BUREAUCRACY

Abstract

Issues related to democracy and representation play a critical role in the evaluations made on bureaucracy. Bureaucracy and democracy are generally thought on the basis of a certain opposition, and problems of bureaucratic processes are assessed by this assumption. After World War II, the debate on bureaucracy and democracy became the subject of extensive research and evaluation. Democracy began to be seen as the main criteria for bureaucracy, in particular with the dimension of representation. One of the prominent approaches in this period in which bureaucracy is reconsidered within the framework of democracy was the Theory of Representative Bureaucracy. The theory is based on solving social problems through the representation of various social groups in the bureaucracy. In this study, the suggestions of Representative Bureaucracy on representation in bureaucracy and limitations of the theory will be discussed.

Keywords: Bureaucracy, Democracy, Representation, Representative Bureaucracy.

¹ Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, gokhanaskar@karabuk.edu.tr

Giriş

Siyasal ve yönetsel bağlamda, bürokrasi ve demokrasi önemli tartışma alanları olarak öne çıkmaktadır. Bürokrasi ve demokrasi tartışmasının uzun bir geçmişi olmakla birlikte, yoğun şekilde ele alınması İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme rastlamaktadır. Totaliter rejimlerin dünyanın seyrini etkilediği 1930'lar ve sonrası, birçok insanın hayatına mal olan bir şiddet evresi olarak nitelendirilebilir. Savaş sonrasında bu durum, çok yoğun eleştirilere konu olmuştur. Birçok düşünür, totalitarizmi ortaya çıkaran etkenleri, yığın kültürünü ve modernitenin akıl sistemini ele almıştır (Dikmen, 2015). Örneğin, Horkheimer'e (1947/1998) göre, aklın biçimselleşmesine bağlı olarak adalet ve eşitlik gibi kavramların da anlamları yitirilmiştir. Bu tür kavramlar, bir amaç olmaya devam etse de nesnel biçimde değerlendirilmelerini sağlayacak rasyonel bir etmen kalmamıştır. Savaş yıllarının ardından, demokrasi de dâhil olmak üzere, benzer kavramların yeniden dirildiği ve vurgulandığı görülmektedir. Bürokrasi ve demokrasi arasında varsayılan çelişki de totalitarizmin kökenlerinin sorgulandığı bu atmosferde belirginleşecektir. Batı toplumları ve yönetimleri, meşru zeminini aramaktadır. Ancak demokrasi olarak belirlenen amacın nesnel değerlendirmesini sunacak akıl mevcut mudur?

Horkheimer'e (1947/1998) göre, eğer demokrasinin felsefi temeli ortadan kalktıysa bir diktatörlüğün kötü olduğunu öne sürmek sadece ondan yararlanmayanlar için rasyonel bir nitelik arz eder. Kuramsal temellerden ve moral değerlerden uzak şekilde, işlevsellik veya elde edilen fayda, belirleyici bir konuma yerleşecektir. Buradan hareketle, biçimsel bir aklın gölgesinde, demokrasinin de biçimsel kavranır hale gelmesi doğal kabul edilmelidir. Yönetim yazınında da, böyle bir demokrasi kavrayışı giderek meşruiyet ölçüsü halini alacak ve kötücül karakter taşıdığı savunulan bürokrasinin demokrasi aşısıyla yenilenmesine çaba harcanan bir süreç başlayacaktır. Waldo (1992), savaşın kaotik atmosferinin yönetim düşüncesi üzerinde kısa vadede önemli etkiler doğuracağını ifade etmektedir. Ona göre, savaş sonrası dönemde ya kriz zamanlarında ortaya çıktığı gibi merkezleşme ve otorite artışı yaşanacak ya da yönetimde demokratikleşme ve adem-i merkezleşme ortaya çıkacaktır. Burada ifade edildiği gibi, mevcut yönetimlerin bir kriz içinde olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın ve totaliter yönetimlerin etkisiyle, Waldo'nun öngörülerinden ikincisini üretecek koşullar ortaya çıkmıştır. Bürokrasilerin demokrasiyle sınınaacağı bir dönem açılmaktadır. Kamu yönetiminde, "Temsili Bürokrasi" gibi tezler ve yaklaşımlar, tam da bu çerçeveye oturur.

Temsili Bürokrasi kavramını ortaya atan J. Donald Kingsley, 1944'te yayınladığı "*Representative Bureaucracy: An Interpretation of the British Civil Service*" ismini taşıyan kitabının, aslında savaşın başlamasından önce hazır olduğunu ama kitabı savaş sırasında yayınlamak istemediği için birkaç yıl beklettiğini yazacaktır. Kingsley'e (1944) göre, gelecek halen belirsiz olsa da, savaşın sonuna yaklaşılın bu tarihte artık demokratik bir yönetimden bahsedilebilir. Savaş sonrası dünya, demokratik bir nitelik taşıyacaktır. Bunu kuramsallaştıran adımlardan birisi olan Temsili Bürokrasi de, çeşitli toplumsal kesimlerin yönetim içinde temsil edilmesi veya geniş toplumsal grupların sadece siyasal anlamda değil yönetsel düzeyde de sözcülerinin olması gibi tanımlara sahiptir. Bir başka deyişle, sınıfsal, mesleki ve coğrafi anlamda bir temsilden bahsedilmektedir. Temsilin kapsamı da giderek genişleyecek ve etnik grupların, kadınların, engellilerin veya yaşlıların temsili de yaklaşıma dâhil olacaktır (Kelly, 1998). Güncel araştırmalarda, genel nüfus içindeki oranlara karşılık olarak, bürokrasi içindeki temsili temel alan 'edilgen temsili bürokrasi' ve ilgili gruplara yönelik pozitif tutumlara odaklanan 'etken temsili bürokrasi' üzerinden yapılan ayırım belirleyici bir konumdadır. Bu ayırım üzerinden, bürokrasi içindeki temsil sorunu ele alınmaktadır (Andrews, Boyne, Meier, O'Toole & Walker, 2005; Nicholson-Crotty, Nicholson-Crotty & Fernandez, 2017; Riccucci & Ryzin, 2017; Shjarback, Decker, Rojek & Brunson, 2017; Wilkins & Williams, 2008). Bu çalışmada, bürokrasi ile demokrasi arasındaki ilişki ve temsili bürokrasi düşüncesinin ortaya

çıkacağı koşullar ele alınacak; daha sonra yaklaşım dahilinde, bürokraside temsil sorununa getirilen öneriler ve bu önerilerin sınırları incelenecektir.

1. Bürokrasinin demokrasiyle imtihanı

Sınıf, kültür, etnisite, din veya cinsiyet temelinde ortaya çıkan farklı unsurlar, siyaset biliminin temel çalışma konularını oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak, farklı kimliklerin siyasal ilişkiler içerisinde nasıl temsil edileceği sorunu da önem taşımaktadır. Temsili demokrasinin hâkim olduğu sistemlerde, siyasal temsilin en azından biçimsel anlamda sağlandığı iddia edilebilir. Buna karşılık, klasik tezlere göre, bürokrasi temel olarak kapalı bir sistemdir ve belirli istisnalar dışında bürokratik yapılar, seçim yoluyla oluşturulmaz. Weber'in (1992) bürokrasi üzerine yazdıkları, bürokraside seçim tartışmasını da içermektedir. Weber'e göre, ideal tip bürokraside memur üst otorite tarafından atanarak göreve başlar. Seçim yoluyla göreve başlayan bir memur ise tam anlamıyla bürokratik olamaz. Çünkü seçimle belirlenen bir bürokratik yapıda temel mekanizma, parti içi araçlar ve siyasal ilişkilerdir. Seçilerek gelen bir memurun kariyeri, siyasal partilerin yönetimlerince belirlenmekte, buna bağlı olarak siyasal ilişkiler çerçevesinde başlamakta ve bitmektedir. Weber'e göre bürokraside seçim, hiyerarşiye bağlılığa ve bürokrasinin teknik yeterliliğine zarar verir.

Weber'in söylediklerinden hareketle, ideal tip bürokrasinin seçim ve temsil gibi olgulara kapalı olduğu öne sürülebilir. Bürokrasinin bu özelliği, temsil tartışmalarındaki zayıf noktalardan birini oluşturmaktadır. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan politik ortam, kamu yönetimindeki temel dinamikleri etkilemiştir. Savaşın etkileri, yönetim ve siyaset yazınında da kendisini göstermiştir. Baskıcı rejimlerin ve bunların en önemli aygıtları olan bürokrasilerin rolü, sorgulanmaya başlamıştır. Bu bakımdan, geniş çaplı bürokratik örgütlenmelerin faşist, müdahaleci ve baskıcı rejimlere dayanak olacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır (Dikmen, 2015).

Dikmen'e (2015) göre, Hayek ve Mises gibi liberal yazarların savaş sonrasında kapitalist ülkelerdeki bürokratik sistemlere yönelttikleri eleştiriler Sovyet rejimine dönük eleştirilerle ortak noktalar taşımaktadır. Bu eleştirilere göre, bürokrasinin büyüklüğü ve devlet müdahaleleri özgürlükleri kısıtlamakta ve kölelik düzeni yaratmaktadır. Hayek (1944/2015), teknik görevlerin delegasyonlara devredilmesini ve iktisadi planlama uygulamalarının genişlemesini demokrasiye karşı bir eğilim olarak görmekte ve bunun demokrasinin giderek daraltılması anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Hayek'in yorumuyla, bu türden bir toplumsal düzen, çoğunluğa belirli bir azınlığın iradesini kabul ettirme girişimidir. Serbest rekabetin ve dolayısıyla demokrasinin olanaklı olduğu tek sistem olan kapitalizm yerine girilecek kolektivist deneyimler demokrasinin ortadan kalkması sonucunu doğuracaktır. Bu yorumlardan da çıkarılabileceği üzere, 20. yüzyılda yaşanan sorunların kaynağı temel olarak bürokraside aranmaktadır.

Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yönetsel örgütlenmeler, yeni yaklaşımlar ışığında incelenmektedir. Davranışçı tezler, kamu yönetiminde etkin bir konum kazanmış ve alan çalışmalarında bürokrasilerin içsel durumu ve insani boyutu daha çok ele alınmaya başlamıştır. Weber'in teknik ve tarafsız bir özne olarak gördüğü bürokrat tipi, yerini karar verme süreçlerinde önemli bir aktör olan bürokrat tipine bırakmıştır. Bürokratların hırsları, değerleri ve fikirleri araştırma konuları haline gelmiş; toplumla kurdukları temas ve ilişkiler çeşitli modellere konu olmuştur (Groeneveld & Van de Walle, 2010). Temsili Bürokrasi Yaklaşımı da, bu yeni düşünsel ortam içinde geliştirilmiştir.

Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nı ele almadan önce bürokrasi ve demokrasi ilişkisinin ne tür tezlerle işlendiğini görmek gerekmektedir. Waldo (1992), söz konusu ilişkiyi yönetim ve siyaset ayırımına yönelttiği eleştiriler üzerinden kurmaktadır. Ona göre, yönetim yazınındaki aşırı uzmanlaşmaya dayanan, teknik ve evrensel normlar arayan tezler hatalıdır. Bu bağlamda, Yeni Kamu Yönetimi (*New Public Administration*) hareketinden bahsetmek, demokrasi ve bürokrasi tartışmaları açısından yararlı olacaktır. Yeni Kamu Yönetimi hareketi, 1960'larda Amerika

Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan toplumsal hareketlilik ve protestolarla aynı zamanda gelişmiş ve kamu yönetimi disiplini üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Vietnam Savaşı'na, ırkçılığa, yoksulluğa ve toplumsal eşitsizliklere karşı gelişen tepkiler ve isyanlar 1960'larda ve 1970'lerde diğer birtakım ülkelerde olduğu gibi, ABD'de de ciddi sarsıntılar ortaya çıkarmıştır. Bunun kamu yönetimine yansımaları, bürokrasi üzerinden yapılan tartışmalarla gerçekleşmiştir (Groeneveld & Van de Walle, 2010). Halkın yönetsel karar verme süreçlerine daha fazla katılım talep ettiği süreçte, 1968'de düzenlenen Minnowbrook Konferansı, Yeni Kamu Yönetimi anlayışının başlangıç noktasını oluşturur. Konferansta başlıca tartışmalar; katılım, hesap verebilirlik, demokratik karar verme ve bürokrasisizleştirme gibi konular etrafında dönmüştür (Dikmen, 2015). Yeni Kamu Yönetimi anlayışına bağlı olarak, kamu görevlilerinin yoksul ve muhtaç kesimler lehine aktif olarak çalışması ve kamu kurumları içinde örgütsel katılımın artırılması gibi öneriler yaygınlaşmaya başlamıştır. Yeni Kamu Yönetimi hareketi, Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'ndaki tezleri doğrudan savunmasa da, kamu görevlilerinin değerler etrafında taraf olmalarını gerektirecek aktif rollerinin altını çizmektedir (Groeneveld & Van de Walle, 2010). Hareket, çok parçalı ve kısa soluklu bir görünüm arz etmekle birlikte, birçok farklı kamu yönetimi yaklaşımını etkilemiştir (Dikmen, 2015). Yeni Kamu Yönetimi hareketini, ortaya çıktığı dönemin kriz koşullarının kamu yönetimi disiplini içindeki bir ifadesi olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. Toplumsal krizlerin çarelerinden birisi de, bürokrasinin demokratik araçlarla donatılması ve katılım kanallarının genişletilmesidir.

2. Bürokrasiyi ıslah etme çabaları ve çözülmeyen sorunlar

Yazındaki tartışmalar, demokrasinin bürokrasi için başat konulardan birisi olduğunu göstermektedir. Bürokrasiyi demokratik bir çerçeveye oturtmak, bir bakıma politik düzenin işleyişi için elzem kabul edilmekte ve bürokrasinin temsili hale gelmesinin devlet düzeninin meşruiyeti için gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Temsili Bürokrasi Yaklaşımı, toplumsal krizlerle büyüyen meşruiyet sorununa çare ararken başvurulan tek araç değildir. Bu anlamda, Temsili Bürokrasi etrafındaki tartışmaların yükselişe geçtiği dönemde başka kuramlar da bürokrasi ve demokrasi ilişkisine yönelik açıklamalar getirmektedir. Örneğin Kamu Tercih Kuramı'nda, 1970'lerde yaşanan ekonomik krizlerin sorumlusu olarak görülen refah devleti paradigması eleştirilmektedir. Bu eleştirideki temel unsurlardan birisi de halkın talep ve çıkarlarının mevcut sistem içinde yeterince temsil edilip edilmediği sorunudur. Kamu Tercih kuramcıları, devletin halkın taleplerini karşılamaktan uzak bir performans sergilediğini ve verimsiz çalıştığını iddia etmektedir. Sorunun çözümü için de, halkın katılımının daha yüksek olduğu yönetim kademelerince, örneğin yerel yönetimlerce yürütülen faaliyetlerin artırılması gerektiği öne sürülmektedir (Shafritz & Hyde, 1992).

Lipsky'nin (1992) "Sokak Düzeyi Bürokrasi" (*Street-level Bureaucracy*) tezi de, konuya benzer bir mantıkla yaklaşır. Lipsky, 1960'ların sonlarından itibaren geliştirdiği tezinde devletin halkla temas kurduğu düzeyde çalışan bürokratları incelemeye almış ve bunların ortak noktalarını göstermeye çalışmıştır. Lipsky'e göre, sokak düzeyindeki bürokratlar karar verme ve uygulama süreçlerinde kritik bir konuma sahiptir ve hatta insanların yaşamları üzerinde belirleyici etkilerde bulunurlar. Bu tür bürokratlar, halka doğrudan temas ederler, hizmetleri belli bir anda görürler ve kişilere yönelik hizmetleri gerçekleştirirler. Bu bürokratların, gelirlerin yeniden dağıtım gibi konularda inisiyatifleri bulunmaktadır. Böylesine önem atfedilen bürokratların hizmet sundukları çevrelere doğrudan yarar sağlamaları beklenir. Lipsky'nin ifade ettiği üzere bu, toplumsal krizin bir çaresi olarak düşünülmektedir. Yazara göre, 1960'lardan itibaren ortaya çıkan protestolarda temel eleştiriyi eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetleri almaktadır. Sokak düzeyi bürokratlar da, toplumsal kontrolün yeniden inşa edilmesinde ve düzenlenmesinde kilit bir işleve sahiptir. Hizmet sunumu ve kamu harcamaları arasındaki dengede onlara çok fazla iş düşmektedir.

Hatırlanacağı gibi, toplumsal tepkinin altında ayrımcılık ve eşitsizlik gibi sorunlar yatmaktadır. Ancak bunlar, ortaya atılan çözüm önerileriyle, tartışmalarla veya yaklaşımlarla bir anda ortadan

kalkacak türden sorunlar değildir. 1980'lere gelindiğinde, ABD kamu yönetiminde ayrımcılık kaynaklı sorunlar temsil ve bürokrasi tartışmalarının itici gücü olmaya devam etmiştir. Örneğin muhafazakâr hâkimlerin Yüksek Mahkeme'de çoğunluğu alması, fırsat eşitliği ilkesi aleyhine ortaya çıkan kararların nedeni olarak görülmüştür. Bu dönemde, ispat mecburiyeti kuralı kaldırılmıştır. 1989'da kaldırılan kurala göre, bir kamu kurumunda istihdam edilen personelin oranı ve bölgedeki azınlık gruplarının genel nüfus içindeki oranı arasında uyumsuzluk bulunuyorsa, ilgili kurum ayrımcılık yapmadığını kanıtlamak zorundadır. Ancak kuralın kaldırılması, açılan davalarda ayrımcılığa maruz kaldığını öne süren bireylerin işini zorlaştırmıştır. 1980'lerde, azınlıkların yanı sıra kadınlarla ilgili olarak da, ayrımcılık tartışmaları sürmüştür. Kadınların, erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen, eşit ücret alamadıkları görülmektedir. Oregon'daki bir hapisanede, kadın gardiyanların erkek gardiyanlardan daha az ücret alması dolayısıyla açılan davada, Yüksek Mahkeme'nin kararı tartışmalara konu olmuştur. Yüksek Mahkeme'nin kararına göre, kadın gardiyanların yaptığı iş erkek gardiyanların yaptığıyla eşit düzeyde değildir. Bu yüzden, ücret konusundaki farklılığın kaldırılması da beklenmemelidir. ABD'de federal düzeyde, kadınların eşit işe eşit ücret talepleri, cevapsız kalmıştır. Kadınlar için bir diğer konu da temsil alanıdır. Kadınların, erkeklerin hâkim olduğu kurumlarda yükselmemesi durumunu ifade eden 'cam tavan sendromu', dönemin bir başka tartışma alanıdır. Kadınlar, üst düzey yönetim kademelerinde, daha az yer bulabilmektedir (Shafritz & Hyde, 1992).

Anlaşılabileceği üzere, Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nın öne çıktığı dönem, benzer nitelikteki kuramların çeşitli toplumsal sorunlara cevap olarak ortaya çıktığı bir evredir. Toplumsal sorunların da, yukarıda verilen örnekler temel alındığında, kapsamlı bir çözüme kavuşmadığı ortadadır. Bürokrasi içindeki temsil ve devletin meşruiyeti arasında yoğun bir ilişki olduğu düşünülmeye başlamıştır. Buna göre, demokratik düzen içindeki bir seçmenin kamu hizmetlerinden faydalanan bir kişi olduğu da düşünülmekte; kurumlar toplumsal göstergelere göre biçimlendirilirse, toplumun kamu yönetiminin bir parçası haline geleceği öne sürülmektedir. Bunun için de, demokrasinin gereklerinden birisi olarak, halkın mevcut düzen içerisinde tümüyle temsil edilmesi temel alınmalıdır. Başarılı bir demokrasi, kamu çıkarının sağlanması, eşitlik ve sosyal güven böylece tesis edilebilir (Kelly, 1998). Kelly'e göre demokrasi insana yönelik saygı ve özgürlük, adalet gibi temel kavramlara dayanır. İnsanların benzer çıkarları ve sorumlulukları olduğu gibi, eşit oy hakları da bulunmaktadır. Benzer şekilde, tüm vatandaşlara eşit davranılması, demokrasinin başat ilkelerindedir. Bununla birlikte, Kelly, idari kademelerde azınlık grupların mensuplarının orantılı şekilde yer bulamadığını düşünmektedir.

Frederickson'a (1990) göre, kamu yönetimi yazınında toplumsal eşitlik, idarenin temel ölçütlerinden birisi olarak ele alınmaktadır. Frederickson, eşitliğin birey ve topluluk düzeyinde incelenebileceğini düşünür. Bireysel eşitlik, toplum içindeki bireylerin eşit haklara sahip olmasını ifade eder. Buna göre, insanlar seçimlerde eşit oy hakkına sahiptir ve ekonomik olarak da piyasada eşit fiyatlar üzerinden mal ve hizmet alıp satarlar. Frederickson, bu türden bir eşitliğin kişiden kişiye değişmeyeceğini düşünür. Topluluk düzeyindeki eşitlik ise grup haklarını anlatmaktadır. Bu tür haklar, gruplar nezdinde ayrımcı ve eşitsiz muamelelerin önlenmesine yöneliktir. Frederickson'a göre önemli olan, insanların eşit fırsatlara sahip olmasıdır. Fırsat eşitliği ilkesinden hareketle, insanların toplumsal düzeydeki eylemlerinde eşit şansa sahip olması gerektiğinin altı çizilir. Örneğin, işe alım süreçlerinde insanlara eşit fırsatlar sunulmalı ve herhangi bir eşitsizliğin ortaya çıkması engellenmelidir. Bunun için atılan bir adım olarak, 1960'larda ABD'deki ırkçılık tartışmalarından sonra işe alım süreçlerinde beceri ve liyakat gibi ölçütler daha çok öne çıkmaya başlamıştır (Frederickson, 1990). Anlaşılabileceği gibi, bütün vatandaşlara eşit şartlar sunulmaksızın toplumsal sorunlara çözüm bulunamayacağı düşünülmektedir. Bu durum, sistemin meşruiyetinin yeniden sağlanmasında ve güçlendirilmesinde kritik bir aşama olarak belirmektedir.

3. Temsili bürokrasi yaklaşımı

Temsili Bürokrasi Yaklaşımı, buraya kadar anlatılanların ışığında değerlendirilebilir. J. Donald Kingsley, 1944'te Temsili Bürokrasi tezini ortaya atmıştır. Kingsley, Birleşik Krallık bürokrasisini ele aldığı çalışmasında, toplumsal düzlemde orta sınıfın güçlendiğini ancak bu gücün bürokrasi içinde orta sınıf lehine bir yansıması olmadığını ileri sürmektedir (Groeneveld & Van de Walle, 2010). Kingsley'e göre, Birleşik Krallık'ta elitler, bürokrasiye hâkim olduğu için tüm toplumsal sınıfların zararına işleyen bir yapı bulunmaktadır. Orta sınıfın daha ağırlıklı olduğu bir toplumsal düzen oluşmasına rağmen, bürokraside aristokrasinin etkisi yoğundur. Ancak bürokrasinin yeni toplumsal düzeni yansıması gerekmektedir (Ricucci & Ryzin, 2017). Kingsley'in toplumsal sınıflar temelinde ortaya attığı bu tez, ABD kamu yönetimi yazınına azınlık grupları ve kadınlar bağlamında taşınmıştır (Denhardt & DeLeon, 1994). Kişi ve grupların taşıdığı farklılıkların bürokratik örgütlere yansıtılması gerektiği düşüncesi, ABD'de 1960'ların sonlarından itibaren kamu yönetimi disiplininin temel tartışma konularından birisi haline gelmiştir. Samuel Krislov, 1967'den itibaren, Kingsley'in Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nı geliştirmiştir. Temsili Bürokrasi, kişisel ve toplumsal hakların ifade edilmesi olarak konumlandırılır. Krislov, bürokrasinin halkın tüm kesimlerini temsil etmeksizin ne kadar meşru olabileceğini sorgulamaktadır (Shafritz & Hyde, 1992).

Krislov'a (1992) göre, ABD'de Temsili Bürokrasi konusu, siyah vatandaşların haklarına ilişkin olarak daha çok görünür olmaya başlamış, başka toplumsal kesimleri ve kadınları içine alacak şekilde genişlemiştir. Eşitsizlik tartışmaları, "Amerikan Rüyası" için ciddi bir sorun haline gelmektedir. Ona göre, bu sorunların çözümü, çok kültürlülük temelinde ortaya çıkacak bir toplumsal çoğulculuk yaklaşımından geçmektedir. Bu, sadece ABD için değil, diğer pek çok ülke için de geçerlilik taşımaktadır. Buna bağlı olarak, bürokrasilerin içinde buldukları toplumların küçük bir örneği haline gelmeleri gerekmektedir. Temsili Bürokrasi Yaklaşımı, bu sorunlara çare olarak daha az elit ve daha az sınıf temelli bir kamu yönetimini oluşturmak üzere geliştirilmiştir. Krislov, Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nı açıklarken kamu hizmetinin toplumsal desteğe ihtiyacı olduğunu ve bunu gerçekleştirmenin de toplumun karar verme süreçlerine olabildiğince geniş ölçüde katılmasından geçtiğini ifade eder. Yazara göre, örneğin işe alım süreçlerinde bir kesime uygulanan özel tutum, diğer kesimlerde de beklentiler yaratacak, olumsuz sonuçlar ortaya çıkması halinde toplumsal kesimler nezdinde düşmanlık duyguları geliştirecektir. Toplumsal çatışmaların ve krizlerin çözüme kavuşturulması gerektiği açıktır. Krislov, konunun devletin meşruiyet ve otoritesiyle ilişkili olduğunu belirterek, meşruiyet ve otorite üzerine düşündüğünü ifade etmektedir.

Temsili Bürokrasi üzerine çalışan isimler, Temsili Bürokrasi ile kamu politikaları üzerinde kamuoyu denetiminin oluşturulabileceğini ve Temsili Bürokrasi'nin katılım ve hesap verebilirliğin kurumsallaşması yoluyla güçlenebileceğini öne sürerler. Öte yandan, Temsili Bürokrasi, toplumsal grupların devlete olan bağlılığını da artıracaktır (Denhardt & DeLeon, 1994). Takip eden dönemlerde, kavramın tüm toplumsal grupların siyasal katılım hakkına sahip olması yönünde genişlediği ve genel nüfus içindeki oranlarına göre toplumsal grupların bürokratik makamlarda bulunması gerektiği düşüncesinin öne çıkmaya başladığı gözlenmektedir (Shafritz & Hyde, 1992). Katılımın kapsamı ne ölçüde olursa olsun, Temsili Bürokrasi üzerine çalışanların sıklıkla devlete bağlılık ve meşruiyet gibi konulara işaret etmeleri dikkat çekicidir.

İçerik itibarıyla, Temsili Bürokrasi üzerine yapılan çalışmalarda, hizmetlerden faydalanan vatandaşlar ve kamu kurumlarındaki toplumsal temsil arasındaki ilişki incelenir. Bu anlamda, temsili açıdan yeterli olan kurumların kamusal yararı daha çok sağlayacağı öne sürülür. Böylece, toplumsal kesimler bürokrasi içinde yer bulduğu ölçüde, toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir yapı ortaya çıkar (Andrews vd., 2005). Ancak bu noktada yazında, Temsili Bürokrasi'nin iki alt başlıkta ele alındığı görülmektedir. Mosher'in 1968'de geliştirdiği ayrım göre, Temsili Bürokrasi'nin etken ve edilgen olmak üzere iki türü bulunmaktadır (Denhardt &

DeLeon, 1994; Nicholson-Crotty vd., 2017; Shjarback vd., 2017). Edilgen Temsili Bürokrasi kavramı, doğrudan doğruya temsil üzerinde konumlanır. Bu bakımdan, toplumsal kesimlerin kamu kurumlarındaki oransal karşılığı ele alınmaktadır. Edilgen temsilde ilgili etnisite, cinsiyet veya yaş grubunun toplam nüfus içindeki oranı baz alınmakta ve bu oranın kamu kurumları içindeki dağılımı göz önünde bulundurulmaktadır. Bunu hesaplamak için sıfır ila bir arasında oransal değer saptanmakta; 1.0 kusursuz bir temsil oranını, bunun altındakiler toplam nüfusa göre ilgili grubun az temsil edildiğini göstermektedir (Ricucci & Dyzin, 2017). Diğer yandan, Etken Temsili Bürokrasi ise yöneticilerin aidiyet bağı taşıdıkları grupların fikirlerini savunmak ve geliştirmek üzere çalıştıkları bir yapıyı ifade eder. Daha sonraki çalışmalarda Temsili Bürokrasi'nin bu türü, toplumsal gruplara aidiyet açısından daha esnek tutulmuştur. Bu çerçevede, yöneticilerin daha etkili ve proaktif bir tutumla, kendileri mensup olmasalar dahi, güçsüz gruplar lehine çalıştıkları bir yapıya işaret eden çalışmalar ortaya çıkmıştır. Burada söz konusu olan, yöneticilerin hizmet sunumundan faydalananlara yönelik aktif desteğidir. Azınlıklar lehine geliştirilecek tutumlar ve ayrımcılığı önlemeye dönük çabalar, Etken Temsili Bürokrasi'nin içeriğini oluşturmaktadır (Denhardt & DeLeon, 1994; Shjarback vd., 2017; Wilkins & Williams, 2008).

Wilkins ve Williams'a (2008) göre Temsili Bürokrasi üzerine yapılan ilk dönem çalışmalarda edilgen temsilin etken temsil için uygun koşulları yaratacağı vurgulanmış, ancak daha sonraki evrede edilgen temsilin tek başına yeterli bir tetikleyici olmadığı ve bunun başka koşullarla desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Yetersizliğin nedenleri arasında hem temsil edilme oranlarının amaçlanan düzeye ulaşmaması hem de üst düzey görevliler arasında cinsiyete veya etnik gruba göre temsilin daha düşük kalması sayılabilir. Ricucci ve Dyzin (2017), edilgen temsili temel alan çoğu araştırmanın, bürokrasinin üst kademelerinde kadınların ve siyah görevlilerin temsil sorununun sürdüğü sonucuna ulaştığını aktarmaktadır. Temsildeki bu yetersizlik, yeni çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Kamu görevlilerinin karar verme sürecinde etkili bir konumda olmaları ve kamusal faaliyetle ilgili olan azınlık grubunun politika yapım sürecine müdahil olması gerektiği öne sürülmüştür. Anlaşılacağı üzere, toplumsal kesimlerin bürokraside doğrudan ve oransal olarak temsiline dayanan Edilgen Temsili Bürokrasi tek başına yeterli bir model olarak görülmemektedir.

Öte yandan edilgen temsilde ortaya çıkan sonuç, kurumun kültürünün ve geleneğinin sürdürülmesi de olabilmektedir. Bir başka deyişle, bürokratik yapı içindeki kişiler, kimi durumlarda geldikleri toplumsal grup lehine hareket etmemekte ve çalıştıkları kurumun yapısına ayak uydurmaktadır. ABD polis teşkilatı üzerine yapılan incelemede, siyah görevlilerin de teşkilattaki mutlak uygulamaları sürdürdüğü ve ırka dayalı klasik yöntemlerle çalıştığı gözlenmektedir (Wilkins & Williams, 2008). Bu durum, benzer kökenden gelen görevlilerce, oldukça doğal kabul edilmekte ve bu görevlilerin kurumlarına uyum sağladıkları anlaşılmaktadır. Bir bakıma, kurum kültürü kişinin toplumsal aidiyetine baskın çıkmaktadır (Shjarback vd., 2017). Buna karşılık, etken temsil ise örgüt kültürü ve örgüt içi sosyalleşmeyle yakından ilgili kabul edilir. Bu anlamda da, yöneticilerin rolü üzerinde durulmaktadır. Yönetim kademesinin, işe alım uygulamalarında ve örgüt kültürünün şekillenmesinde önemli bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir (Andrews vd., 2005). Temsili Bürokrasi, üst yöneticilerin tutumlarına ve örgüt kültürü üzerindeki değişimlere bağlı olarak analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bunun ne kadar yeterli olduğu ve temsili bir bürokrasinin etken veya edilgen hallerinde ne kadar demokratik bir yapıya dönüşebileceği ise açıklıktan uzak görünmektedir.

Kelly'nin (1998) ifadesiyle, temel soru demokrasi içinde kimin temsil edileceği veya temsil edilmesi gerektiğidir. Kelly, bu soruya yönelik cevapların dönemden döneme değiştiğini belirtmektedir. Yazara göre, tüm yurttaşların evrensel bir eşitlik temelinde sisteme dâhil edilmesi son iki yüzyıldır tamamlanamamıştır. Üstelik günümüzde kadınların veya azınlık grupların toplumda ve yönetimde üst düzey makamlara ulaşmaları halen yetersiz ve belirsiz bir

durumdadır. Bu tür grupların üst kademelerde sayıca çoğaldığı gözlenirse de, oransal açıdan genel durum içindeki konumları yeterli düzeyde değildir. Anlaşılacağı gibi, biçimsel bir temsil dahi, sınırlı şekilde sağlanabilmektedir. Bu koşullar içinde, biçimsel tanımlardan kurtulmuş bir demokratik niteliğe ulaşılması kolay görünmemektedir. Ayrıca, biçimsel temsilin kendiliğinden olumlu sonuçlar yarattığından bahsetmek de mümkün değildir. Örneğin, Shjarback vd. (2017), son dönemdeki rakamlar dikkate alındığında, ABD polis teşkilatında -üst kademelere yansımada- siyah görevlilerin oranının genel nüfustaki orana oldukça yakın olduğunu, ancak polis ve azınlık topluluğu arasındaki gerilimli ilişkinin sürdüğünü aktarmaktadır.²

Diğer yandan, Temsili Bürokrasi üzerine tezler çeşitli eleştirilere konu olmaktadır. Eleştirilerden birisi, liyakat kavramı üzerinden şekillenmektedir. Kamu personelinin liyakat ilkesiyle işe alınması ile Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nın toplumsal grupların orantılı bir şekilde bürokraside temsil edilmesi tezi arasındaki dengenin nasıl kurulacağı sorusu bu eleştirinin merkezini oluşturur. Bir başka deyişle, temsili bir bürokratik örgütlenmede liyakat ilkesinden vazgeçilip vazgeçilmeyeceği sorgulanmaktadır. Bir diğer nokta ise, bürokrasi içerisinde grup çıkarlarının temsil edilmesinin bürokratlar arasında çatışmalı bir yapı oluşturabileceği endişesidir. Böyle bir durumda, bürokrasinin bütünlüğünün zedelenebileceği ve işlevsizleşeceği ifade edilmektedir (Demir, 2011). Öte yandan, yönetimde ağırlığı giderek artan uzmanların, standart olmayan uygulamalara dayanan atama süreçleri, eğitim ve deneyim gibi ölçütler üzerinden değerlendirilerek göreve getirilmeleri de uzmanlık ve temsil arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkarma potansiyelini taşımaktadır (Trondal, Murdoch & Geys, 2015). Bu tür sorunların veya eleştirilerin ideal tip bürokrasi perspektifinden hareket ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak sorun, bürokrasinin işlevselliğinden daha geniş bir boyuttadır.

Temsili Bürokrasi'ye yönelik bir başka eleştiri ise toplumun bürokrasi içinde hangi oranda ve düzeyde temsil edileceği üzerinden şekillenir. Buna göre, bürokrasinin bütünsel olarak karar vermediği ve belirli kademelerin daha etkili bir role sahip olduğu düşünülür. Bu bakımdan, eğer Temsili Bürokrasi bağlamındaki argümanlar doğru kabul edilecekse, temsilin bütün bürokratik kademelerde mevcut olabilmesi gerekir (Demir, 2011). Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere, oransal temelde bir temsilin Temsili Bürokrasi yazınında da yetersiz kabul edildiği ortadadır. Bu açmaz, edilgen ve etken temsil ayrımıyla aşılmaya çalışılmaktadır. Ancak bunun da ne kadar tatmin edici cevaplar ürettiği şüphe taşımaktadır. Öyle ki, temsilin istenen sonuçları doğrudan ve hızlıca üretememesi nedeniyle 'yeterli kitle' aranır hale gelmiştir (Nicholson-Crotty vd., 2017; Trondal vd., 2015). Buna göre, eşit oranda temsilin sonuç vermediğinden hareketle, azınlık gruplarının genel nüfustaki oranlarından daha yüksek düzeyde temsil edilmelerinin ve eğer 'yeterli kitle'ye ulaşırsa sorunların çözülebileceğinin umudu taşınmaktadır. Ancak oranlardan ve temsilin içeriğinden ziyade, biçimsel temeller üzerinde yükselen bir demokrasi düşüncesinin bürokrasi üzerinde ne kadar derin etkiler yaratacağı sorgulanmalıdır. Krizlere karşı geliştirilen meşruiyet arayışları, bürokrasi üzerinde içi çok da doldurulamayan bir demokratikleşme çabası oluşturmuştur. Sorun bu anlamda, demokrasinin biçimsel algılanmasında yatmaktadır.

² Son yıllarda, polislerin siyahlar üzerinde güç kullandığı, yaralama ve ölümlerle sonuçlanan olayların yaşanmaya devam ettiği bilinmektedir (Ricucci & Ryzin, 2017). Polis çevirmelerinde siyahların daha çok durdurulduğuna ve doğrudan şüpheli olarak görüldüklerine dair iddialar, akademik incelemelere konu olmaktadır. Polis şiddetinin ve çevirmelerde yaşanan ayrımcılığın siyah polislerle diğer etnik topluluklardan gelen görevliler arasında ciddi bir tutum farkına bağlı olmadığı gözlenmektedir. Öyle ki, siyah topluluklardan gençler, polisle yaşanan olaylarda, görevlinin etnik aidiyetinden ziyade, üniformasının renginin önemli olduğunu ve polislerin vatandaşlara nasıl davrandıklarını üniformanın renginin belirlediğini düşünmektedir (Brunson & Weitzer, 2009, aktaran Shjarback vd., 2017). Eşitsiz uygulamalar, polis şiddeti ve bürokraside temsil sorunu arasında kurulan ilişki için bkz. Nicholson-Crotty vd., 2017; Shjarback vd., 2017; Wilkins & Williams, 2008.

4. Sonuç

Başlangıçta da ifade edildiği gibi, Horkheimer'in aklın biçimselleşmesi olarak yorumladığı durum özgürlük, eşitlik ve adalet gibi kimi değerler üzerinde de kendisini göstermektedir. Bu çerçeveden yola çıkarak, demokrasi kavramının da biçimsel bir şablona sıkıştırıldığı ve temsile indirgenildiği söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan dünya düzeni, süreklilik kazanmış bir krizin işaretlerini taşır. 1960'larda yükselen toplumsal tepkiler ve özgürlük arayışları krizin sürekliliğini dışa vurmuştur. Savaş sonrası düzen için bir meşruiyet arayışı belirginleşmiştir. Bu meşruiyet, biçimsel kalıplar içindeki değerler çevresinde kurulacaktır. Temsil bu anlamda, demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi değerlerin biçimsel ifadesidir. Temsil yoluyla çeşitli toplumsal kesimlerin düzen içine çekilmesi gerekmektedir. Böylece demokrasi, toplumsal sorunların ve krizlerin ilacı olarak kabul edilecek ve araçsallaştırılacaktır. Bütün bunların kamu yönetimindeki yansımalarından birisi de Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'dır. Temsili Bürokrasi üzerine yapılan çalışmalarda, neden böyle bir kurama ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Sistemin meşruiyetini sağlamak, en önemli etmenlerden birisidir. Bu durum da, demokrasinin araç olarak ele alındığını ve temsil yoluyla sorunlardan çıkış arandığını göstermektedir.

Bürokrasi ve demokrasi arasında bir tür karşıtlık olduğu düşüncesinin geliştirildiği ve bu karşıtlıktan yola çıkarak bu ikisini tekrar bütünleştirmeye yönelik çabaların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bir bakıma, savaş koşullarının ve totaliter yönetimlerin sorumlusu bürokrasi olarak ilan edilmekte ve bu yüzden bürokrasinin demokrasiyle ıslah edilmesi gerektiği düşüncesi geliştirilmektedir. Ancak krizleri tetikleyen toplumsal çelişkiler ve iktidar ilişkileri varlığını korurken, ortaya çıkan sorunların çözümünün bürokrasinin demokrasiyi temel alarak kendisini düzeltmesi olarak sunulması kavramların biçimsel ele alındığının göstergesidir.

Temsili Bürokrasi Yaklaşımı'nın da bu sorundan kurtulamadığı görülmektedir. Edilgen ve etken temsil ayrımının ortaya atılması, bir çözüm arayışının ürünüdür. Yazında, bu ayırmadan hareketle toplumsal kesimlerin bürokraside, genel nüfus içindeki oranlarıyla bulunması olarak tanımlanan edilgen temsilin sorunlara çare olamadığı ifade edilecektir. Bunun yerine, hangi toplumsal kesimden gelirse gelsin, yöneticilerin ayrımcılığa ve eşitsizliğe konu olan kesimler lehine tavır almasına dayanan etken temsil yaklaşımı vurgulanır. Burada da çelişkinin ve biçimselliğin ortadan kalkmadığı gözlenmektedir. Etken temsil, yöneticilerin ve örgüt kültürünün tasvir edilen değerlere uyumlu hale gelmesini temel alır. Bir bakıma, iyi niyetli yöneticiler aranmakta; kapsayıcı ve demokratik kurumsal yapıların ortaya çıkması beklenmektedir. Ancak zaman içinde ABD özelinde ayrımcılık ve eşitsizlik gibi sorunlarda ciddi iyileşmeler yaşanmadığı da ortadadır. Biçimsel bir demokrasi algısının bürokrasiyi ne ölçüde etkilediği ve istenen bürokrasi modelinin eşitsizliklerin giderilmesinde ne tür katkılar sunacağı şüpheli görünmektedir. Temsili Bürokrasi Yaklaşımı, ortaya çıktığı koşullarda toplumsal açıdan yaşanan meşruiyet krizine cevap vermeye çalışmıştır. Fakat temsil, biçimsel bir demokrasi anlayışının ifadesidir. Bu bakımdan, yaklaşım da, içinde bulunduğu çelişkilerin baskısını taşımaktadır. Eşitsizliklerin temsil yoluyla ne ölçüde giderilebileceği ise belirsiz görünmektedir.

Kaynakça

- Andrews, R., Boyne, G. A., Meier, K. J., O'Toole, L. J., & Walker, R. M. (2005). Representative bureaucracy, organizational strategy, and public service performance: An empirical analysis of English local government. *Journal of Public Administration Research and Theory, 15* (4), 489–504.
- Demir, F. (2011). Bürokrasi-demokrasi ilişkisi ve bürokratların seçilmişlerce kontrolü sorunu. *Yönetim ve Ekonomi, 18* (2), 63-84.

- Denhardt, R. B., & DeLeon, L. (1994). Great thinkers in personnel management. J. Rabin, T. Vocino, W. B. Hildreth, & G. J. Miller (Ed.), *Handbook of public personnel administration* içinde (ss. 21-41). New York: CRC Press.
- Dikmen, A. A. (2015). *Makine, iş, kapitalizm ve insan*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Frederickson, G. H. (1990). Public administration and social equity. *Public Administration Review*, 50 (2), 228-237.
- Groeneveld, S., & Van de Walle, S. (2010). A contingency approach to representative bureaucracy: Power, equal opportunity and diversity. *International Review of Administrative Sciences*, 76 (2), 1-32.
- Hayek, F. v. (2015). *Kölelik yolu*. (T. Feyzioğlu, Y. Arsan, & A. Yayla, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1944).
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması*. (O. Koçak, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1947).
- Kelly, R. M. (1998). An inclusive democratic polity, representative bureaucracies, and the new public management. *Public Administration Review*, 58 (3), 201-208.
- Kingsley, J. D. (1944). *Representative bureaucracy: An interpretation of the British civil service*. Ohio: The Antioch Press.
- Krislov, S. (1992). Representative bureaucracy. J. M. Shafritz, & A. C. Hyde (Ed.), *Classics of public administration* içinde (ss. 419-424). California: Wadsworth Publishing Company.
- Lipsky, M. (1992). Street-level bureaucracy: The critical role of street-level bureaucrats. J. M. Shafritz, & A. C. Hyde (Ed.), *Classics of public administration* içinde (ss. 476-485). California: Wadsworth Publishing Company.
- Nicholson-Crotty, S., Nicholson-Crotty, J., & Fernandez, S. (2017). Will more black cops matter? Officer race and police-involved homicides of black citizens. *Public Administration Review*, 77 (2), 206–216.
- Riccucci, N. M., & Ryzin, G. G. V. (2017). Representative bureaucracy: A lever to enhance social equity, coproduction, and democracy. *Public Administration Review*, 77 (1), 21–30.
- Shafritz, J. M., & Hyde, A. C. (1992). *Classics of public administration*. California: Wadsworth Publishing Company.
- Shjarback, J., Decker, S., Rojek, J.J., & Brunson, R. K. (2017). Minority representation in policing and racial profiling: A test of representative bureaucracy vs community context. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 40 (4), 748-767.
- Trondal, J., Murdoch, Z., & Geys, B. (2015). Representative bureaucracy and the role of expertise in politics. *Politics and Governance*, 3 (1), 26-36.
- Waldo, D. (1992). The administrative state: Conclusion. J. M. Shafritz, & A. C. Hyde (Ed.), *Classics of public administration* içinde (ss. 166-170). California: Wadsworth Publishing Company.
- Weber, M. (1992). Bureaucracy. J. M. Shafritz, & A. C. Hyde (Ed.), *Classics of public administration* içinde (ss. 51-56). California: Wadsworth Publishing Company.
- Wilkins, V. M., & Williams, B. N. (2008). Black or blue: Racial profiling and representative bureaucracy. *Public Administration Review*, 68 (4), 654–664.

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE İSTİHDAM BAĞLANTILI ŞARTLI SOSYAL YARDIMLAR: KÜRESEL BİR ANALİZ

Abdullah YILMAZ¹
Yaşar AKSANYAR²
Tahsin GÜLER³

Öz

“Sosyal Yardım Uygulamaları”, günümüzde ülkelerin yoksullukla mücadelede başvurdukları en önemli kamu politikası enstrümanlarıdır. Küresel ölçekte incelendiğinde ülkeler ve bölgeler arasında standart uygulamalar olarak yayılım göstermeyen “Sosyal Yardım Uygulamaları”nın, uygulandıkları ülkelerin ve coğrafyaların ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel özelliklerinden önemli ölçüde etkilendikleri görülmektedir.

Şartlı bir sosyal yardım türü olan istihdam temelli sosyal yardımların Afrika, Amerika, Asya ve Avrupa kıtalarındaki ülke uygulamalarına odaklanılan çalışmada; sosyal yardım sistem ve enstrümanlarını sorgulayan çoğu dünya ülkesinin 1990’lardan itibaren sosyal yardım enstrümanlarını çoklu amaçlara hizmet eder tarzda yeniden yapılandığı, Kuzey Amerika ve Avrupa Kıtası uygulamalarının “gelişmiş”, Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkeleri uygulamalarının ise “gelişmekte olan” uygulamalar olarak nitelendirilebileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yoksullukla Mücadele, Kamu Politikası, Sosyal Yardım

JEL Kodları: I38, I39, H53

CONDITIONAL SOCIAL AIDS EMPLOYMENT RELATED IN STRUGGLE AGAINST POVERTY: A GLOBAL ANALYSIS

Abstract

Nowadays, “Social Aid Practices” are one of the most important element of public policy that countries consult for struggle against poverty. On a global scale, “Social Aid Practices” aren’t scatter as a standart practies between countries and regions. These Practices are influenced significantly by the economic, political, social and cultural characteristics of the countries and geographies that they are applied.

This study focuses on the country practices in Africa, America, Asia and Europe continents of employment-based social aids which is type of conditional social aid. It is evaluated that many World countries questioning social aid systems and instruments have restructure the social aid instruments since 1990s in a manner that serve multiple purposes. In addition, the practices of North America and Europe continent are considered as “developed” and the applications of Asia, Africa and South America countries are considered as “developing”.

Keywords: Struggle Against Poverty, Public Policy, Social Aid

JEL Codes: I38, I39, H53

¹ Prof. Dr, Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü, ayilmaz04@hotmail.com

² Vali Yrd., T. C. İstanbul Valiliği, ayyasari@gmail.com

³ Dr, Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gulert1043@gmail.com

Giriş

Yoksulluk, tarih boyunca, dünyadaki tüm ülkelerin farklı oranlarda yüzleştiği başlıca sorunlardan biridir. Ülke yönetimleri ya da daha alt düzeyde çeşitli grup ve yönetimler, yoksulların genellikle organize olamayan kitlesel güven ve inançlarını, arzu edilen siyasi-yönetimsel hedeflere yönelik olarak birleştirmek istemekte, yoksulluk sorununu çözmek ya da yoksulları arzu edilen/hak ettikleri toplum basamağında konumlandırmak, politik ve bürokratik karar vericilerin sorunu ve sorumluluğu haline gelmektedir.

Yönetim alanında çözüm üretilmeye çalışılan her bir sorun gibi yoksulluk sorunu da, birçok alternatif çözüm yöntemiyle ele alınarak değerlendirilebilir. Bu yöntemlerden birisi olan “Sosyal Yardım Uygulamaları”, günümüz dünyasında kaçınılmaz olarak tüm ülkelerin gerek kendi egemenlik alanlarında, gerekse bölgesel ve küresel ölçekte çözüm üretmeleri gereken, hızlı ve sınır tanımaz biçimde yayılan/ yayılma potansiyeli olan yoksulluk sorununun çözümü için kullanılan en yaygın uygulamalardır.

Sosyal yardım konusunda literatürde ve popüler yazında birçok tartışma bulunmaktadır. Tartışmalar, temel olarak yoksulluk boyutunun irdelenmesi, yoksullukla mücadelenin temel enstrümanlarından olan klasik ve şartlı sosyal yardımların hukuki boyutu, gerekliliği ve verimliliği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalar irdelenirken, uygulayıcı kişi veya kurumların tercihini ve faydalanicıların beklentilerini göz önünde bulunduran iki yönlü bir bakış açısıyla değerlendirme yapılması son derece önemlidir. Bu bağlamda bir yanda yardım yapanların diğer yanda faydalananların sahip olduğu farklı bakış açılarının kompleks -kimi zaman paradoksal- bir durum yaratarak meseleye derinlik kazandırdığı görülmektedir. Bu bakımdan, çok taraflı bir etkileşimi barındıran yoksulluğun çözümü meselesinde dünyada farklı coğrafyaların kendine özgü ekonomik ve kültürel yapılarıyla biçimlendirilen çeşitli yöntemlerin uygulandığı görülmektedir.

Çalışmada, şartlı bir sosyal yardım türü olan istihdam temelli sosyal yardımların geliştirilmesinde Afrika, Amerika, Asya ve Avrupa kıtalarındaki ülke uygulamalarına odaklanılmaktadır. Söz konusu uygulamaların incelendiği zaman dilimi ise “istihdam temelli şartlı sosyal yardım uygulamaları”nın ortaya çıkış ve gelişme periyodu olarak dikkat çeken 1990’lar ve 2000’li yılların başları (15-20 yıllık periyot) olarak belirlenmiştir.

1. Yoksullukla Mücadele Yaklaşımları ve Teorik Temelleri

Ülkelerin tümünü ilgilendiren yoksulluk ve yoksullukla mücadeleyi temel alan yaklaşımların literatürde genel olarak sosyolojik ve politik/ekonomik yaklaşımlar olarak öne çıktığı görülmektedir.

Yoksulluğu, **sosyolojik bir bakış açısıyla ele alan** yaklaşımlar olguyu; ekonomik, politik ve sosyal süreçler tarafından etkilenecek ortaya çıkan bir kavram olarak ele alırlar. Bu bağlamda yoksulluk probleminin çözümüne yardımcı olacak daha alt yaklaşımlar olarak işlevselci, çatışmacı, etkileşimci ve feminist yaklaşımlardan söz edilebilir (Köse, 2009).

İşlevselci yaklaşım; yoksulluğu hem pozitif hem negatif işlevleri bulunan bir kavram olarak ele alır, dengeli bir ekonomik sistem kurma ve üretmenin, yoksulluğu ortadan kaldıracığına yönelik söylemlerde bulunur.

Çatışmacı yaklaşım’a göre ise, yoksullara yapılan yardımlar, kapitalist sınıfın işçi sınıfı üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmeye, yoksulların isyan duygusunu bastırarak onları itaat ettirmeye yarar. Bu yaklaşım, yoksulları bilinçlendirmeye özel önem verir, sosyal yardımı bir hak olarak vurgular.

Etkileşimci yaklaşım; yoksulların düşünce, inanç, ahlak ilkeleri ve etik değerlerden yoğun olarak etkilendikleri ve kendi aralarında bir yoksulluk kültürü oluşturdukları düşüncesindedir. Bu

yaklaşma göre yoksullukla mücadele enstrümanları, yoksulluk kültürünü kırmaya ve yoksulluk psikolojisinin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya konsantre olmalıdır.

Feminist yaklaşım; "yoksulluğun kadınlaşması" ile ilgilidir; kadını, erkeğe göre yoksulluk sarmalının içine düşmede kuvvetli bir aday olarak betimler, kadın yoksulluğunun, aile yoksulluğunu tetiklediğini iddia eder.

Yukarıda ana hatlarıyla ele alınan yaklaşımlar, farklı ülke ve kurumlarda farklı yön ve şiddette olsa da, sosyal yardım sistem ve enstrümanlarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Yoksullukla mücadele, politik-ekonomik boyutta ele alındığında; ekonomik büyümenin, gayri safi milli hasıladaki hızlı artışın, toplumun tüm kesimlerini ve yoksulların durumunu iyileştireceğini savunan "dolaylı yaklaşım" ile, sorunun "gelir yoksulluğu" olmaktan çok "gelir ve fırsat yoksunluğu" olduğunu dolayısıyla devlet müdahaleciliğiyle çözüme kavuşacağını savunan "doğrudan yaklaşım" yöntemleri ile karşılaşılır. 1990'lı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanan doğrudan yaklaşımda kamu; vergi, sosyal güvenlik, sosyal yardım, sağlık ve eğitim politikaları gibi temel araçlarla gelirin ikincil dağılımına etkin bir biçimde müdahil olmaktadır (Gündoğan, 2008).

2000'li yıllara kadar ayrı ayrı etki ve katkıları tartışılan dolaylı ve dolaysız yaklaşımların günümüzde sinerji oluşturacak programlar dizayn edilerek bir arada yürütülmesi yoluyla kalıcı ve sürdürülebilir başarının yakalanabileceğine yönelik genel bir kabul oluşmuştur.

Yoksullukla mücadele sorumluluğunu küresel ölçekte değerlendiren Konradi, Schmidt ve Pogge'nin bakış açıları, küresel yoksullukla mücadele sorumluluğu açısından yapılan değerlendirmelerde önemli bir yere sahiplerdir. Konradi ve Schmidt, gelişmiş ülkelerde yaşayan bireylerin, hem gelişmiş ülkelerin geçirdiği ekonomik süreçlerin, yoksulların hak ve varlıklarını olumlu/ olumsuz etkilemesi hem de gelişmiş ülkelerde yaşayanların bugünkü yaşam standartlarının, üçüncü dünyada yaşayanların yaşamlarını etkilemesi bağlamında insani, dini ve etik açıdan sorumlulukları olduğunu ifade ederler (Konradi & Schmidt, 2004). Pogge ise, söz konusu sorumluluğun gelişmiş batıda kolaycı, yüzeysel ve kolaylıkla çürütülebilir varsayımlar üretilerek nasıl sulandırıldığını vurgular. Ancak, Pogge'ye göre bu durum zengin batının, sorumluluğunu etik ve ahlaki olmayan bir tarzda inkâr etmesinden başka bir şey değildir (Pogge, 2002).

20. yüzyılda yoksullukla mücadele yaklaşımlarının gelişiminde refah devleti yaklaşımının izlerini görmek mümkündür. Nitekim, Avrupa Refah Devletleri'nin sosyal yardım yapılarının, temel olarak sosyal sigorta anlayışına dayanan, katkı paylarıyla finanse edilen Bismarck Modeli (Alman Modeli) ile genel vergilerle finanse edilen sistemden muhtaç olan herkesi faydalandırma esaslı Beveridge Modeli (İngiliz Modeli) nden yola çıkılarak oluşturulduğu görülür (Kaya, 2009). Öte yandan yoksullukla mücadele yaklaşımlarının sosyal yardım sistemlerinin oluşumundaki etkileri tartışılırken çeşitli refah rejimi sınıflandırmalarından yararlandığı görülmektedir. En çok kabul gören sınıflandırmalardan biri olan Esping-Andersen'in refah rejimi sınıflandırmasında refah devletleri Liberal, Muhafazakar ve Sosyal Demokrat Refah Devleti olmak üzere üçlü bir ayrıma tabi tutulur. Sosyal harcamaların niceliksel yapısı ve ikincil gelir dağıtım eylemine göre yapılan sınıflandırmada refah devletine şu roller yüklenir (Esping-Andersen, 1990);

Liberal Refah Devleti; "evrensel olmayan" sosyal yardımı, kişinin gelir durumunu sorgulama sürecinden sonra tespit ettiği ihtiyaç sahiplerine verir. Bu tip devletlerde, Esping-Andersen'in "dekomodifikasyon" olarak adlandırdığı bireyin piyasaya bağlılığı yüksektir; İngiltere, bu gruba örnek olarak gösterilir.

Muhafazakâr Refah Devleti; Fransa, Almanya, Japonya gibi devletlerin örneklendirildiği bu model, daha çok bireysel katkıya dayalı finansal sistemlerle yürütülen, gelenekçi, devlet ağırlıklı, daha çok sosyal sigorta görünümünde bir modeldir.

Sosyal Demokrat Refah Devleti; Evrensel bir bakış açısına sahiptir; devlet ağırlıklı olmak üzere gelirin yeniden dağılımını hedefler, sosyal yardımları temelde bir hak olarak görmek eğilimindedir. Klasik örnekleri İsveç ve Norveç olarak sıralanmaktadır.

Liberal Refah Modeli, sosyal yardım harcamalarını minimal düzeyde tutmaya çalışır, toplumsal katmanlarda en alt düzeydeki yoksul kişileri belirleyerek sosyal yardım yapar. Muhafazakâr Refah Modeli'nde geleneksel "sınıflı toplum" düzeni, bu düzenin sosyal kurumları olan kilise, aile ve mesleki örgütlere asli roller verirken devlet, bu kurumsal yapılara yardımcı hüviyette görevlerle donatılır. Liberal Refah Modeli'nin "bireysel sorumluluk", Muhafazakâr Refah Modeli'nin "geleneksel aile ve toplumsal sınıf temelli sosyal yardım" mantığına karşı bir duruş sergileyen (Bergqvist, Yngwe & Lundberg, 2013) Sosyal Demokrat Refah Modeli, sunduğu cömert sosyal faydalar ve yeniden dağıtımcı sosyal güvenlik sistemi ve tam istihdama ve gelir güvencesine yönelik yapısıyla dikkat çeker.

Esping-Andersen'in Refah Devleti Tipolojisi, zaman içinde günümüzün değişen dünyasında geçerliliğini yitirdiği, kadınları ve ücretsiz çalışanları gözardı ettiği (Tutulmaz, 2008), toplumsal cinsiyeti yeterince ele almadığı (Dedeoğlu, 2009) iddialarıyla eleştirilmesine rağmen, 1950'lerin sonundan bu yana çalışılan refah devleti tipolojilerinde bir dönüm noktası olmuş, kendisinden sonra yapılan çalışmalar, Esping-Andersen'in geliştirdiği tipolojiye yapılan eleştirilerle şekillenmiştir (Kol, 2014).

Sosyal yardım sistemlerinin teorik temellerini anlama yönünde ele alınması gereken önemli bir diğer tasnif ise Ferrera'nın yapmış olduğu refah devleti tasnifidir. Ferrera, refah rejimini "kapsayıcılığı" ve "yoksulluk oranları" temelinde Anglo-Sakson, Bismarkyan, İskandinav ve Güney Avrupa modeli üzere dördü bir tasnife tabi tutar. Bu modeller Esping-Andersen'in liberal, muhafazakâr ve sosyal demokrat modelleriyle örtüşürken ayrımın dördüncü unsuru olan Güney Avrupa Modeli, Kıta Avrupası modellerinden ayrılan -özellikle İspanya, Portekiz, İtalya, Yunanistan gibi- ülkeleri tanımlamaktadır (Ferrera, 1996). Bu ülkelerde, özel olarak ailenin bireyin yoksulluğunda en etkili yardımcı olduğu, kamusal sistemin sorumluluğunu yoğun olarak paylaştığı için kamusal sosyal yardım sistemlerinin çok gelişmiş kurumsal yapılar olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Ferrera'nın modelin temel özelliklerini tanımlarken kullandığı statü bazı yardım sistemi, kurumsal parçalılık, sosyal korumanın formel-enformel sektörler arasında kutuplaşmış niteliği (Taşcı, 2013), 2000'li yıllar öncesindeki Türkiye görünümünü birebir yansıtmaktadır.

20. yüzyılın ortalarından beri tartışıldığı üzere refah devletleri, yoksullara yönelik sosyal yardım hizmetlerini, genel kabul gördüğü şekliyle ister tarihi ve kültürel köklere dayalı "kalıtsal", isterse yenilikçi ve "kurumsal" çözümlere dayandırarak sunmaya çalışırlar, bu sistemlerin işletilmesine dair bir takım problemlerle yüzleşmek zorundadırlar. Bu problemler, sosyal yardımların yoksul ve muhtaç bireyler açısından bir hak olup olmadığı, sosyal yardım sistemlerinin kurumsal yapıları ve finansmanı, sosyal yardımın şarta bağlı olması konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

2. Dünyada Şartlı Sosyal Yardım Uygulamaları

Dünya devletleri tercih ettikleri yoksulluk tanımları ve belirledikleri yoksulluk sınırı üzerinden yoksul kabul ettikleri bireylere, farklı sosyal yardım araç ve yapılarıyla sosyal yardım hizmeti sunmaktadırlar. Yoksulların, toplum ortalamasına göre korumasız ve risklere fazlaca açık olması, karşılaşılan risklerin çeşitlenerek artması gibi nedenlerle önem kazanan sosyal yardım uygulamaları, ülkelerin sosyal politika anlayışlarına göre farklılıklar göstermekle birlikte,

geliştirilen programların genel olarak birbirine benzeştiği de (Nelson, 2007) ayrıca gözlemlenebilmektedir.

2.1. Afrika Ülkeleri Uygulamaları

Afrika kıtasında şartlı sosyal yardımların bir türü olan sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi eylemini en iyi uygulayan ülkelerin başında Nijerya gelmektedir. 1980'lerin başında yaşanan ekonomik kriz sonrasında yoksullukla mücadelede önemli kurumlardan birisi olan Ulusal İstihdam Kurumu, yaklaşık 10 yıllık bir süre içinde; 766.783 kişinin yararlandığı Mesleki Yetenek Geliştirme Programı, 154.910 kişinin yararlandığı Özerk Kamu Yararına Çalışma Programı, Küçük Ölçekli Girişimcilik Programı ve Tarımsal İstihdam programlarını uygulamıştır. Bunun dışında "Daha İyi Bir Yaşam Programı" adı verilen, özellikle kırsal alanda yaşayan yoksul kadınların hedef grubu oluşturduğu bir diğer program dahilinde, kolay-ucuz krediler vermek ve çeşitli eğitim programları yapmak yöntemiyle kırsal alanda kadın yoksulluğunu azaltmaya yönelik destek çalışmalar yürütülmüştür (Ogwumike, 2002).

Ijaiya'ya göre Nijerya'nın yoksullukla mücadelede elde ettiği başarının diğer nedeni, bahsedilen programların, başta eğitim olmak üzere sağlık ve diğer altyapı destekleriyle müşterek uygulanmasıdır (Ijaiya, 1998). Bu noktada, Nijerya'nın, yoksullukla mücadele çalışmalarında kamu, özel, STK'ları ve bireylerin yüksek çabalar sarf ettiği gerçeği (Yahaya, Osemene & Abdulraheem, 2011) de ayrıca ifade edilmelidir.

Sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesine yönelik önemli bir öneride bulunan Dhemba'nın (1999) savı, dikkat çekici niteliktedir. Enformel ekonominin yoksullukla mücadelede önemli bir problem olduğunu belirten çoğu yazarın aksine, Dhemba'ya göre enformel sektör, Zimbabwe gibi ülkelerde yaşanan kentsel yoksullukla mücadelede önemli bir fırsat içermektedir; yasal altyapısı olmayan, sermaye ve bilgi fakiri aile ve bireylerin çalıştığı yerler ve çok küçük işletmeler, yasal düzenlemeler yapılması, iş imkanı sağlanacak yerlerin stratejik olarak konumlandırılması, taşeron liderlerin finans ve eğitim yönünden desteklenerek kurumsallaşım teşvik edilmesi adımlarını içeren çok boyutlu bir bakışla kentsel yoksullukla mücadelede önemli bir strateji olarak kullanılabilir.

Afrika Kıtası uygulamaları için, Angola, Çad, Sudan gibi petrol ihracatçısı ülkeler ile Gana gibi bazı kıyı ülkeleri dışarıda tutmak kaydıyla, şartlı sosyal yardım programlarının, ekonomik büyümeyi tetikleyecek altyapı programları ile (United Nations [UN], 2011) desteklenmesi halinde başarı oranının artacağı belirtilmektedir.

2.2. Kuzey ve Güney Amerika Ülkeleri Uygulamaları

Ekonomik olarak gelişmiş Kuzey ve gelişmekte olan Güney Amerika'dan oluşan kıtada; bu iki bölge arasında kültürel, yönetsel ve sosyal açıdan önemli farklılıkların olduğu, bu farklılıkların toplumsal yaşamın neredeyse bütününde kendini gösterdiği bilinmektedir.

Kuzey Amerika'da şartlı sosyal yardım sistemini en iyi kuran, çoğu dünya ülkesinin klasik uygulama ve yaklaşımlarına uymayan yenilikçi ve farklı görünümüyle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) uygulamaları dikkat çekmektedir.

ABD'de sosyal yardım sisteminin şekillenmesinde sosyal yapının önemli bir etkisi olmuştur. Gönüllülüğün, kavramsal olarak "filantropi" olarak kullanılan kurumsallaşmış hayırseverliğin yaygın olduğu, ekonomisi güçlü, organize sivil ve yerel inisiyatifin var olduğu, hayırseverliğin yasal yollarla teşvik edildiği bir kültürel ve sosyal sisteme sahip olan ABD'de devlet ya da kamu erkinin sorumluluğu, bu toplumsal yapı nedeniyle devlet dışı diğer kurumsal yapılar ve kişilerce ciddi oranda paylaşılmaktadır (İlter, 2009). Bu gelişmiş toplumsal yapı, belki de ekonomik süper güç olmanın da etkisiyle ABD'nin sosyal yardım sistem ve uygulamalarını farklılaştırmaktadır.

Belirtilen bu yapının ABD'nin özellikle son yüzyıldaki ilgisine bağlı olarak oluşturduğu yasal altyapı değişimiyle gerçekleştirildiği görülmektedir.

1962 yılında, işsizliği, genel ekonomik yapı için çok önemli bir tehdit olarak gören ve İşgücü Geliştirme ve Çalıştırma Yasası'nı (Manpower Development Training Act of 1962), engelli ayrımcılığını bir tehdit olarak görmesi ve engelli istihdamına yönelik pozitif bakış açısını güçlendirme amacıyla 1973 yılında Rehabilitasyon Yasası'nı (Rehabilitation Act of 1973) çıkaran ABD, aynı yıl çıkardığı bir diğer yasa olan Yaygın İstihdam ve Çalıştırma Yasası (Comprehensive Employment and Training Act of 1973) ile iş geliştirme programlarını ülke düzeyinde koordine etme yolunda işsiz bireyler ve dezavantajlı kesimlere yönelik federal fonlar oluşturmuştur. Genç yoksulluğu ve genç işsizliğin yoğun olarak tartışıldığı 1980'li yılların başında Çalışma ve Ortaklık Yasası (Training and Partnership Act of 1982) ile dezavantajlı gruplara istihdam bağlantılı hizmetler sunma pratiğini geliştiren ABD, 1990'lı yıllarda dünya genelinde yoğunluk kazanan şartlı sosyal yardım programlarının etkinleştirilmesi amacı doğrultusunda 1998 yılında İşgücü Yatırımı Yasası'nı (Workforce Investment Act of 1998) çıkarmış, ulusal ve yerel ölçekte dizayn edilecek iş üretme ve iş geliştirme programlarıyla rekabet edebilirliğini ve verimliliğini artırmak yoluyla işgücü piyasaları karşısında pasif bağımlılığını azaltmak yolunda iradesini açık biçimde ortaya koymuştur. 1998 yılında çıkarılan bu yasayla oluşturulmak istenen programın asli hedef kitlesi; çalışan yoksullar, genç işsizler ve yoksulluğun en yoğun olarak yaşandığı bölgelerde yaşayan hane halklarıdır (Storen & Dixon, 1999). Yasa "müşteri odaklı, tek adımda hizmet" temalı bir düzenlemedir.

Barnow ve King tarafından yasanın 7 yıllık uygulamasının 8 eyalette değerlendirildiği raporda, yasayı uygulayan eyaletlerin yeni yöntemler keşfederek bir "demokrasi laboratuvarı" şeklinde çalıştığı, program uygulamalarında iyi liderlerin olumlu yönde büyük ilerleme kaydedebildiği, iş imkânlarının iyi olduğu ve gayretli işverenlerin yoğun olduğu çevrelerde uygulamanın daha iyi yürüdüğü belirtilmiştir (Barnow & King, 2005).

1998 yılı İşgücü Yatırım Yasası dezavantajlı grupların istihdamı dışında genel olarak iyi sonuçlar doğurmasına rağmen dezavantajlı gruplara yönelik özel uygulamaların, "merkezi inisiyatifle" daha fazla desteklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır (Holcomb & Barnow, 2004). Yasanın uygulanmasında önemle vurgulanması gereken husus; kamu ve özel sektör kuruluşlarının ortak vizyon ve eylem geliştirmesi (Cairl, Madali & Tully, 2013), performans denetimi yapılması (Cottingham & Besharov, 2011), piyasa odaklılık (Leete & Bania, 2003) gibi eylemlerin gerçekleştirilmesinin programların başarıya ulaşmasının bir önkoşulu olmasıdır.

Konuyla ilgili olarak Güney Amerika kıtasında yer alan ülkelerin durumuna bakıldığında sosyal yardım uygulamalarının gelişmiş Kuzey Amerika ülkelerine göre farklı tezahürleri görülmektedir. Örneğin; bu kıtada özellikle, yaşlanan nüfusun yoksulluğa karşı korunması amacıyla istihdam koşullarının ve istihdam edilebilirliğinin artırılması yönündeki çalışmalara daha fazla önem verildiği söylenebilir.

Diğer ülkelere oranla yaşlı nüfusun hızla arttığı Latin Amerika ülkeleri ile ilgili olarak Murrugarra; kıtada kadın istihdamının dikkat çekici boyutta azaldığını, kayıt dışılığın yaygın olduğunu, formal sektörde çalışanların çoğunun kamu sektöründe çalıştığını ve istihdamın az gelişmiş ülkelerde görüldüğü üzere tarım sektöründe yoğunlaştığını belirledikten sonra, Latin Amerika ülkeleri için farklı seviyelerde olmakla birlikte hızla yaşlanan ve gençlere göre daha sık ve yoğun problemlerle yüzleşmek durumunda kalan bireylerin özel bir yaklaşımla ele alınarak teknolojik değişimlerin getirdiği yeni zorluklara karşı eğitimi ve özel şartlarda istihdam edilmesi yoluyla verimli hale getirilmesi yöntemiyle yoksulluktan kurtarılması reçetesini önermektedir (Murrugarra, 2001).

ABD'nin komşusu olmakla birlikte Güney Amerika kıtasının özelliklerini yansıtan Meksika'da 1997 yılından sonra uygulanmaya başlanan "Progres Programı" belirli eylemlere bağlı bir şartlı

sosyal yardım stratejisidir ve uygulama sonucunda gıda, sağlık ve eğitim yardımlarının insan sermayesini güçlendirmesi, ciddi bir takip ve kontrol sisteminin oluşturulmasıyla, özellikle erkek çocuk işçiliğinin % 15 ile % 25 arasındaki oranlarda düşürülmesi sağlanmıştır (Coady, 2003).

Kıtanın büyük ülkelerinden Arjantin, 2001 krizi sonrasında karşılaştığı sosyal riskler, işsizlik oranının % 25'e ulaşması gibi sorunlar karşısında, politika yaklaşımının merkezine "istihdam imkanları oluşturma ve çalışma kültürünün restorasyonu" amacını koymuş, 2002 yılında uygulamaya koyduğu "İşsiz Hanehalkı Reisleri Planı (Unemployed Head of Household Plan)" dahilinde yoksul hane halklarının reislerine 150 Pezo (50 ABD Doları) karşılığında yerel projelerde çalışmayı önermiş, program uygulaması kapsamında haftalık 20 saat çalışması istenen faydalancılar, 2002 yılında toplam hane halklarının % 16'sına kadar ulaşmıştır (Uğurer, 2012). Arjantin Çalışma, İstihdam ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na göre uygulanan program, yoksulluk seviyesinde olan hanelerin % 29,3'üne yoksulluk seviyesinden çıkma konusunda yardım etmiş, program katılımcıları kendilerini "değerli" ve "saygın" hissettiklerini ifade etmişlerdir (Ünal, 2010).

Güney Amerika Kıtası'nda sosyal yardım konusunda iyi uygulama örneği olabilecek bir diğer uygulama olan Şili'nin "Şili Solidario (Chile Solidario) Programı", 2002 yılında formüle edilmiştir. Program, yoksulluğun çok boyutlu doğasına karşı geliştirilmiş inovatif yönleri nedeniyle kimi yazarlarca "avangard" bir program olarak betimlenmekte (Pena, 2014), geliştirilen model, orta-uzun dönemli bakışı ve uygulama farklılıklarıyla dikkat çekmektedir. Özünde bir "Şartlı Nakit Transferi Programı" olan Şili Solidario Programı; yoksul hane halklarının sosyal koruma kalkanı dışında kalmasını engellemek ve yoksulların kamusal hizmetlere daha iyi şartlarda ulaşabilmelerini sağlayacak yeni ağlar oluşturmayı amaçlamaktadır.

Şili Solidario Programının, formel sektörde çalışan hane halkı reislerinin ücretlerinde genel olarak bir düşüşe neden olduğu (Stampini & Tornarolli, 2012), ancak yoksul bireylerin iş imkanlarına ulaşması hususunda ek bazı önlem ve düzenlemelerle giderilebilecek bu sorunun dağıtımsal adaleti sağlama noktasında üst düzey memnuniyeti sağladığı belirtilerek (Soares & Silva, 2010) programın başarısı karşısında önemli bir problem teşkil etmediğini belirtmek gerekir.⁴

Genel olarak değerlendirilecek olursa; gelişmiş Kuzey Amerika ülkeleri uygulamalarının, yasal altyapısı oturmuş ve kamuoyu desteği kazanmış uygulamalardan oluştuğu; Güney Amerika Kıtası uygulamalarının ise genellikle ekonomik durgunluk ve kriz dönemlerinin oluşturduğu sosyal ve ekonomik problemlere karşı bir tepki ve çözüm arayışı şeklinde geliştiği görülmektedir. Güney Amerika Kıtası uygulamaları, Kuzey Amerika Kıtası uygulamalarına göre nispeten daha zayıf karakterli uygulamalar gibi görünse de, düşük maliyetlerle elde edilen başarılı sonuçları ihtiva etmeleri dünya genelinde farklı ekonomik ve sosyal yapılarıdaki ülkelere örnek olabilecek birçok modeli içermesi açısından değer taşımaktadır.

2.3. Asya Ülkeleri Uygulamaları

Yaygın coğrafi alanı, zengin kaynaklara sahip Orta Doğu bölgesinden, ekonomik yönden gelişmiş Güney Asya ülkelerine, Orta Asya'dan Doğu Asya ülkelerine kadar kültürü, sosyal yapısı, farklı gelişmişlik seviyeleri ve yaşam biçimlerine sahip birçok ülkeyi kapsayan Asya Kıtası; çoğu konuda olduğu gibi sosyal yardım sistemlerinin yapılandırılması ve işletilmesi açısından da dünya uygulamalarına göre farklılıklar içermekte, kıta ülkelerinin uyguladığı sosyal yardım enstrümanları farklılaşmakta ve tek tip bir modelden uzak bir görünüm sergilemektedir.

⁴ Şili Solidario Programının başarısı üzerine bir çalışma için bkz. Guardia, F. H., Hojman, A., & Larranaga, O. (2011). Evaluating the Chile Solidario program: results using the Chile Solidario panel and the administrative databases, *Estudios de Economía*, 38 (1), 129-168.

Sosyal yardım uygulamaları konusunda Tayvan, tarihsel tecrübesiyle; Singapur ise yenilikçi ve çeşitlendirilmiş uygulamalarıyla dikkat çekmektedir.

Sosyal yardım uygulamalarını 1960'lı yıllarda geçici iş yardımı programlarıyla başlatan Tayvan, 1980'lerden itibaren yakaladığı ekonomik büyümenin de desteğiyle sosyal yardım enstrümanlarını çoğunlukla istihdam bağlantılı olarak kurgulamış, güçlendirdiği çalışma kültürü sayesinde yoksullukla mücadele konusunda başarılı sonuçlara ulaşmıştır.

1968 yılında uygulamaya başladığı geçici iş programı "Toplum Yararına Çalışma Programları" (TYÇP) doğrultusunda en az 6 aydır kentlerde ikamet eden yoksul bireylere yol, park, okul ve mezarlık temizliği, sosyal hizmetlere katılım gibi işlerle çalışma karşılığında sosyal yardım hizmeti sunan Tayvan'ın, 1980 yılında açıkladığı "Kamu Yardımları Yasası" doğrultusunda, çalışabilir durumda bir bireyin bulunduğu yoksul hanelerin sosyal yardım hizmetinden faydalanabilmesi için istihdam edilme ya da istihdama hazırlanma hususlarında mesleki eğitim faaliyetlerine katılma, iş danışmanlığı hizmeti alma, uzlaşılan konuda küçük işletme kurma ve yürütme, yerel yönetimlerin belirlediği ağaçlandırma, çevre temizliği, STK'lar yararına çalışma gibi TYÇP'na katılması gerekmektedir (Chang, 2011).

Chang'a göre, Tayvan'da sosyal yardım karşılığı istihdam edilme uygulamasıyla çalıştırılan kişiler, ABD örneğindeki gibi kâr odaklı işletmelerde ucuz işgücü olarak görülen bireyler olarak algılanmaz. Önerilen hafif işler, kişinin yarım gününü ayırarak bitirebileceği, kalan zamanda diğer gelir getirici işlerle kendisine ve ailesine yardımcı olabileceği işlerdendir (Chang, 2011).

Asya'nın gelişmiş ekonomilerinden olan Singapur'un çok çeşitli sosyal yardım enstrümanları bulunmaktadır. Ülkede, bireylerin yaşlılık, hastalık ya da ailenin özel durumu nedeniyle çalışma hayatına katılmamaları halinde kamusal sosyal yardımlardan faydalandırılmaları öngörülmüştür (cdc.org.sg). Uygulamada yeni bir sosyal yardım programı olan UMUT (Home Ownership Plus Education Fund [HOPE]) programı kapsamında yoksulluk çizgisi dışında tutulmak istenen ailelere konut edinme yardımı verilmekte ve ailenin çocuklarına eğitimleri için burs yardımları yapılmakta, bu yardımın yapılabilmesi için de önkoşul olarak aile reisinin çalışıyor olması gerekmektedir.

Sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi amacı doğrultusunda özellikle yerel yönetimleri ve STK'ları merkezi fonlarla destekleyerek yeni uygulamalar geliştiren Singapur, ihtiyaç testine tabi tuttuğu ve kendi hayatını düze çıkarma konusunda niyet ve arzusunu yeterli bulduğu Singapur vatandaşları ile ülkede ikamet eden yabancılara yönelik "İş Destek Programı (Employment Support Programme)" ile iş bulma, işe yönelik eğitim yardımları gibi faaliyetler gerçekleştirilmektedir (Employment Support Programme, spd.org.sg).

Çalışan yoksullardan, niteliklerini geliştirerek daha yüksek katma değer üreten iş ve sektörlerle geçiş yapmak isteyenlere yönelik eğitim imkanı ve buna bağlı olarak kredi verilmesi (Skills Training Loan, mendaki.org.sg), STK'ların gerek fonlama, gerekse işletim açısından sürece dahil edilmesi için ortaklık programları geliştirilmesi gibi farklı alt programları da içeren Singapur uygulamalarında, çalışma programlarından faydalananların kira, yakıt, enerji hizmetlerinden sübvansiyonlar yoluyla daha ucuza faydalandırılması, çalışma zamanlarında çocuklarına yönelik bakım hizmetleri verilmesi, gıda harcamalarında ek destekler sağlanması gibi (cdac.org.sg) entegre yaklaşımlarla programların başarısı artırılmaya çalışılmaktadır.

Sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirmesine yönelik programlar açısından Singapur'da uygulanan en önemli uygulamalardan birisi de "Bizlink İşe Yerleştirme Programı (Employment Placement Bizlink)" dir. Program kapsamında 16-65 yaş arası engelli bireyler için mesleki eğitim merkezleri kurulmuş olup uygun iş imkânlarının araştırılması, iş danışmanlığı ve destek hizmetleri, bu merkezlerde sunulmaktadır (Employment Placement Programme, bizlink.org.sg).

Asya Kıtası ülkelerinin sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi amacına hizmet etmek için yoğun olarak kullandıkları diğer sosyal yardım enstrümanlarından en yaygın olanları, mikro kredi uygulamaları ile TYÇP'larıdır.

Mikro kredinin en yaygın sosyal yardım enstrümanı olarak kullanıldığı ülkelerden birisi Bangladeş'dir. Bangladeş'te uygulanan mikro kredi yardımının, sezonluk krediden tarımsal krediye, afet yönetim kredisinden mikro yatırım kredisinin bedeni çalışmaya dayalı küçük ölçekli iş kurma yardımları örneğine kadar geniş bir yelpazede uygulandığını belirtmek gerekir. Bangladeş'te mikro kredi yoluyla 30 milyon yoksul hane halkı tarım dışında farklı sektör ve iş kollarında kendi kendini istihdam eder hale gelmiş, programların % 90'dan fazlasının faydalanıcısı olan kadınların sosyal ve ekonomik hayattaki konumları güçlenmiş, sosyal dışlanma azalmıştır (Sarder & Golzare, 2012). Bununla birlikte, sürdürülebilirlik, mutlak yoksullara sınırlı katkı sağlayabilme, yönetim eksikliği açılarından hâlihazırda mikro krediye yönelik bazı tereddütler bulunmaktadır. Mikro kredi uygulamalarının kırsal bölgelerde arzu edilen sonuçları sağlamaması üzerine kırsal alanlarda TYÇP'ları dizayn eden Bangladeş, 2008-2013 yılları arasında hedef grup olarak seçtiği "kırsal bölgelerde yaşayan mutlak yoksul kadınlara", ağırlıklı olarak yol bakım onarımı, ağaçlandırma gibi işlerde sosyal yardıma karşılık istihdam fırsatı sunmuş, yıllık yaklaşık 52.000 kadın bu projeden faydalanmıştır (Local Government Engineering Development, lged.gov.bd).

Bangladeş, uygulanan bu programın başarılı olması sonucunda 2010 yılında özel olarak belirlenmiş olan ve yoksulluğun en yoğun olarak yaşandığı 81 Bölgede "En Yoksul Kişi/Haneler İçin İstihdam Oluşturma Programı (Employment Generation for the Hard-Core Poor)" adlı programın uygulamasını devam ettirme kararı almıştır (mofdm.gov.bd).

Sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi amacı doğrultusunda son yıllarda görülür adımlar atmaya başlayan Çin Hükümeti Sosyal İşler Bakanlığı tarafından belirlenen ilkeler doğrultusunda 2010 yılından sonra sosyal yardım konusunda aktif eylem içinde olan yerel yönetimlere; "aktif olarak 6 aydır iş aramayan ya da kendisine yapılan 3 iş teklifini reddeden" kişilere yapılan sosyal yardımları azaltma ya da bitirme hakkını yasal olarak tanımıştır (Ngok, Chan & Peng, 2011).

1970-1980'li yıllarda Tayvan'ın, 1997'de Güney Kore'nin, 2008'de Çin'in yoğun olarak hissettiği ekonomik krizin etkileri sonucunda anılan ülkelerin her biri, sosyal yardım harcamalarını azaltarak verimini yükseltmek ve istihdam artışına yönelik güçlü beklentileri, sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi stratejisini hızlı biçimde uygulayarak gidermeye çalışmışlardır.

Bir diğer Uzak Doğu ülkesi Japonya'da, 1995'ten itibaren klasik aile yapısının gücünü kaybetmesi, işsizliğin ve yoksulluğun artması nedeniyle kamusal sosyal yardım sistemi artan bir ilgiyle tartışılmaya, artan kamusal sosyal yardım yükü (2013 Mart ayında 21.610.000 kişi ve 3 kişilik bir aile için ortalama 1.621 ABD Doları) sorgulanmaya başlanmış, 2008 yılında yaşanan global krizin etkilerini ve artan sosyal yardım harcamalarını azaltmak üzere yerel yönetimlerce merkezi hükümete istihdam bağlantılı şartlı sosyal yardımların etkinleştirilmesi, "çalışabilir" ancak "tembel" bireylerin yardım sisteminin dışında bırakılması önerilmiştir (Kobayashi, 2014). Japon yerel yönetimlerinin, finansmanının % 25'inden sorumlu oldukları sosyal yardım uygulamalarını daha verimli kılmak için getirdikleri öneri, iş bulamasa dahi sosyal yardım alan herkesin "gönüllü" olarak kamusal işlerde çalıştırılması; örneğin uygun olmayan yerlere park edilen bisikletlerin kaldırılması vb. ve bu gönüllü çalışmaların bir iş bulana kadar devam ettirilmesi yönünde olmuştur. Özünde bu öneri, çalışma kültürünün kaybedilmemesini sağlama düşüncesine dayanmaktadır. Kobayashi'ye (2014) göre "bireyi bağımsızlaştıran ve yönetimi güçlütlen yapı'sıyla sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi programları, uzun dönemde Japonya'da klasik sosyal yardımın yerine geçecektir.

Özellikle Doğu Asya ülkelerinin tam istihdamı yüksek bir hedef olarak belirleyen yaklaşımları (Jacobs, 1998) dahilinde sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarını düşürme yönündeki beklentileri, son yıllarda Asya Kıtası'nda şartlı sosyal yardımların etkinleştirilmesi amacına yönelik tartışma ve söylemleri ortaya çıkarmakta olup ekonomik kriz dönemleri başta olmak üzere çoğu durumda sosyal yardım sistemlerinin bu tartışmalar ekseninde şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür.

2.4. Avrupa Ülkeleri Uygulamaları

“Yoksul Yasaları”nın çıktığı ilk günden bugüne kadar gerek teorik, gerekse uygulama planında bugüne değin yoğun tartışmaların yaşandığı, uygulama zenginliğinin tarih içinde toplumsal yaşam ve kurumsal yapılar nezdinde tecrübe edildiği ülkelerin en yoğun olarak bulunduğu kıta, Avrupa Kıtası'dır.

Avrupa Kıtası'nda sosyal yardım-istihdam bağlantısı incelenirken ilk olarak ele alınması gereken ülke, 1601 yılında çıkardığı “Yoksul Yasası” ile sosyal yardımı kamusal anlamda sistematik olarak ilk kez ele alan, sosyal yardımı seküler bir yapı içinde değerlendirerek "emek" kavramıyla doğrudan ilişkisini ortaya koymaya çalışan düzenlemeleriyle İngiltere'dir (Akyüz, 2008).

Günümüzde gelmiş olduğu nokta itibariyle İngiliz Refah Devleti, vatandaşlarına sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini evrensel bir bakış açısıyla sunmayı bir sorumluluk olarak görür, bununla birlikte yoksullara yönelik sosyal yardım hizmetini "çalışamayacak durumdaki" bireylerle sınırlı tutar (Barbier, 2001).

Tarihi perspektiften hareketle günümüz uygulamalarında da sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi amacını bu konudaki sosyal politikasının merkezine oturtan İngiltere'nin, 1998 yılında uygulamaya koyduğu Yeni Düzen (New Deal) programları, dikkat çekici niteliktedir. Birincil hedef olarak 18-24 yaş aralığındaki genç işsizleri hedefleyen bu programlar 6 ay ve daha fazla süredir işsiz olan bireyleri kapsar iken zaman içinde kapsamı genişletilmiş, 18 aydan fazla süredir işsiz olan 25 yaş üzerindeki bireyler, okula giden çocukları olan yalnız ebeveynler, engelliler, 50 yaş üzerindeki bireyler -hatta gelecek vadeden müzisyenler gibi gruplar- farklı Yeni Düzen programlarının hedef grupları olarak belirlenmiştir.

Program, hem sosyal yardım, hem de istihdam politikalarının ortak hedeflerine hizmet eder. Programın durum yönetimi (case management) anlayışı doğrultusunda kurgulanması, genç istihdamını, iş bulma çabalarını desteklemek, işe yönelik eğitimler vermek ve farklı işyerlerinde çalışma imkânı sağlayarak iş tecrübesi kazandırmak gibi eylemlerle gençlerin hızlı şekilde iş piyasalarına girmesini amaçlar.

Programın uygulanması sonrasında yüksek oranda görülen sosyal uyum artışı ile programın uygulamasında yer alan hedef kitlenin memnuniyeti (Stafford, 2002), programın genel itibariyle fayda sağladığını, uygulamaya yönelik revizelerle birlikte devam etmesinin verimlilik sağlayacağını ortaya koymaktadır.

Şartlı sosyal yardım programlarının etkinleştirilmesi amacına uygulamalarıyla değer katan bir diğer Avrupa ülkesi de Fransa'dır. Fransa, “Asgari Uyum Geliri (Revenue Minimum D'Insertion)” adlı sosyal yardım-istihdam bağlantısını etkinleştirmeyi amaçlayan yasayı 1988 yılında çıkarmış, muhtaç bireyleri uygun yaşam koşullarına kavuşturmayı, yoksulları iş koşulları yönünden yeterli uyum düzeyine ulaştırmayı temel hedef olarak belirlemiştir (Revenue Minimum D'Insertion, rmi-fr.com).

“Asgari Uyum Geliri Programı”, tekil bir istihdam programı olmayıp birçok sosyal hizmet uygulamasını da içeren entegre bir programdır. Program, kaynakların uygun yeterlilikte olmaması ve kötü işlerde düşük ücretli istihdamın önünü açması nedeniyle eleştirilmektedir (Barbier, 2001).

Fraisse'nin, "Asgari Uyum Yasası'nın uygulamasını değerlendirdiği çalışmada (Fraisse, 2002); yasanın gerçek amacının "iş arayan, iş ya da mekân değiştiren yoksul-işsiz bireylerin sosyal yardımdan yararlanma esaslarını belirlemek" olduğu ifade edildikten sonra programdan faydalananların görüşlerine başvurulmuştur. Katılımcılar kendilerine dair "çalışma kültürünün zayıfladığı" yönündeki yargıları şüpheli bulmuşlar, hâlihazırda iş aradıkları için programa katıldıklarını belirtmişler, program kapsamında sunulan işleri "geçici, kötü ve düşük ücretli işler" olarak değerlendirmişlerdir.

Kaya'nın da (2009) belirttiği gibi; Fransa'da "Asgari Uyum Yasası" olarak uygulanan sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi eylemi, gerek sosyal uyumu artırmaya çalışan yapısı, gerekse kişiye ve duruma özgü çözümler üretmeye elverişli yapısı nedeniyle güçlü yönleri sahiptir.

Kıta Avrupa'sında, sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesine yönelik diğer uygulamalara bakıldığında;

a-) Almanya'da "Sosyal Yardım Yasası (Social Assistance Act)" kapsamında sosyal yardım talep edenlere iş önerisinde bulunulması, "Yarımlar için İş (Hilfe zur Arbeit)" gibi programlarla sürekli olarak yeni iş pozisyonları oluşturma arayışı içinde olunması, çalışabilir haldeki yoksulların doğrudan "işsiz" olarak sisteme kaydının yapılması, kişilere "Bireysel Yaşam Planları" hazırlanarak kişinin yeterli vasfı yoksa vasıf kazandırmak üzere eğitim faaliyetlerine yönlendirilmesi (Voges & Lemnitzer, 2002)

b-) Hollanda'da 1992 yılından sonra yürürlüğe giren "Genç İstihdamı Yasası (Youth Employment Act)" kapsamında pasif önlemlerden çok aktifleştirme çabalarına yer veren, 18-22 yaş arasındaki gençlerin uzun dönemli istihdama kazandırılarak yoksulluk çizgisi dışında tutulmasını sağlamaya çalışan "devletçe sübvansede edilen iş imkânları sağlanması" uygulamasının, katılımcının uygulayıcısının önerilerine uymaması halinde sosyal yardımın keskin şekilde kesildiği programları (Spies, 2002),

c-) İsveç'te 1998 yılında kabul edilen "Sosyal Hizmetler Yasası (Social Services Act)" doğrultusunda sosyal yardım talep edenlerden çalışabilir durumda olanlara iş arama faaliyetlerine devam etme, yerel işlerde çalışma ya da işe yönelik staj-eğitim faaliyetlerine katılma şartının ön koşul olarak uygulanması (Kildal, 2000); farklı bir program ile işsiz ve yoksul olup sosyal yardımdan faydalanmak isteyen 25 yaş altındaki bireyler, 25 yaş üstünde olmakla birlikte iş piyasasının yükselen kalite talebiyle birlikte niteliğini artırmak isteyenler ile sömestr ve yaz tatillerindeki öğrenciler için yerel işlerde çalışma şartına bağlı uygulamalar (Giertz, 2004),

belli başlı uygulamalar olarak dikkat çekmektedir.

Avrupa Kıtası'nda bulunan ülkelerin sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi eylemine yönelik temel çıkış noktasının; yaşlanan nüfus, sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarında gözle görülür artış eğilimi ile cömert sosyal yardım enstrümanlarına güvenerek çalışma kültüründen uzaklaşan genç nüfus ve göçmenlerin sayılarının artması olduğu söylenebilir. 1980'li yıllara kadar gelişmiş refah devletleri olarak vatandaşlarına çok geniş sosyal harcamalarda bulunan Avrupa ülkeleri, yukarıda belirtilen nedenlerle sosyal yardım sistemlerini gözden geçirme ihtiyacı hissederek işsiz bireylerin yoksulluğa daha yüksek oranda düşme riskinin görülmesini müteakiben yaptıkları yasal ve kurumsal düzenlemeler ile sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi eylemine yönelik önemli adımlar atmışlardır.

Sosyal yardım harcamalarını azaltarak istihdama dair verimliliği de artıran bu uygulamalar; aktif işgücü politikalarıyla koordineli olarak uygulanmak suretiyle ekonomik kriz dönemlerinde kurtuluş reçetesi olarak görülmüş ve başarılı sonuçlar doğurmuştur. Avrupa'nın genel sosyal yardım anlayışının "vatandaşlara sunulan bir temel hak/insan hakkı" yönünde olduğu

belirtmekle birlikte, Avrupa ülkelerinin çoğunluğunda uygulanan şartlı sosyal yardımlar, buna bağlı olarak sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi eylemine yönelik tutumlar, literatürde çoğunlukla bir insan hakkı ihlali olarak değerlendirilmediği gibi kişilere dayatılan zorunlu uygulamalar olarak değil, tersine, yoksulluk kısır döngüsüne düşmemek, ya da yoksul ise bulunduğu durumdan kurtulmak isteyen işsiz bireylere sunulan bir fırsat olarak görülmektedir.

Sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesine yönelik programların genel olarak başarılı olduğu ve kurumsal yapılar eliyle yürütüldüğü Avrupa Kıtası ülkelerinin başarısının en önemli unsurunun; kamuoyu tartışmalarıyla şekillenen iradeyi net şekilde ortaya koyan yasal altyapıyı doğru biçimde oluşturarak yerel ve sivil inisiyatiflerle koordineli şekilde tavizsiz tavırla uygulamayı gerçekleştirmesi olduğu görülmektedir. Almanya, Fransa, Danimarka gibi bir takım ülkelerin, sosyal yardımı hak etmemesine rağmen yardım almaya devam ederek sistemi suiistimal edenlere karşı rücu ve tazminat haklarını sert şekilde uygulamaları, bu bakışı destekleyen önemli bir olgu olarak ifade edilebilir.

Çoğu gelişmiş ülkenin 1990'dan beri sosyal yardım sistemini yenilediğini belirten Leisering (2010), modern sosyal yardım sistemlerinin en önemli özelliklerinden birisinin sadece kısa dönemli etkiler doğuran değil, uzun dönemli planlamalar yapması olduğunu ifade etmekte, gelişmiş batılı ülkelerin sosyal yardım-istihdam bağlantısını etkinleştiren modern biçimlerinin gelişmekte olan ülkeler için bir esin kaynağı olabileceğini söylemektedir.

Çalışma şartına bağlı sosyal yardım uygulamaları konusunda Avrupa Kıtası'nda en yoğun eleştiriler; vasıfsız ve eğitimsiz bireylerin uzun dönemli istihdam serüveninde korumasız kalacağı, sosyal yardımın uzun dönemde beklenen verimi sağlayamayacağı yönündeki eleştirilerdir. 1999 yılında bu tehlikeyi göz önüne seren Hanesch (1999); düşük ücretle işçi çalıştırma eğiliminde ısrarın tehlikeli olabileceğini belirtmiş, çalışma karşılığı sosyal yardım programlarından bazılarında katılan kişiler tarafından da bu eleştiriler dile getirilmiş olsa da, düşük ücretli iş/işçilerin işgücü piyasasını bu nedenle baskıladığı bir durum bugüne kadar ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte programlar kurgulanırken bu eleştirilerin ve bunlara bağlı olarak çözüm mekanizmalarının dikkatle ele alınması gerektiği söylenebilir.

Avrupa Kıtası ülkeleri, sosyal yardım programlarını yerelleşme eğilimi kapsamında yerel idarelerin yetki ve sorumluluğuna bırakarak uygulamalara esneklik ve etkililik kazandırabileceklerini düşünmekte (Hacımahmutoğlu, 2009), sosyal yardım-istihdam bağlantısının etkinleştirilmesi amacı doğrultusunda oluşturulan kurumsal yapılar, yerel yetkililerin oluşturduğu komisyonlar gibi bu eğilime uygun, verimliliği artıran yapılar olarak kendini göstermektedir.

3. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Sosyal yardıma yönelik olarak ülkelerin yapmış olduğu harcamaların artması, refah devleti anlayışının yoksulları bağımlı hale getirdiği yönündeki eleştiriler, yaşanan ekonomik krizlerin ülkelerin genel ekonomik ve sosyal yapılarında ortaya çıkardığı ek sorunlar, özellikle 1980'li yıllardan itibaren kamusal sosyal yardımları dünya genelinde sorgulanır hale getirmiş, yoksulluk-işsizlik kavramlarının birbirini besleyen ve büyüten yapısı, yoğun olarak gözlemlenmeye ve dile getirilmeye başlanmıştır.

Günümüz dünyasında ideolojik bakışlar; verimlilik, kapasitenin optimal kullanımı, çoklu fayda arayışı gibi yeni paradigmlar karşısında etkisini kaybetmeye başlamış, var olan ön kabullerin sorgulanması ve uygulamaların daha fazla fayda sağlayan alternatifleriyle ikame edilmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir.

Sosyal yardım sistem ve enstrümanlarını sorgulayan çoğu dünya ülkesi, sosyal yardım enstrümanlarını çoklu amaçlara hizmet eder tarzda yeniden yapılandırmış, sosyal yardımın

yoksulluğu önleyen bir kamu hizmeti olarak sunulması için, konut, eğitim, sağlık gibi sektörlerde insani yaşam kalitesinin istikrarlı biçimde artırılmasıyla yoksulların bağımlılığının azaltılmasını sağlamaya çalışmıştır.

Sosyal yardımın çalışma şartına bağlı olarak hak edilmesi; genel olarak bir "hak ihlali" olarak algılanmamakta, sosyal harcamaların verimliliğini artıran, birey ile kamusal otoritelerin karşılıklı sorumluluğunu geliştiren bir "fırsat" olarak kabul görmektedir. Diğer taraftan sosyal yardımlarda hak etme koşulu olarak uygulayıcı kurumların belirlediği bir plan dahilinde iş arama faaliyetlerine devam etme, belirli eğitimlere ve gönüllü çalışmalara katılma, mesleki eğitime yönelik staj görme vb. eylemlerde bulunma zorunluluğu, dünya genelinde yaygınlaşan uygulamalar olarak dikkat çekmektedir.

İncelenen ülkelerin sosyal yardım-istihdam bağlantısını etkinleştirme amacı doğrultusunda kıyaslanmaları neticesinde ülke uygulamalarının Tablo 1. de görüldüğü şekilde, "gelişmiş ülke uygulamaları" ve "az gelişmiş ülke uygulamaları" olarak sınıflandırılabilirliği değerlendirilmektedir. Söz konusu sınıflandırmaya göre "gelişmiş ülke uygulamaları"nın kurumsal, sürekli, güçlü yerel ağları olan, bireysel gelişimi ve istihdamı önceleyen bir yapıda olduğu, "az gelişmiş ülke uygulamaları"nın ise kamusal-merkezi-ulusal bakış açısına sahip, sosyal yardım düzenlemeleri ağırlıklı, kısa vadeli hedefleri içeren ve krizden kurtarma odaklı olarak kurgulandığı değerlendirilmektedir.

Tablo 1: Sosyal Yardım - İstihdam Bağlantısının Etkinleştirilmesi Amacı Doğrultusunda Azgelişmiş ve Gelişmiş Ülke Uygulamalarının Kıyaslanması

GELİŞMİŞ ÜLKE UYGULAMALARI	KRİTER	AZ GELİŞMİŞ ÜLKE UYGULAMALARI
Güçlü yasal altyapı	Yasal Altyapı	Zayıf yasal altyapı
Güçlü yerel inisiyatif, STK'ları ve özel sektörle yüksek koordinasyon var	Kurumsal Yapı	Kamusal-merkezi bakış açısı, sektörlerarası koordinasyon zayıf
Genç yoksulluğu ve kadın yoksulluğu odaklı (Görelî yoksullar)	Hedef Kitle	Yoksulluğun en uç noktada etkilendiği tüm gruplar (Mutlak yoksullar)
Yerel-bölgesel, belirgin hedef kitle (Azınlıklar, göçmenler, bölgesel yoksulluk)	Uygulama Kapsamı	Genel uygulama yapısı, ulusal bakış açısı
Mesleki eğitim, işbaşı eğitimi, özel sektörde işe yerleştirme, gönüllü yerel hizmetler	Kullanılan Enstrümanlar	Kamu yararına çalışma programları, mikrokredi uygulamaları
Sosyal dışlanmayı azaltma, yoksulluk kısır döngüsünü kırma, bireyi yetkinleştirme	Temel Hedef	Krizden kurtarma, yoksulluğun görülür şiddetini azaltma
Güçlü kurumsal yapı, bireye-olaya özgü, durum yönetimi esaslı	Uygulama Biçimi	Geçici süre ile kurumsal kapasite güçlendirilmesi, genel uygulamalar
Proaktif bakış, orta-uzun vadeli hedefler	Bakış Açısı	Reaktif bakış, kısa vadeli hedefler
Temel hedef, sürekli ve istikrarlı çabalar	Yeni İş Alanları Oluşturma	İkincil hedef, tesadüfi örnekler
İstihdama yönelik hedefler ağırlıklı	Program Yoğunluğu	Sosyal yardım düzenlemeleri ağırlıklı
Genel itibariyle düşük	Memnuniyet Seviyesi	Genel itibariyle yüksek
Güçlü kurumsal yapı, uygulama zenginliği, kamusal aktörler	Güçlü Yanları	Azgelişmiş ekonomi, düşük işgücü ücretleri
Yüksek beklentiler, yaşlanan nüfus	Zayıf Yanları	Zayıf kurumsal kapasite, bilgi-tecrübe eksikliği, özkaynaklar dışındaki finansman kaynaklarına bağımlı oluş

Kaynak: Ülke uygulamaları incelenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Programların uygulanması sonrasında katılımcıların geribildirimlerinden elde edilen sonuçlara göre ağırlıklı olarak eleştiriler; düşük ücretli işlerde çalışma baskısı, katılımcının yaşadığı mekâna uzak işlerin önerilmesi, bireyin vasfına uygun işlerin önerilmemesi, uygulayıcı kurumların katılımcılara yönelik önyargılarının varlığı, yeni iş imkanları oluşturulması gayretlerinin yetersizliği noktalarında toplanmaktadır.

Ülke uygulamalarının hangi sınıfa dahil oldukları hususunda ise genel itibariyle; Kuzey Amerika ve Avrupa ülkeleri uygulamaları "gelişmiş", Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkeleri uygulamaları ise "az gelişmiş" uygulamalar olarak nitelendirilebilir.

Kaynakça

- Akyüz, F. (2008). Sosyal yardımdan sosyal sigortaya: Bismarckyan ve İngiltere sosyal güvenlik sistemlerinin tarihsel dönüşümü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(5), 58-70.
- Barbier, J. C. (2001). *Welfare to work policies in Europe, the current challenges and activation policies*, Centre d'études de l'emploi (Document No: 11) web sitesinden erişildi: <http://www.cee-recherche.fr>.
- Barnow, B. S., & Christopher T. K. (2005). *The workforce investment act in eight states*, Albany, New York, The Nelson A.Rockefeller Institute of Government.
- Bergqvist, K., Yngwe, M. A., & Lundberg, O. (2013). Understanding the role of welfare state characteristics for health and inequalities: *An analytical review*. *BMC public health*, 13(1234), 7-8.
- Cairl, T., Madali, L., & Tully, M. (2013). *The workforce investment act in Georgia: recommendations for improvement*, Capstone Final Report, Georgia Budget & Policy Institute, Georgia.
- Chinese Development Assistance Council, *CDAC Workfare Programme: Singapore*, (2015), <http://www.cdac.org.sg/programmes/families/cdac-workfare-programme>, adresinden erişildi.
- Chang, C. F. (2011). Workfare in Taiwan, from social assistance to unemployment absorber. C. K. Chan & K. Ngok, (Eds.), *Welfare reform in East Asia towards workfare?* içinde (ss.78-99). Canada: Routledge.
- Coady, D. (2003). *Alleviating structural poverty in developing countries: The approach of progesa in Mexico*, Washington DC, International Food Policy Research Institute
- Cottingham, P. H., & Besharov, D. J. (2011). "Introduction" *In the workforce investment act: Implementation experiences and evaluation findings*, P. H. Cottingham, & D. J. Besharov (Eds.), (ss. 1-46), Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Dedeoğlu, S. (2009). Eşitlik mi? Ayrımcılık mı? Türkiye'de sosyal devlet, cinsiyet eşitliği politikaları ve kadın istihdamı. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(21), 41-54.
- Dhemba, J. (1999). Informal sector development: a strategy for alleviating urban poverty in Zimbabwe. *Journal of Social Development in Africa*, 14(2), 5-19.
- Employment Placement Programme, [Bızlink], Şubat 18, 2015, <http://www.bizlink.org.sg/index.php/for-people-with-disabilities/employment-placement>., adresinden erişildi.
- Employment Support Programme, Kasım 11, 2014, <http://www.spd.org.sg/employment-support-programme.html>, adresinden erişildi

- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Ferrera, M. (1996). The southern model of welfare in social Europe, *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.
- Fraisse, L. (2002). Executive summary: F. I. Lodemel, (Ed.), *Workfare in six European nations finding from evaluations and recommodations for future development* içinde, (ss. 13-19). US: Fafo.
- Giertz, A. (2004). *Making the poor work, social assistance and activation program in Sweden*, Lund Dissertations in Social Work, (19), Lund University, Sweden, KFS AB.
- Guardia, F. H., Hojman, A., & Larranaga, O. (2011). Evaluating the Chile solidario program: results using the Chile solidario panel and the administrative databases. *Estudios de Economía*. 38(1), 129-168.
- Gündoğan, N. (2008). *Türkiye’de yoksulluk ve yoksullukla mücadele*, Ankara Sanayi Odası Yayınları, web sitesinden erişildi: <http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/asomedy/ocak-subat2008/Dosya.pdf>,
- Hacımahmutoğlu, H. (2009). *Türkiye'deki sosyal yardım sisteminin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Hanesch, W. (1999). The debate on reforms of social assistance in Western Europe, *Linking welfare and work*, içinde, (ss. 71-86), Dublin, European Foundation.
- Holcomb, P., & Barnow, B. S. (2004). *Serving people with disabilities through the workforce investment act's one stop career centers*, web sitesinden erişildi: www.urban.org/UploadedPDF/411132-ONESTOP-Career-Centers.pdf.
- Ijaiya, G. T. (1998). Alleviating poverty in Nigeria: investing in education as a necessary recipe. *Ilorin Journal of Education*, 18(1), 125-131.
- İlter, O. (2009). *Sosyal yardım alanında SYDV ve STK işbirliği, sorunlar, çözüm önerileri*. Yayınlanmamış sosyal yardım uzmanlık tezi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Jacobs, D. (1998). *Social welfare systems in East Asia: a comparative analysis including private welfare*, Centre for Analysis of Social Exclusion, Research Paper (10), London School of Economics, London.
- Kaya, E. (2009). *Yoksullukla mücadelede Avrupa'nın ve Türkiye'nin sosyal yardım modeli*. Yayınlanmamış sosyal yardım uzmanlık tezi, T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Kıldal, N. (2000, October). Workfare tendencies in Scandinavian welfare policies, 8th BIEN Congress, Economic Citizenship Rights for the 21st Century’de sunulan bildiri. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.530.9256&rep=rep1&type=pdf> adresinden erişildi.
- Kobayashi, H. (2014). The future of the public assistance reform in Japan: workfare versus basic income, basic income in Japan, Y. Vanderborcht & T. Yamamori (Eds.), *Prospects for a radical idea in a transforming welfare state*, içinde (ss. 83-100). New York: Macmillan.
- Kol, E. (2014). Refah rejimleri açısından sağlık sistemlerinin değerlendirilmesi: Güney Avrupa refah modeli ve Türkiye. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 5(10), 131-168.

- Konradi, A., & Schmidt, M. (2004). *Reading between the lines* (3. Baskı). New York: McGraw-Hill.
- Köse, B. (2009). Sosyal bir problem olarak yoksulluk, N. Adak (Ed.), *Sosyal problemler sosyolojisi, dünyadan ve Türkiye'den örnekler içinde* (ss. 235-241). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Leete, L., & Bania, N. (2003). *Workforce investment act service delivery: the case of Oregon, Salem Oregon*, Willamette University Public Policy Research Center.
- Leisering, L. (2010). *Social assistance in developed and developing countries a case of global policy*. Financial Assistance Land Policy and Global Social Rights, Working Paper (4), Dortmund, Floorgroup.
- Local Government Engineering Department (2015). *Development project*, <http://ged.gov.bd/php?projectid=p0035>. adresinden erişildi.
- Ministry of Disaster Management and Relief (2015). *Employment generation for the hard-core poor*, www.mofdm.gov.bd/100%20day%20egp.pdf. adresinden erişildi.
- Murrugarra, E. (2001). *Employability and productivity among older workers: A policy framework and evidence from Latin America*, SP Discussion Paper (1113). The World Bank
- Nelson, K. (2007). *Social assistance developments and means-tested minimum income protection in the developed world 1990-2005*, Stockholm, Swedish Institute for Social Research.
- Ngok, K., Chan, C. K., & Peng Z. (2011). Workfare in mainland China, a reaction to welfare dependency?, C. K. Chan, & K. Ngok (Eds.), *Welfare reform in East Asia, towards workfare?* içinde (ss. 17-40). London: Routledge.
- Ogwumike, F. O. (2002). An appraisal of poverty reduction strategies in Nigeria, *CBN Economic and Financial Review*, 39(4), 1-17.
- Pena, P. (2014). *The politics of the diffusion of conditional cash transfers in Latin America*, Working Paper (201), Brooks World Poverty Institute, Manchester, UK.
- Pogge, T. (2002). *Küresel yoksulluk ve insan hakları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Revenue Minimum D'Insertion (2015). www.rmi-fr.com. adresinden erişildi.
- Sarder, M. R., & Golzare, N. (2012). *Dynamics of micro finance programs in poverty alleviation in Bangladesh: present status challenges and policy actions*, Research Report. Motijheel, Bangladesh Bank.
- Skills Training Loan, [Yayasan Mendaki], web sitesinden erişildi: <http://www.mendaki.org.sg/search.aspx?q=skill%20training%20loan>.
- Soares, F. V., & Silva, E. (2010). *Conditional cash transfer programmes and gender vulnerabilities in Latin America, case studies from Brazil, Chile and Colombia*, London, Overseas Development Institute.
- Spies, H. (2002). Executive summary: The Netherlands, I. Lodemel (Ed.), *Workfare in six European nations finding from evaluations and recommodations for future development içinde*, (ss. 29-35), Fafo Papers (24), US, Fafo.

- Stafford, B., Cornwell, E., Smith, N. & Trickey, H. (2002). Executive summary: UK, I. Lodemel (Ed.), *Workfare in six European nations finding from evaluations and recommodations for future development* içinde (ss. 51-55), Fafo Papers (24), US, Fafo.
- Stampini, M., & Tornarolli, L. (2012). The growth of conditional cash transfers in Latin America and the Caribbean: Did they go too far?. *IZA Policy Paper*, (49), 18-19.
- Storen, D., & Dixon, K. A. (1999). *The workforce investment act of 1998 a primer for people with disabilities*, John J. Heldrich Center for Workforce Development at Rutgers, the State University of New Jersey, web sitesinden erişildi: <https://labor.ny.gov/workforcenypartners/PDFs/WIA-Primer-Disabilities.pdf>
- Taşcı, F. (2013). Refah devleti modelleri içinde Türkiye'nin pozisyonu: Yaşlı algısı üzerinden değerlendirmeler. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 3(5), 5-35.
- Tutulmaz, Y. S. (2008). Toplumsal riskler ve refah devletleri, *T.C. Maliye Bakanlığı Bülteni*, (17).
- Uğur, S. G. (2012). *The Unemployment problem and employment creation strategies in Turkey: A comparative perspective*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- United Nations Habitat Report (2011). *Infrastructure for economic development and poverty reduction in Africa*, (Rep. No. 192/10E), Nairobi, Kenya, UN-HABITAT.
- Ünal, F. G. (10 Ekim 2010). Yoksulluğu azaltma stratejilerinin karşılaştırmalı analizi: Türkiye için çıkarılacak dersler, *Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul, Başbakanlık SYDGM Yayını, (2).
- Voges, W., & Lemnitzer, J. (2002). *Executive Summary: German*, I. Lodemel (Ed.), *Workfare in six European nations finding from evaluations and recommodations for future development* içinde (ss. 21-27), Fafo Papers (24), US, Fafo,
- Yahaya, K. A., Osemene, O. F. & Abdurraheem, A. (2011). Effectiveness of microfinance banks in alleviating poverty in Kwara State Nigeria. *Global Journal of Management And Business Research*, 11(4), 15-16.

DÖVİZ KURU RİSKİ YÖNETİM TEKNİKLERİ VE SDŞ ORTAĞI KOBİ'LERİN BU TEKNİKLERDEN YARARLANABİLME OLANAKLARI¹

Semih BÜKER²
Hakan ÇELİKKOL³

Öz

Küreselleşme süreci ile birlikte çeşitlenen pazarlar ve artan iş olanakları, küçük büyük tüm işletmeleri dünya yönelimli faaliyette bulunmaya teşvik ederken, küresel rekabet, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) ayakta kalabilmelerini sağlayacak özelliklere sahip olmalarını gerektirmektedir. Türkiye ekonomisi içerisinde sayı, üretim hacmi ve istihdam gibi açılardan büyük ağırlığa sahip olan, ancak yönetim, finansman, ihracat-pazarlama, teknoloji ve verimlilik gibi konularda önemli açmazları bulunan KOBİ'lerin, rekabetçi özelliklere sahip olabilmelerinin en kolay yolu olarak örgütlü hareket etmeleri görülmektedir. Bu doğrultuda, Sektörel Dış Ticaret Şirketleri (SDŞ) modeli, KOBİ'lere ihracatta ölçek ekonomileri yaratarak, sinerjik avantajlar sağlayabilecek bir örgütlenme biçimi olarak önerilmekte ve teşvik edilmektedir. Ancak, dış ticarete doğal olarak farklı para birimleri kullanılmaktadır. Bu da ülke paralarının birbirleri karşısındaki değer değişimlerine bağlı olarak, işletmeleri kur riskine açık hale getirmektedir. Çalışmada, döviz kurlarında yaşanan değişimlerin neden olduğu risklerden kaçınılabilen döviz kuru riski yönetim tekniklerinin, SDŞ ortağı KOBİ'ler tarafından uygulanabilme durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sektörel Dış Ticaret Şirketleri, dış ticaret, döviz kuru riski, hedging teknikleri.

JEL Kodları: F31, G32

CURRENCY RISK MANAGEMENT TECHNIQUES AND ITS UTILIZATION BY SME PARTNERS OF SECTORAL FOREIGN TRADE COMPANIES

Abstract

Diversified markets and growing business opportunities, thanks to globalization, have urged firms to do business globally. Nevertheless, conditions in global competition require small and medium-sized enterprises (SMEs) to acquire necessary qualifications for survival. SMEs constitute a large proportion of Turkish economy with respect to such figures as quantity, production capacity, and recruiting. However, they face obstacles to overcome in issues especially related with management, finance, technology, productivity, and foreign trade. Thus, setting and acting in combined form organizations might be the best way for SMEs to prevail these difficulties. In this respect, sectoral foreign trade companies (SFTC) appear as a critical alternative in providing economies of scale in foreign trade to create synergic advantages so that these organizational forms are encouraged. Yet, foreign trade naturally involves in variety of currencies. This, in turn, leaves firms with currency risk due to exchange rate fluctuations. In this study, the use of currency risk management techniques to avoid risks created by exchange rate fluctuations is evaluated from the aspect of SMEs as partners of SFTCs.

Keywords: Sectoral Foreign Trade Companies, foreign trade, currency risk, hedging techniques.

JEL Codes: F31, G32

¹ Bu çalışma, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme/Finans ABD'de Prof. Dr. Semih BÜKER danışmanlığında Hakan Çelikkol tarafından hazırlanan "Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinde Döviz Kuru Riskinden Korunma Teknikleri" isimli doktora tezi (1999) gözden geçirilerek ve güncellenerek üretilmiştir.

² Prof. Dr., Ufuk Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, semih.buker@ufuk.edu.tr

³ Dr. Öğr. Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, hakan.celikkol@dpu.edu.tr

Giriş

Ülkelerin ihracat performanslarını geliştirmede ortak ihracat grupları şeklindeki organizasyonların etkili olduğu uygulama örneklerinden bilinmektedir. ABD, Japonya, İtalya, Kolombiya, Finlandiya, Arjantin, Hindistan, Kenya, Singapur, İsrail, Brezilya ve İsveç bu konudaki başarılı ülkeler olarak gösterilmektedir. Özellikle dış pazarlara yeni girecek KOBİ'ler (küçük ve orta büyüklükte işletmeler) için son derece yararlı oldukları görülen bu tür organizasyonlara; ABD'li KOBİ'leri başarılı bir şekilde ihraca yönlendiren Webb-Pomerene Associations ve İhracat Yönetim Şirketleri (EMC & CEMC) Arjantin'de şarap üreticilerinin kurdukları Winos Argentinos, Kolombiya'da kadın konfeksiyoncuların kurdukları Consexport, İsrail'de hassas tezgah, hazır giyim alanlarında kurulan ihracat şirketleri, Japonya'da Japon Dış Ticaret Teşkilatı (JETRO) ve Japon Dış Ticaret Şirketleri (Sogo Shosha), Güney Kore'de Genel Ticaret Şirketleri ve Uluslararası Ticaret ve Geliştirme Şirketi (KOTRA), Avusturya'da ETA, Fransa'da BETA, İsviçre'de DELTA ve İtalya'da Federexport grubu örnek olarak verilebilir (Oktav, Kavas, & Tanyeri, 1992; Baykal, 1996).

Türkiye'de KOBİ'lerin ihracatta örgütlenmelerine yönelik ilk adımlar ihracatçı sermaye şirketleri ile atılmış, daha sonra bunu Dış Ticaret Sermaye Şirketleri (DTSS) ve Çok Ortaklı Dış Ticaret Şirketleri (ÇOŞ) izlemiştir. Bu modellerde hedeflenen faydaların beklenen ölçüde elde edilememesi üzerine Sektörel Dış Ticaret Şirketleri (SDS) modeli uygulamaya alınmıştır. SDS türündeki örgütlenmeler KOBİ'lerin dış pazarlara açılmalarını kolaylaştırmaktadır. Ancak dış ticaret işlemlerinde farklı dövizler kullanılması nedeniyle KOBİ'ler döviz kuru değişimlerine bağlı olarak kur riskine maruz kalmaktadır. Dolayısıyla, bu riskin profesyonel bir anlayışla yönetilmesi de önemli hale gelmektedir.

1. KOBİ'ler ve Sektörel Dış Ticaret Şirketleri

Türkiye'nin ilk KOBİ tanımı, destek sağlayıcı kuruluşların KOBİ tanımını farklı şekilde uygulamalarının yarattığı kargaşanın giderilmesi ve AB KOBİ tanımıyla uyum sağlanması amacıyla "KOBİ'lerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik" kapsamında 2005 yılında yapılmış olup, 2006 yılından bu yana KOBİ'lere destek veren kurum ve kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji, 2015). Buna göre KOBİ, 250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 125 milyon Türk Lirasını aşmayan ekonomik birimler veya girişimler şeklinde tanımlanırken, kendi içinde mikro işletmeler, küçük işletmeler ve orta büyüklükteki işletmeler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Mikro işletmeler, 10 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 3 milyon TL'yi aşmayan işletmeleri; küçük işletmeler, 50 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 25 milyon TL'yi aşmayan işletmeleri; orta büyüklükteki işletmeler ise, 250 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 125 milyon TL'yi aşmayan işletmeleri ifade etmektedir (Küçük ve Orta, 2005; Küçük ve Orta, 2018).

Tüm ekonomilerde önemli yere sahip olan KOBİ'ler, Türkiye'de 2014 yılı itibariyle tüm işletmelerin %99,8'ini oluştururken, istihdamın %73,5'ini, cironun %62'sini, yaratılan faktör maliyeti cinsinden katma değer (FMKD) %53,5'ini, ihracatın %56,4'ünü, ithalatın da %37,8'ini gerçekleştirmiştir. Banka kredilerinden aldıkları pay ise ancak %26 gibi sınırlı bir düzeyde kalmıştır (<http://www.tuik.gov.tr>). Türkiye ekonomisi içerisinde büyük ağırlığı olan, ancak küresel rekabet ortamında önemli açmazları bulunan KOBİ'lerin, rekabetçi özelliklere sahip olabilmelerinin en kolay yolu olarak örgütlü hareket etmeleri görülmekte ve bu doğrultuda Sektörel Dış Ticaret Şirketleri (SDS) modeli, ihracatta ölçek ekonomileri yaratarak, sinerjik avantajlar sağlayabilecek bir örgütlenme biçimi olarak önerilmekte ve teşvik edilmektedir.

Sektörel Dış Ticaret Şirketleri, aynı üretim alanındaki KOBİ'leri ihracatta bir organizasyon altında toplayıp, ihracat, finansman, tedarik, nakliye, sigorta, gümrükleme gibi konularda hizmet sağlayarak dünya pazarlarına yönlendirmek ve böylece dış ticarete uzmanlaşmalarını sağlayarak rekabet şanslarını arttırmak amacıyla kurulan şirketlerdir. İlgili mevzuat gereği SDS'lerin; 1-250 arasında çalışan istihdam eden, Normal Yörelerde aynı üretim dalında en az 10 KOBİ'nin, Kalkınmada Öncelikli Yörelerde (KÖY) ise aynı veya farklı üretim dalında en az 5 KOBİ'nin bir araya gelmesiyle Anonim Şirket olarak kurulmaları gerekir. KOBİ niteliğindeki her bir ortağının sermaye payı, toplam şirket sermayesinin Normal Yörelerde %10, KÖY'lerde %20'sinden fazla olamaz. İlgili Tebliğ'de belirtilen koşulları sağlayan bu şirketlere Sektörel Dış Ticaret Şirketi statüsü verilmektedir. Bu şirketlere ortaklık payları münferiden veya toplu olarak %40'ı aşmamak üzere; Normal Yörelerde aynı üretim dalında, KÖY'lerde aynı ya da farklı üretim dalında faaliyette bulunan 250'den fazla çalışan istihdam eden büyük şirketler, profesyonel yönetici olarak çalışmaları kaydıyla gerçek kişiler (ortaklık payı %10'u aşmamak koşuluyla), SDS ve ortaklarına mal, ekipman ve hizmet sağlayan şirketler, Üretici Dernekleri, Üretici Birlikleri, vakıf, mesleki federasyon vb. kuruluşlar da ortak olabilmektedir.

Normal Yörelerde yerleşik SDS'ler, aynı sektörde faaliyette bulunmak kaydıyla ortağı olmayan KOBİ'lerin, KÖY'lerde yerleşik SDS'ler ise sektör ayrımı olmaksızın KOBİ'lerin ihracatına aracılık edebilirler. SDS'ler, ortaklarının üretimine katkıda bulunmak veya faaliyette buldukları sektörle ilgili işlemlerinde kolaylık sağlamak amacıyla, hizmet ve imalat sanayi sektöründe faaliyette bulunan şirketlere ortak olabilir veya şirket kurabilirler. Ortaklarının faaliyet gösterdiği üretim dalına ait hammadde tedarikinde ise imalatçı olarak değerlendirilirler. SDS ve ortağı KOBİ'ler, ihracata yönelik devlet yardımlarının hedef grubunu oluşturmakta ve bu yardımlardan öncelikli olarak yararlandırılmaktadır (Sektörel Dış Ticaret, 2004).

İhracat bilgi, deneyim, sermaye ve kadro ile birlikte iyi bir organizasyon gerektiren bir faaliyettir. İhracat işlemini, söz konusu unsurlara yeterince sahip olamayan KOBİ'lerin tek başlarına yerine getirebilmeleri ise oldukça zordur. Nitekim Türkiye'nin ihracatındaki artışların da büyük ölçüde geçici, konjonktürel satışlarla gerçekleştirildiği, ülke mallarının dış pazarlarda yaygın, sürekli ve kalıcı bir şekilde pazarlanamadığı görülmektedir (Kozlu, 1995).

İhracatta örgütlenmede SDS formunda işbirliğine gidilmesi ile profesyonel bir kadro ve organizasyona sahip olunabileceğinden, üretilen malların dış pazarlara satılması çok daha kolay olacaktır. Ancak, pek çok işletme gibi SDS ortağı KOBİ'ler de ihracat ve ithalat işlemlerini genellikle yabancı para birimleri üzerinden gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla, ihracat alacakları, ithal girdi ödemeleri, uluslararası finansman işlemleri (döviz cinsinden veya dövize endeksli krediler) ve uluslararası yatırımları döviz kurlarında yaşanabilecek değişimlere bağlı olarak onları kur riskine açık bırakmaktadır. Bu kapsamda, döviz kuru riski yönetim teknikleri hakkında bilgi sahibi olunması kadar, SDS çatısı altında bir araya gelmenin bu tekniklerden yararlanabilme olanakları üzerinde bir etkisinin olup olmayacağı da üzerinde durulması gereken bir konu olmaktadır.

2. Döviz Kuru Riski

Döviz kuru riski, basit olarak, döviz kurlarındaki beklenmeyen değişimlerin işletmelerin gelir ve giderlerinde (aktif ve pasiflerinde) ya da genel olarak nakit akımlarında yol açtığı değişiklikler olarak tanımlanabilir. Uluslararası ticaret, döviz kuru değişimlerine duyarlı olan çeşitli paraların işlem değerlerindeki farklılıklardan dolayı döviz kuru riski içermektedir. Bu nedenle, kur riskine açık aktif ve pasiflerin değerlerinde döviz kur değişimlerine bağlı olarak ortaya çıkabilecek olumsuz değişimlerin yönetilebilmesi işletmeler açısından önemli bir konudur. Ancak, döviz kuru riskinin doğabilmesi için, işletmenin öncelikle kur etkisine açık olması gerekir (Williams & Heins, 1989; Melvin, 1997; Seyidoğlu, 1994).

Döviz kuru riski doğurabilecek her dövizli alacak veya borç (aktif veya pasif) “döviz pozisyonu”, ilgili dövizler cinsinden tüm döviz alacak ve borçların toplamı da “brüt döviz pozisyonu” olarak adlandırılmaktadır. Döviz pozisyonları döviz cinsine ve vadelerine göre birleştirilerek, alacak ve borçlar arasında meydana gelen farkı ifade eden “net döviz pozisyonu” yani kur riski taşıyan “açık pozisyon” elde edilmektedir. İşletmenin net döviz pozisyonu oluşmasına sebep olan döviz alacakları ve döviz borçlarının yabancı para, vade ve tutar bazında birbirlerine eşit olmaması durumu, fiili olarak döviz kuru riskinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Duman & Karamustafa, 1996).

Net döviz pozisyonlarındaki eşitsizlik ister borçlar lehine isterse alacaklar lehine olsun, her iki durumda da döviz kuru riski söz konusudur. Döviz mevcutları ve döviz alacakları toplamının, döviz taahhütleri ve döviz borçlarını karşılayamaması halinde, borçlar lehine bir açık pozisyon söz konusu olup, bu durum “eksi ya da kısa pozisyon” (short position) olarak adlandırılmaktadır. Döviz mevcutları ve döviz alacakları toplamının, döviz taahhütleri ve döviz borçları toplamından büyük olması halinde ise, alacaklar lehine bir açık pozisyon oluşmakta, bu da “artı ya da uzun pozisyon” (long position) olarak adlandırılmaktadır (Eryürek, 1987; Yıldız, 1988).

İşletmelerin döviz kuru riskiyle karşı karşıya kalmaları için mutlaka uluslararası faaliyet göstermeleri gerekmez. Ulusal paranın yabancı paralar karşısındaki değerinin değişmesine bağlı olarak, yerel işletmelerin faaliyetleri de olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedir (Duman & Karamustafa, 1996).

Türkiye’de işletmeler dış ticaret işlemlerinde yoğun olarak ABD Doları (USD) ve Euro kullanılmaktadır. Döviz kuru değişimlerinin boyutlarının anlaşılabilmesi açısından, USD ve Euro’nun 2002-2018 yılları arası süreçteki yılsonu ve 2018 yılı için ay sonu değerleri ile söz konusu dönemlerde TL karşısında gösterdikleri değişimin yüzde karşılıkları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Türkiye’de Döviz Kurlarının Gelişimi (2002 - 2018 Ekim & Dönem Sonu)

Yıllar	USD (Yıl Sonu)	Değişim (Yıllık %)	EURO (Yıl Sonu)	Değişim (Yıllık %)	2018 (Aylar)	USD (Ay Sonu)	Değişim (Aylık %)	EURO (Ay Sonu)	Değişim (Aylık %)
2002	1,6345	13,5412	1,7035	34,3314	Ocak	3,7795	-0,8109	4,6824	2,9597
2003	1,3958	-14,6018	1,7451	2,4418	Şubat	3,7833	0,1005	4,6646	-0,3801
2004	1,3421	-3,8497	1,8268	4,6834	Mart	3,9949	5,5930	4,9191	5,4560
2005	1,3430	0,0671	1,5904	-12,9407	Nisan	4,0535	1,4669	4,8961	-0,4676
2006	1,4131	5,2197	1,8586	16,8637	Mayıs	4,4834	10,6056	5,2064	6,3377
2007	1,1647	-17,5784	1,7102	-7,9845	Haziran	4,6083	2,7858	5,3310	2,3932
2008	1,5123	29,8446	2,1408	25,1783	Temmuz	4,8850	6,0044	5,7034	6,9856
2009	1,5057	-0,4364	2,1603	0,9109	Ağustos	6,4063	31,1423	7,4735	31,0359
2010	1,5460	2,6765	2,0491	-5,1474	Eylül	6,0752	-5,1683	7,1130	-4,8237
2011	1,9065	23,3182	2,4592	20,0137	Ekim	5,5203	-9,1339	6,2734	-11,8037
2012	1,7826	-6,4988	2,3517	-4,3713					
2013	2,1343	19,7296	2,9365	24,8671	* Ekim 2018				
2014	2,3189	8,6492	2,8207	-3,9435					
2015	2,9076	25,3870	3,1776	12,6529					
2016	3,5318	21,4679	3,6939	16,2481					
2017	3,8104	7,8883	4,5478	23,1165					
2018*	5,5203	44,8745	6,2734	37,9436					

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr>.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, yılsonları itibariyle (2018 yılı hariç) Dolar/TL kurunda %30’a, Euro/TL kurunda da %34’e varan artışlar, Dolar/TL kurunda %18’e, Euro/TL kurunda da %13’e yaklaşan düşüşler yaşanmıştır. 2018 yılı aylık verilere bakıldığında ise bir önceki aya göre her iki döviz kurunda %31’e varan artışlar, Dolar/TL kurunda %9’a, Euro/TL kurunda ise %12’ye yaklaşan düşüşler gerçekleşmiştir. Bu veriler, Türkiye’de döviz kurlarındaki volatilitenin ne

denli yüksek olabildiğini, dolayısıyla bu değişimlerin neden olduğu risklerin yönetilememesi durumunda, gerek ihracat gerekse ithalat boyutunda oluşacak zararların da ne ölçüde büyük olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

3. Döviz Kuru Riski Yönetim Teknikleri ve SDŞ Ortağı KOBİ'lerin Yararlanabilme Olanakları

Dövizli işlemleri bulunan işletmeler, döviz kurlarında yaşanabilecek değişimlerin neden olacağı riskleri içsel (işletme içi) ya da dışsal (işletme dışı) yöntemler ile yönetmeye çalışmaktadır. Genel olarak, içsel teknikler bilanço içi, dışsal teknikler bilanço dışı hedging teknikleri olarak değerlendirilmektedir. Döviz kuru riskinden korunmada kullanılacak bu teknikler SDŞ çatısı altında işbirliğine giden KOBİ'ler açısından değerlendirildiğinde, kullanılabilme durumları, sağlanabilecek faydalar ve SDŞ'nin bu tekniklerin kullanımında oynayabileceği rol farklı boyutlarda ortaya çıkmaktadır (Çelikkol, 1999). Takip eden kısımda bu teknikler hakkında kısaca bilgi verilerek, SDŞ ortağı KOBİ'ler açısından kullanılabilme olanakları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3.1. İçsel Hedging Teknikleri

Uluslararası faaliyet gösteren işletmelerin finans yöneticileri, döviz kur riskleri karşısında dinamik bir kur yönetim tarzı benimsemektedir. Bu tarz, basit korunma işlemlerinin çok üstünde bir uygulamadır. Bu uygulamanın kapsamı, işletmenin ticari faaliyetlerine bağlı ödemelerinin koşullarını, döviz kuru riskini ortadan kaldıracak ve hatta bazı durumlarda kazanç sağlayacak şekilde değiştirme çabaları olup, değişik biçimler alabilmektedir (Plihon, 1991/1995). İçsel hedging yöntemleri, temelde bilanço uyarlamalarına dayalı olan ve genellikle merkezi nakit yönetimi anlayışı çerçevesinde uygulanan tekniklerdir.

Netleştirme (netting): Bu teknikte, bir işletmeler grubu içerisinde faaliyette bulunan bağlı işletmelerin, birbirleriyle olan ticari işlemlerinden kaynaklanan aynı veya paralel dövizler cinsinden alacak ve borçları, önceden belirlenen hesap dönemleri sonu itibariyle biri diğerine karşı kapatılmakta ve böylece brüt tutarların ödenmesi yerine sadece borçlu olunan dövizdeki net bakiyenin riske karşı hedge edilmesi ve vadesinde ödenmesi gerekmektedir. Tam anlamıyla bir hedging tekniği olmamasına karşın, hedging maliyetini minimize etmenin bir yolu olan netleştirmenin işleyiş mekanizması oldukça basittir. Her bağlı işletme, önceden belirlenmiş dönemler itibariyle borçları hakkında ödemelerin hangi döviz cinsinden olduğunu da belirterek ana merkezi ya da merkez şubeyi bilgilendirir. Ana merkez ise en uygun netleştirme düzenlemesine karar vererek, bağlı işletmelere talimat verir. Bu talimat uyarınca, bağlı işletmeler de hesaplarının bulunduğu bankaları bu düzenlemeler hakkında bilgilendirir (McRae, 1996). Bu nedenle söz konusu teknik, aralarında ticaret ilişkisi bulunan bağlı işletmelere sahip grup işletmeler için son derece kullanışlıdır (Buckley, 1992). Ancak, bu tekniğin uygulanabilmesi için illa ki grup içi işlemler olması gerekmez.

SDŞ ortağı KOBİ'ler de bu teknik yardımıyla dış ticaret işlemlerinde karşılaşılabilecekleri döviz kuru değişimlerinin yaratacağı risklerden korunabilirler. Şöyle ki, SDŞ ortağı bir KOBİ'nin yurt dışındaki bir işletmeye (ya da onun bağlı işletmesine) mal ihraç etmesi ve yine aynı yabancı işletmeden (ya da onun bağlı işletmesinden) üretim girdisi ithal etmesi durumunda, bu işlemlerden doğan alacak ve borç hesapları karşılıklı olarak kapatılabilir. Böyle bir işlemde, hem döviz pozisyonlarının yönetiminde hem de işlem masraflarının azaltılmasında avantaj sağlanırken, diğer hedging tekniklerine de işlem sonucunda eğer bir bakiye kalıyorsa, yalnızca bu kalan kısım için ihtiyaç duyulacaktır. Ancak, netleştirme tekniğinin uygulanabilmesi için, ihracat ve ithalat işlemlerinden doğan alacak ve borçlarda döviz cinsi (veya kur çevrimi) ve vade uyumunun sağlanması gerekir.

SDŞ çatısı altında işbirliğine giden KOBİ'lerin bu tekniği grup içinde uygulama olanakları ise oldukça sınırlıdır. Netleştirme tekniğinin uygulanabilmesi için, işbirliği yapan işletmeler arasında ticaret ilişkisi bulunmalıdır. SDŞ'yi oluşturan KOBİ'ler arasındaki ticari ilişkiler ise oldukça sınırlıdır. Söz konusu KOBİ'ler zaten genellikle aynı tür mal üretmekte ve öncelikle ihracat sorunlarını aşabilmek amacıyla işbirliği yapmaktadır. Ayrıca, bu türde bir işbirliğinde SDŞ'yi oluşturan KOBİ'lerin hukuki ve finansal bağımsızlıkları da korunmaktadır. Dolayısıyla bu teknik, ancak birbirlerinden girdi temini olduğu durumlarda, işletmeler arası nakit akışlarının düzenlenmesi ve işlem maliyetlerinin azaltılması amacıyla uygulanabilir (Çelikkol, 1999).

Çakıştırma (matching): Gelir ve ödemelerin çakıştırılması, gerek işletmeler grubu içerisinde gerekse üçüncü taraflar ile olan işlemlerde uygulanabilen bir teknik olup, farklı dövizler cinsinden beklenen gelir ve ödemelerin her bir döviz cinsi için ayrı ayrı ve yaklaşık olarak dengelenmesini ifade eder. Bunun için aynı veya paralel dövizler üzerinden, aynı vadede ve tutarda tam karşıtı nakit akışı yaratılmaya çalışılır ve döviz piyasalarından yalnızca çakıştırılmayan net bakiye için gerekli döviz satın alınarak karşı hedge yapılır. Ancak, bu işlemler yapılırken yabancı para birimi üzerinden yaratılacak ters nakit akışının tutar ve süre uyumuna dikkat edilmesi gerekir (Akgüç, 1997; Demirağ & Goddard, 1994).

Gelir ve ödemelerin çakıştırılması, işbirliği yapan KOBİ'lerin kendi aralarında ya da grup dışı işletmelerle olan ticari ilişkilerinde, döviz kuru riskine açık nakit akış pozisyonlarının yönetimi açısından oldukça kullanışlı bir tekniktir. Bu teknik yoluyla KOBİ'ler, gelecekte döviz kurlarında meydana gelebilecek değişmelerin olumsuz etkilerinden, aynı vadede ve tutarda zıt nakit akımları yaratarak korunabilir. Örneğin; SDŞ ortağı bir KOBİ, Dolar karşılığı yaptığı bir ihracat işleminde ihracat bedelini tahsil edinceye kadar geçecek sürede Doların TL karşısında değer kaybedeceğim düşünüyorsa, ithal girdilerini bu vadeyi kapsayacak şekilde yine Dolar cinsinden yapabilir ya da para piyasasından ilgili ihracat bedeli kadar Dolar borçlanabilir. Aksine, ithalat işleminden dolayı borçlu olduğu dövizde değer artışı bekliyorsa, ihracatlarını da söz konusu döviz üzerinden yapmaya çalışabilir. Çakıştırma tekniği, SDŞ ortağı KOBİ'ler için gelecekte döviz kurlarında yaşanabilecek olumsuz değişimlerden korunmada ve nakit akışlarının düzenlenmesinde kullanımı kolay ve başarı derecesi yüksek bir teknik olarak dikkati çekmektedir (Çelikkol, 1999).

Nakit akışlarının bir merkezde toplanması (pooling): Nakit havuzlaması olarak da adlandırılan bu teknikte, grup bünyesindeki işletmelerden her biri yalnızca işlem amacıyla gereksinim duyduğu tutarda nakdi elinde bulundurmakta, faaliyetlerin gerektirdiği minimum nakit bakiyesinin üzerindeki likit fonlar ile ihtiyat ve spekülasyon amacına yönelik fonlar, ana merkezdeki personel tarafından yönetilen merkezi havuza transfer edilmektedir. Dolayısıyla, nakit hareketlerinin yalnızca bir merkezden yönetilmesi değil, aynı zamanda belli bir hesapta (banka hesabı gibi) tutulması da söz konusu olmaktadır (Seyidoğlu, 1994; Keşci, 1984).

Bu işlemin temelinde, farklı işletmelerdeki nakit fazlalarının ve açıklarının tamamen aynı yönde hareket etmemesi yatmaktadır. Bir nakit havuzu oluşturulmasıyla birlikte, toplam nakit akışlarındaki değişim grup işletmelerin bireysel bazlı nakit akışlarındaki değişimlerin toplamından daha küçük olacaktır (Levi, 1996). Bu yolla işletmelerin toplam pozisyonlarını yönetmek ve onları korumaya almak amaçlanırken, yüzen ya da bağlı işletmeler arasında gidip gelen fonlar da azaltılmış olmaktadır. Transit halde ve kullanım olanağı bulunmayan bu tür fonların, grup açısından finanse edilebilecek yatırımların getirisine eşit bir fırsat maliyeti bulunmaktadır. Havuz, likiditelerin plasmanını sağlamanın yanısıra, bazı bağlı işletmelerin yarattığı ihtiyaç fazlası nakit fonların, nakit sıkıntısı içerisinde olan diğer işletmelere ödünç olarak verilebilmesine de aracılık etmektedir (Plihon, 1991/1995). İşletmelerin gelirlerinin artmasına ve faiz ödemelerinin azalmasına katkıda bulunan yöntemin, merkezde uzman elemanlar çalıştırmaya olanak vermesi ve döviz kuru riskinin bir yerden yönetimi gibi

üstünlükleri bulunmaktadır. Örneğin, döviz nakit bakiyesi bulundurulması nedeniyle ortaya çıkacak risk pozisyonunu merkezi olarak yönetmek isteyen bir işletme, tüm forward sözleşmeleri tek bir yerde yaparak, bu tür sözleşmelerin çelişkili ve şartıcı vergi etkilerinden kaçınabilecektir (Seyidoğlu, 1994; Keşci, 1984).

Yöntemin döviz kuru riskinden korunma amacıyla uygulanabilmesi için, tüm bağlı işletmelerin işlem amacıyla gereksinim duydukları nakit miktarının üzerindeki tüm bakiyeyi, merkezi nakit yönetimi çerçevesinde işletilecek havuz hesabına aktarmaları gerekmektedir. Ancak, SDŞ'yi oluşturan KOBİ'lerin finansal ve hukuksal bağımsızlıklarını koruyor olmaları, böyle bir nakit/döviz havuzu yaratılmasının önündeki en büyük engeldir. SDŞ'ler sundukları hizmetler karşılığında elde ettikleri gelirleri nakit ihtiyacı bulunan SDŞ ortağı işletmelere kullanırlabilir, nakit fazlası olan işletmelerden nakit ihtiyacı olan işletmelere borç verilmesinde köprü olabilir, devlet destek ve yardımlarının dağıtımında rol oynayabilir, ihracattan doğan alacakların tahsili, KDV iadelerinin alınması ve ithalat bedellerinin ödenmesi gibi işlemlere aracılık yapabilirler. Ancak, yöntemin gerektirdiği anlamda bir nakit havuzunun fonksiyonlarını yerine getirebilmeleri mümkün değildir (Çelikkol, 1999).

Nakit akışlarını öne alma ve geciktirme (leading and lagging): Döviz kurları ve faiz oranlarına ilişkin beklentiler çerçevesinde, dövizli borç ya da alacakların öne alınması veya ertelenmesine dayalı bir hedging stratejisidir (Erdoğan, 1993). Bu stratejide işletmeler, değer kaybetmesi beklenen döviz cinsinden alacaklarının tahsilini hızlandırıp borçlarını geciktirmeye, değer kazanması beklenen döviz cinsinden ödemelerini de hızlandırmaya çalışarak kur kayıplarından korunmayı amaçlamaktadır. Bu teknik, forward işlemler mümkün olmadığı zaman özellikle kullanışlı olmaktadır (Demirağ & Goddard, 1994; Aksel, 1995). Aynı zamanda bir döviz spekülasyonu formu olan bu tekniğin işleyiş mekanizması çakıştırma tekniğine benzetmekle birlikte, işlemlerdeki değişimin derecesi daha radikaldir. Öne alma ve geciktirmede açık pozisyon spekülatif karların maksimizasyonu ile optimize olurken, çakıştırma tekniğinde amaç belli bir grubun açık pozisyonu minimize etmektir (McRae, 1996). İşletmeler uluslararası işlemlerinin çok yönlülüğüne rağmen, bu yöntemle ülkeler arası fon transferlerinin zamanlamasını değiştirerek döviz kuru riskine karşı koruma sağlayabilir (Van Horne, 1998). Ancak iskonto oranı, gecikme faizi, kredibilite kaybı, ticari ilişkiler ve yasal düzenlemeler gibi konunun farklı boyutları da dikkate alınmalıdır.

Bilanço karlarından ziyade nakit akışlarının önem kazandığı günümüzde, nakit akışlarının tahmini ve zamanlaması işletmeler açısından büyük önem taşımaktadır. SDŞ ortağı KOBİ'ler de döviz kuru tahminlerine bağlı olarak ihracat ve ithalat işlemlerinden doğan alacak ve borçlarının vadelerini öne alabilir ya da erteleyebilir, yani kredili ticarete vadeler KOBİ'lerin avantaj sağlayabileceği biçimde düzenlenebilir. SDŞ de ortağı bulunan KOBİ'leri bu konuda yönlendirebilir. Ancak, ihracat ve/veya ithalat yapılan işletmelerle olan ticari ilişkilerin seviyesi söz konusu tekniğin uygulanabilmesinde oldukça belirleyicidir. Çünkü karşı işletmenin döviz kuruna ilişkin beklentisi de aynı yönde ya da ödemeler üçüncü bir ülkenin para birimi ile belirlenmişse, diğer taraf bu işleme karşı çıkabilir ya da öne almayı veya ertelemeyi telafi edici bir takım uygulamalara girişebilir. Bu durumda söz konusu yöntem üzerinde ısrarcı olmak, ticari ilişkilerin zedelenmesine yol açabilir.

Yöntem, SDŞ ortağı KOBİ'lere döviz kuru riskinden korunma sağlarken, geleceğe düşük beklentiler üzerine pozisyon alarak spekülatif kazançlar elde etme olanağı da sunmaktadır. Ayrıca netleştirme ve çakıştırma tekniklerine zemin hazırlanması amacıyla da kullanılabilir. Ancak öne alma ve geciktirme tekniğinin SDŞ ortağı KOBİ'lerde uygulanabilirliğine ilişkin başlıca sorun, TL'nin dış ticaret işlemlerinde yoğunlukla kullanılan dövizler karşısında çoğu zaman değer kaybetmesidir. Bu durum, ithalat işlemlerinden doğan borçların sürekli olarak erken

ödenmesini gerektirirken, yöntemin kullanılmasıyla elde edilecek fayda da kimi zaman erken ödeme yapabilmek için sağlanan finansman kaynağına ilişkin giderlerin altında kalabilmektedir.

Yöntemin grup içi ticari işlemlerde uygulanabilmesi ise, işbirliği yapan KOBİ'lerin karşılıklı beklentilerine bağlıdır. Ayrıca, eğer SDS ortağı bir KOBİ'nin doğrudan SDS ile bir alacak borç ilişkisi doğmuşsa, burada da ancak SDS'nin üstlendiği ortaklara finansman konularında hizmet sunma işlevi gereği öne alma ya da erteleme tekniği uygulanabilir (Çelikkol, 1999).

İhracat alacaklarının tahsil süresinin hızlandırılması: Uluslararası nakit yönetiminin en önemli konularından biri, yabancı ülkelerdeki alacaklara ilişkin tahsilatların hızlandırılması konusudur. Özellikle alıcıların çok farklı coğrafi dağılım gösterdiği durumlarda, ihracat işlemlerinden doğan alacakların tahsilinde gecikmelerle karşılaşabilmektedir (Beehler, 1978; Abdullah, 1987). Döviz transferinde SWIFT ağı kullanımı, satışlarının yoğun olduğu ülke ya da bölgelerde tahsilat merkezleri oluşturulması veya posta kutusu tutulması gibi uygulamalar, alacakların tahsilini hızlandırarak, nakdin işletmenin kullanımına hazır hale gelmesi için geçen zamanı kısaltmaktadır (Shapiro, 1996; Beehler, 1978). Böylece, döviz cinsinden alacaklar hızlıca ulusal paraya (ya da farklı bir dövize) çevrilerek, işletmenin artı açık döviz pozisyonunu azaltmak mümkün olmaktadır.

İhracat işlemlerinden doğan alacakların tahsilinin hızlandırılarak etkin hale getirilmesine yönelik uygulamalar, döviz kuru riskinin yönetiminde SDS ortağı KOBİ'lerin yararlanabilecekleri önemli tekniklerdendir. SDS aracılığıyla yurt dışındaki bazı merkezlerde oluşturulacak tahsilat merkezleri ve anlaşmalı bankalar, SDS ortağı KOBİ'lerin ihracat işlemlerinden doğan alacaklarının hızlı bir şekilde tahsil edilerek Türkiye'ye getirilmesinde önemli rol oynayacaktır. Böylece, tahsilatlardaki gecikmelerden dolayı ortaya çıkabilecek nakit ihtiyaçları ve döviz kurlarındaki değişmelerin tahsilatı geciken alacaklar üzerindeki olumsuz etkileri azalır. Borçlanma ihtiyacının ortadan kalkmasıyla faiz giderlerinden kaçınılırken, değer kaybetmesi beklenen döviz cinsinden olan alacakların hızla tahsil edilerek başka alanlarda kullanılması ya da değer kazanması beklenen diğer dövizlere çevrilmesi sağlanır. Aynı zamanda, işbirliği yapan bütün KOBİ'ler bu imkândan yararlanacağı için, söz konusu hizmetlerden yararlanmanın getireceği maliyet de işletmeler arasında paylaşılmış olur (Çelikkol, 1999).

Kontrat fiyatını forward kura göre ayarlama: Finansal piyasalarda dövizler hem spot hem de forward kurlar şeklinde fiyatlanmaktadır. Bu yöntemde kontrat, ihracatçı ülke parasının forward kuru baz alınarak fiyatlanmakta ve böylece sözleşmenin imzalandığı tarih ile ödeme tarihi arasında döviz kurunda oluşması beklenen artış veya düşüşler kontrat fiyatına yansıtılmış olmaktadır (McRae, 1996).

İhracat işlemine ilişkin düzenlenen kontratlarda bedelin forward döviz kuruna göre belirlenmesi, SDS ortağı KOBİ'ler açısından sınırlı düzeyde uygulama olanağı olan bir hedging tekniğidir. Çünkü yöntem, ihracatçı işletme ülke para biriminin kullanılmasını gerektirmekte, ancak diğer ihracatçı işletmeler gibi SDS üyesi KOBİ'ler de ihracatlarını, ihracat pazarlarının dağılımına bağlı olarak, başta Dolar ve Euro olmak üzere uluslararası piyasalarda genel kabul gören, işlem yoğunluğu yüksek paralar cinsinden gerçekleştirmektedir. SDS ortağı KOBİ'lerin TL karşılığı ihracatlarının son derece az olması, döviz kuru riskinden korunmada bu yöntemin kullanımını sınırlandırmaktadır. Yöntem, çeşitli üretim girdileri ithal eden SDS ortağı KOBİ'ler açısından değerlendirildiğinde ise, kontratlar genellikle ihracatçı işletme ülke parası cinsinden düzenlendiği için vade sonunda oluşacak spot döviz kuruna göre ya kur karı ya da kur zararı oluşacak veya kar ya da zarar oluşmayacaktır (Çelikkol, 1999). Böyle bir durumda, kur zararı olasılığına karşı diğer hedging tekniklerinin kullanılması gerekir.

Sözleşmede belirtilen döviz cinsini değiştirme: İşleyişi oldukça basit olan bu teknik, ihracatçının vadeye kadar olan süreçte, sözleşmede belirtilen para birimini değiştirebileceğine ilişkin olarak ithalatçıyı bilgilendirmesi esasına dayanmaktadır. Yeni para birimi ihracatçının,

ithalatçının ya da üçüncü bir ülkenin para birimi olabilir. Ancak, bu stratejinin uygulanabilmesi, ihracatçının ithalatçıya haklı gerekçeler sunması ve bunların da ithalatçı tarafından kabul edilmesine bağlıdır. Döviz cinsinin değiştirilmesi, ihracatçının kur riskini minimize etmesini, hatta kurlardaki değişikliğe bağlı olarak karını arttırmasını sağlayabilir. İthalatçıya ise, özellikle kendi ulusal para birimine çevrim söz konusu olduğunda, nakit bütçesini daha doğru planlayabilme ve başlangıçta yabancı para olarak belirlenen ithalat fiyatını hedge etmek için katlanacağı maliyetlerden kurtulma olanağı tanır (McRae, 1996).

SDŞ ortağı KOBİ'lerin döviz kurlarına ilişkin beklentiler doğrultusunda sözleşmede fatura edilen döviz cinsini değiştirebilmeleri oldukça zordur. Zira KOBİ'ler ihracatlarını ağırlıklı olarak Dolar ve Euro üzerinden gerçekleştirmektedir. Üstelik bu yöntem, dünya piyasalarında rekabet gücü yüksek ve çok güçlü ihracat bağlantıları olan işletmeler için geçerli olabilir. Türkiye'de KOBİ'lerin ihracata yönlendirilmesi ve dünya pazarlarında rekabet gücü kazandırılması çabaları ancak son dönemlerde hız kazanmıştır. Buna karşılık ithalatta TL cinsinden faturalandırmaya geçilmesi, bütçeleme işlemlerini kolaylaştırma ve hedging işlem maliyetlerini düşürme gibi faydalar sağlayabilir (Çelikkol, 1999). Bu nedenle özellikle son dönemlerde, volatilitesi yüksek para birimleri yerine TL karşılığı ithalatı teşvik edici uygulamalar dikkati çekmektedir.

Döviz üzerinden borçlanma: Ödünç alma, başlıca döviz kur riski yönetim araçlarından biridir. Bir işletmenin yabancı para cinsinden borçlanmasının temel prensibi, ihracat ve diğer işlemler sonucunda döviz kurlarına bağlı olarak gerçekleşecek nakit girişlerinin, yabancı para cinsinden alınan borcun anapara ve faiz ödemelerinde kullanılabileceği düşüncesidir (Cangöz, 1997). Bu kapsamda, pek çok ABD şirketinin zayıf paralar cinsinden borçlandığı ve ABD Doları cinsinden elde ettikleri gelirleri borcun vadesinde söz konusu yabancı paraya çevirerek düşük maliyetli fon kullanmış oldukları bilinmektedir (Rusate, 1995).

SDŞ ortağı KOBİ'ler değer kaybetmesini bekledikleri döviz üzerinden borçlanarak, aynı döviz cinsinden olan alacaklarını kur riskine karşı koruyabilir ya da SDŞ üzerinden gerçekleştirilecek ihracat daha önce alınmış dövizli krediler cinsinden yapılarak, bu borçlar döviz kuru değişimlerinden etkilenmeksizin geri ödenebilir. Ayrıca borçlanma yoluyla finansmanın kaldıraç etkisi sayesinde, faiz ödemelerinin bir kısmı devlet tarafından finanse edilmekte ve borcun KOBİ'ye olan maliyeti de vergi oranı nispetinde azalmaktadır. Bu kapsamda, devletin ihracatı teşvik etmek amacıyla kullandığı döviz cinsinden veya dövizle endeksli sıfır/düşük faizli krediler ile destek ve yardımlar, öncelikli hedef kitle olarak SDŞ ve ortakları için önemlidir (Çelikkol, 1999).

Para piyasaları yoluyla hedging: Aktif ve pasifteki döviz kuru riskine açık pozisyonları para piyasası varyasyonları ile dengeleyerek, riski sınırlamayı ya da azaltmayı amaçlayan bir bilanço içi hedging tekniğidir (Abdullah, 1987). İşletmenin ulusal para cinsinden fonları kullanılarak ya da ulusal para cinsinden borçlanılarak, değer kazanacağı öngörülen yabancı para/paraların o anki kur değeri üzerinden spot piyasadaki satın alınması ve borcun vade tarihine kadar kısa süreli döviz hesabına yatırılması temeline dayanmaktadır. Ancak, kur riskinden korunma sağlanabilmesi, dövizin değer artış ve plasman süresince kazanılan faiz getirisi toplamının, ulusal paranın maliyetinden daha yüksek olmasına bağlıdır (Demirağ & Goddard, 1994). Dolayısıyla, döviz kurlarına ilişkin beklentiler böyle bir stratejinin tercih edilmesinde ana belirleyici olurken, hedging ile sağlanacak faydanın parasal eşdeğeri de dikkate alınmalıdır (Aksel, 1995).

SDŞ ortağı KOBİ'ler nakit fazlaları ile değer artışı beklenen dövizleri spot piyasadaki satın alıp, aynı döviz cinsinden borçlarının vadesine kadar çeşitli para piyasası araçlarına yatırarak, döviz kurlarındaki değişimlerin olumsuz etkilerinden kaçınabilir, hatta faiz geliri de elde edebilir. Eğer, borçlu olunan döviz değerinin düşmesi bekleniyorsa, fazla nakitler borcun vadesine kadar değer atışı beklenen bir başka dövizle çevrilebilir ya da TL cinsinden repo, vadeli mevduat gibi para piyasası araçlarına plase edilebilir. Böylece, vade sonunda ele geçecek TL cinsinden nakit

ile borçlu olunan döviz spot piyasadan daha ucuza satın alınarak, kur karı sağlanabilir (Çelikkol, 1999). Başarısı döviz kuru tahminlerine bağlı olan bu tekniğin KOBİ'ler tarafından uygulanabilmesinde, SDŞ tarafından yapılacak bilgilendirme ve yönlendirmeler etkili olacaktır.

Çeşitlendirme ve döviz sepetleri: İhracatçılar alacaklarını değer kazanmasını bekledikleri döviz cinslerine bağlamaya çalışırken, tersine ithalatçılar da taahhüt ya da borçlarını değer kaybı olası para birimleri üzerinden belirlemenin bir yolunu aramaktadır. Üstelik çoğu işletme aynı periyotta pek çok kez ihracat ve ithalat gerçekleştirmektedir (Plihon, 1991/1995). Döviz cinsinden gelir ve giderleri netleştirmek yani dövizleri tek tek denkleştirmek yerine, alacak ve borçlar farklı dövizlere bağlanarak bir alacak ve borç portföyünün oluşturulması, kur riskini tamamıyla ortadan kaldırmaya da azaltıcı etki yaratacaktır (Seyidoğlu, 1994). Bu kapsamda, portföy yaklaşımı mantığıyla alacak ve borçların döviz sepetleri cinsinden ifade edilmesi de mümkündür.

KOBİ'ler ihracatta SDŞ çatısı altında işbirliğine giderek, yeni pazarlara ulaşabilir ve dolayısıyla ihracatlarını arttırabilirler. İhracat pazarlarının çeşitlendirilmesiyle birlikte farklı para birimleri üzerinden ihracat alacakları oluşmaya başlar ve bir döviz alacak portföyü de kendiliğinden yaratılmış olur. Döviz kurlarındaki değişimlerin doğal sonucu olarak, bazı alacakların TL değeri artarken bazılarının TL karşılığı ise düşecektir. Benzeri durum ithalattan doğan döviz cinsinden borçlar için de geçerlidir. KOBİ'ler, SDŞ'nin de yönlendirmesiyle, ihracatlarını değer artışı beklenen güçlü paralarla, ithalatlarını da değer kaybetmesi beklenen zayıf paralarla gerçekleştirmeye çalışarak veya alacak ve borçlarını döviz sepetleri cinsinden ifade ederek, kur değişimlerinin olumsuz etkilerinden asgari ölçüde korunabilir (Çelikkol, 1999).

3.2. Dışsal Hedging Teknikleri

Dışsal hedging teknikleri, finansal kurumların varlığını ve organize olmuş borsalarda veya borsa dışı piyasalarda (OTC markets) işlem gören kontratların kullanımını gerektirmektedir. 1970'li yıllardan sonra özellikle türev piyasalarda ve ürünlerde görülen gelişmeler, çeşitlilik ve işlem hacmi boyutuyla, finansal piyasalara riskten korunmada çok önemli bir nitelik kazandırmıştır (Mills, 1994). İşletmeler dışsal hedging tekniklerinden yalnızca birini tercih edebilecekleri gibi, birden fazla tekniği de bir arada kullanabilirler.

Senet iskontosu: İhracatçıların kredili mal satışı karşılığında ithalatçılardan almış oldukları döviz cinsinden düzenlenmiş alacak senetlerini bir bankaya iskonto ettirmek suretiyle refansman imkânı buldukları bir yöntemdir. Bu işlemle, refansman sağlamanın yanısıra senet bedeli vade beklenmeksizin ulusal para birimine çevrilerek, olası kur riski de telafi edilebilmektedir. Ancak, satış anlaşmasının yapılmasından malların sevk edilmesine kadar geçecek süre boyunca söz konusu alacak tutarı kur riskine açık kalırken, ithalatçı işletmenin borcunu ödememesi durumunda da senet bedelinin spot piyasadan karşılanması riskini taşımaktadır (Yıldız, 1988).

SDŞ ortağı KOBİ'lerin, kredili ihracat dolayısıyla ithalatçı işletmelerden aldıkları döviz alacak senetlerini, ilgili döviz kurunda düşüş beklentisi olması durumunda, vadesinden önce bankalara iskonto ettirerek kur riskinden korunmaları mümkündür. Ancak, TL'nin dış ticaret işlemlerinde yoğun olarak kullanılan Dolar, Euro gibi dövizler karşısında arzi artışlar dışında çoğunlukla değer kaybetmesi, pek çok işletmede bu işlemin döviz kuru riskinden korunma amaçlı değil, daha çok kısa dönemli işletme sermayesi ihtiyacının karşılanması amacıyla yapıldığını göstermektedir (Çelikkol, 1999).

Factoring ve forfaiting: Kredili ihracat dolayısıyla oluşan alacaklar tahsil edilinceye kadar geçecek sürede ortaya çıkabilecek kur değişimlerinin neden olacağı kayıplardan korunmak amacıyla kullanılan, basit ve yaygın finans teknikleridir (Erdemol, 1992).

Factoring, kredili satışları olan bir işletmenin, bu satışlar nedeniyle doğmuş veya doğacak senede bağlı alacak haklarını factor adı verilen bir finans kurumuna temlik etmesi, factorün de belirli bir komisyon karşılığında satıcıya ön ödemede bulunması, alacaklarla ilgili tahsilat işlemlerini yürütmesi ve alıcı borcunu ödeyemediği takdirde, satıcıyla factor arasında yapılan anlaşmaya bağlı olarak, factorün tüm ticari riskleri üstlenmesi gibi işlevleri bulunan kısa vadeli bir finansman tekniğidir (Büker, Aşikoğlu, & Sevil, 2014). Bir nakit yönetim tekniği olarak factoringden, çalışma sermayesi ihtiyacının karşılanması kadar, özellikle dış ticaret işlemlerinde farklı para birimlerinden beklenen gelirler üzerinde kur değişimleri sonucunda ortaya çıkabilecek risklerin azaltılması amacıyla da sıklıkla yararlanılmaktadır (Beehler, 1978). Forfaiting ise mal ve hizmet ihracatından doğan, ileri bir tarihte vadesi dolacak ve uygulamada genellikle bir banka tarafından garanti edilmiş senetli ya da senetsiz bir alacağın, daha önce bu hakkı elinde bulunduranlara başvuru hakkı olmaksızın, vadesinden önce satılarak tahsil edilmesidir. Factoring kısa süreli, forfaiting ise sabit faizli ve orta/uzun vadeli bir ihracat finansman tekniğidir (Erdemol, 1992; Büker vd., 2014; Ceylan, 1993).

İhracat işleminin gerçekleşmesiyle birlikte artı açık döviz pozisyonu oluşan ihracatçı işletmeler, her iki teknikte de, döviz alacaklarını kredili ihracatın vadesine ve ithalatçının kredibilitesine bağlı olarak hesaplanan sabit bir faiz oranı üzerinden iskonto ettirmekte ve böylece vadesinden önce tahsil etme olanağına kavuşmaktadır. İlgili döviz kurunda düşüş beklendiği durumlarda, ihracatçılar, vadeden önce tahsil etmiş oldukları ihracat bedellerini ulusal paraya çevirerek, vadeye kadar ortaya çıkabilecek döviz kuru riskinden de kaçınılabilmektedir. Ancak, ihracat sözleşmesinin yapılması ile malın teslim edilmesi arasında geçecek süre zarfında ortaya çıkabilecek kur riski iki teknikte de açıkta kalmaktadır (Akgüç, 1994; Ceylan, 1993; Yıldız, 1988).

Türkiye’de KOBİ’lerin ihracat kalemleri incelendiğinde tüketim malları, hammadde ve yarı mamul gibi daha çok peşin veya kısa vadeli satılan ürün grupları ağırlıklı bir tablo dikkati çekmektedir. Bu durum, SDS ortağı KOBİ’ler için factoring tekniğinin daha fazla kullanım potansiyeli taşıdığını göstermektedir. Forfaiting, daha çok orta ve uzun vadeli alacağı konu sermaye ve yatırım mallarının ihracını gerektirdiği için, bu türden satışları son derece az olan SDS ortağı KOBİ’lerin bu teknikten yararlanabilme imkânları oldukça sınırlıdır. Forfaitinge kıyasla factoring, dışa açılma çabasındaki KOBİ’ler tarafından giderek daha çok kullanılmakla birlikte, TL’nin dış ticarete yoğun olarak kullanılan dövizler karşısında çoğu zaman değer kaybetmesi nedeniyle, her iki teknikte de, senet iskontosuna benzer şekilde, döviz kuru riskinden korunmaktan ziyade alacakların vadesinden önce tahsil edilerek erken finansman sağlanması ön plana çıkmaktadır. Factorün/forfaiterin sunduğu risk üstlenme ve hizmet işlevleri, bu teknikleri senet iskontosundan üstün kılan yönlerdir. Ancak, kimi dönemlerde KOBİ’lerin ihracatlarını arttırmak amacıyla kredi riski yüksek ülkelere yönelmeleri, factoring/forfaiting kuruluşlarının KOBİ’lere olan ilgisini azaltırken, bu tekniklerin SDS ortağı KOBİ’ler tarafından kullanılabilirliği de sınırlanmış olmaktadır (Çelikkol, 1999).

İhracat kredi sigortası: İhracatçının, mal veya hizmet ihraç ettiği müşterisinin ödeme gücünü kaybetmesi veya ödemek istemesine rağmen politik olaylar sonucu ödemede bulunamaması nedeniyle karşılaştığı zararları teminat altına alan bir sigorta türüdür. Dar anlamda, bir kredinin geri dönüşünün sigorta edilmesi olarak da ifade edilebilir (Aybar, 1981). İşletmelerin ihracat kredi sigortasından yararlanabilmeleri için ihracatın mutlaka kredili olarak yapılmış olması gerekir. Genel anlamdaki sigortada ihraç edilen mal sigorta edilirken, ihracat kredi sigortasında ihracata konu mal bedeli sigorta edilmekte, diğer bir ifade ile garanti altına alınmaktadır (Acinan & Sağ, 1981).

İhracat kredi sigortası uygulaması ülkemizde Türk Eximbank tarafından “alacak sigortası programları” kapsamında sunulan “kısa ihracat kredi sigortası” ve “orta-uzun vadeli spesifik

ihracat kredi sigortası sevk sonrası risk programı” çerçevesinde yürütülmektedir. Bu kapsamda, ihracatçıların yurt dışı satışlardan doğan tahsilatı riskli alacakları ticari ve politik risklere karşı teminat altına alınırken, poliçelerin teminat olarak gösterilmesi ile Eximbank’tan ve ticari bankalardan finansman teminin etmeleri de kolaylaştırılmaktadır (www.eximbank.gov.tr). İhraç konusu ürün ve hizmetler dikkate alındığında, SDŞ ortağı KOBİ’ler için bu programlar arasında kısa vadeli ihracat kredi sigortası ön plana çıkmaktadır. Bu yolla poliçeler teminat olarak gösterilerek, ihracattan doğan alacaklar vadesinden önce tahsil edilebilir ve kur tahminlerine bağlı olarak para piyasası araçlarına plase edilerek veya diğer hedging tekniklerinden yararlanılarak döviz kuru riskine karşı korunma sağlanabilir. SDŞ ortağı KOBİ’lerin katma değeri yüksek sermaye ve/veya yatırım malları ile hizmet ihracatından doğan orta ve uzun vadeli alacakların garanti altına alındığı spesifik ihracat kredi sigortasından ve bu kapsamda sunulan ihracat alacakları iskonto programından yararlanma olanakları ise sınırlıdır.

Türev araçlar: Türev araçlar, değeri başka bir finansal varlığın veya malın değerine doğrudan bağlı olan finansal araçlardır. Dayanak varlığın sahipliğinin el değiştirmesine gerek olmaksızın, bu varlıkla ilgili hak ve yükümlülüklerin ticaretine imkân sağlayan bu araçlar; riskten korunma, yatırım veya arbitraj amacıyla kullanılabilir. Forward (alivre), futures (vadeli işlem), opsiyon ve swap (takas) sözleşmeleri türev araçlar kapsamında değerlendirilmektedir (<http://www.borsaistanbul.com>).

Forward sözleşmeler, satıcının/alıcının belli bir ürünü ileri bir tarihte, baştan anlaşılan bir fiyat üzerinden alıcıya teslim etmesini/satıcıdan teslim almasını öngören sözleşmelerdir. Sözleşmenin şartları (fiyat, miktar, kalite, vade ve yer) alıcı ile satıcı tarafından karşılıklı belirlenmektedir. Forward sözleşmeler, tarafların gelecekte almak veya satmak istedikleri ürünlerin fiyat değişimleri nedeniyle oluşan riskten korunma ihtiyacı karşısında çözüm olarak gördükleri sözleşmelerdir. Bu yönüyle vadeli işlem sözleşmelerinin geliştirilmesine temel oluşturmuşlardır (<http://www.borsaistanbul.com>). Döviz forward sözleşmeleri ise, ileride belirli bir tarihte, sözleşmenin yapıldığı tarih itibarıyla belirlenen kur üzerinden iki farklı paranın değişimini içeren sözleşmeler şeklinde tanımlanır. Fiyat, sözleşme tarihinde belirlendiği için, sözleşme süresi boyunca fiyat dalgalanmaları nedeniyle ortaya çıkabilecek belirsizlikler giderilmiş olur (Akgüç, 1994). Bu sözleşmelerin en önemli özelliği, taraflar arasında, ihtiyaca göre tasarlanan ürünler (over the counter -OTC- ürünler) olmalarıdır. Bilindiği gibi, ithalatçı ve ihracatçılar döviz kuru riskiyle karşı karşıyadır. Forward döviz piyasalarının temel fonksiyonlarından biri, dış ticaret işlemlerinden doğabilecek risklere karşı koruma sağlamasıdır. Dış ticaret işlemlerinde, sipariş işleminin gerçekleşmesiyle ödemenin yapılmasına kadar geçen süre içerisinde, döviz kurlarında meydana gelebilecek artış ithalatçıları, düşüş ise ihracatçıları sıkıntıya sokmaktadır. Bu nedenle, döviz forward sözleşmeleri, ihracat ve ithalatçıların maruz kaldıkları kur riskinden korunmalarının en kolay yollarından biri olarak görülmektedir (Ceylan, 2002).

Futures sözleşmeler, ileri bir tarihte, önceden belirlenen fiyat, miktar ve nitelikte ekonomik veya finansal göstergesi, sermaye piyasası aracını, malı, kıymetli madeni veya döviz alma veya satma yükümlülüğü getiren sözleşmelerdir. Alım satım konu mal veya finansal aracın niteliği, miktarı, süresi ve teslim yerinin standart olarak tanımlandığı futures sözleşmeler vadeli işlem borsalarında işlem görmektedir (<http://www.borsaistanbul.com>). Bu kapsamda döviz futures sözleşmeleri de, gelecekte belli bir tarihte, daha önce belirlenen kur üzerinden belli miktarda dövizin tesliminin hükme bağlandığı, alıcı ve satıcının her ikisine de hak ve yükümlülük getiren standart, yani yasal ve tekdüze sözleşmeler şeklinde tanımlanmaktadır. Bu sözleşmeler, vade ve tutar bakımından standart hale getirilmiş sözleşmeler vasıtasıyla borsalarda alınıp satılan forward işlemler olarak da ifade edilebilir (Güven, 1994; Akgüç, 1994; Melvin, 1997). Futures piyasaları, kendi içlerinde birer spekülasyon piyasası olmakla birlikte, ortaya çıkışları risklerden korunma ya da riski dengeleme felsefesine dayanır. Forward ve futures piyasa işlemlerinin her ikisinde de fiyatlar, spot piyasalarda olduğu gibi arz ve talebin karşılıklı etkileşimi ile belirlenir. Ancak spot

piyasalardakinden farklı olarak, arz ve talep, gelecek dönemlerdeki olası arz ve taleptir (Karslı, 1994; Aşkoğlu, 1993).

Forward ve future sözleşmeler, ileri bir tarihte gerçekleştirilecek döviz işleminde uygulanacak döviz kurunu bugünden belirleyerek kur riskini önlerken, her ikisi de taraflardan herhangi birine sözleşmenin işleme alınması sonrası sözleşme şartlarını yerine getirmeme hakkı vermez. Hâlbuki gelecekte spot döviz kuru daha avantajlı olursa, taraflardan biri sözleşmeye uymayıp o günkü spot piyasa şartlarında işlem yapmayı isteyebilecektir. Döviz opsiyon sözleşmeleri tam da bu ihtiyaç dolayısıyla ortaya çıkmış olup, hem borsalarda hem de borsa dışında işlem görebilmektedir (Seyidoğlu, 1994). Genel anlamda opsiyon sözleşmeleri, iki taraf arasında düzenlenmiş, sözleşmenin taraflarından birine belirli bir bedel karşılığında, önceden belirlenen fiyattan ve önceden kararlaştırılan vadede (ya da vade süresi içerisinde herhangi bir tarihte) belirli miktar varlığı (mal, döviz, menkul kıymet vb.) satın alma ya da satma hakkı veren; diğer tarafa da aldığı bedel karşılığında sözleşmeden doğan hakkın kullanılması durumunda ilgili varlığı belirtilen şartlarda satma ya da satın alma yükümlülüğü getiren sözleşmelerdir (Fabozzi & Zarb, 1981). Ülkeler kendi sınırları içerisinde değişim aracı olarak kullandıkları kendilerine özgü para birimlerine sahipken, sınır ötesi ticari işlemlere bağlı olarak bu paralar arasında bir değişim oranı oluşmakta ve bu değişim oranı da zamanla değişik faktörlerin etkisiyle dalgalanma göstermektedir. Döviz opsiyon sözleşmeleri, farklı para birimlerinin birbirlerine karşı belirlenen değerlerindeki istikrarsızlıklardan dolayı tarafların zarara uğramaması amacıyla risk kapatıcı bir araç olarak kullanılan önemli enstrümanlardır. Dolayısıyla, var olan ya da potansiyel döviz pozisyonlarında kurlardaki dalgalanmalar dolayısıyla ortaya çıkan risklerden korunmada büyük önem taşımaktadır (Hodges, 1990; Kırım, 1991).

Döviz kurları ve faiz oranlarında ortaya çıkan dalgalanmaların neden olduğu riskleri azaltmak üzere geliştirilen türev araçlardan bir diğeri de swaplardır. Swaplar, önceden belirlenmiş bir formüle ve vadelere göre, iki veya daha fazla taraf arasında gerçekleşecek olan nakit akışının mübadelesini sağlayan, özel olarak hazırlanmış sözleşmelerdir (<http://www.borsaistanbul.com>). Bu kapsamda döviz (para) swapları, iki taraf arasında, farklı para birimleri cinsinden düzenlenmiş uzun vadeli yükümlülüklerin değiş tokuşuna olanak vermektedir (Geert & Hodrick, 2012). Alman paralar öngörülen süre sonunda geri verilirken, bu süreçte işletmeler istedikleri para cinsinden uzun vadeli kredi sağlamış ve döviz pozisyonlarını denkleştirmiş olmaktadır (Seyidoğlu, 1994). İlk olarak para swapı işlemiyle doğan swap finansman tekniği, daha sonra olabildiğince çeşitlenmiştir. Uluslararası piyasalarda yaygın olarak kullanılan başlıca swap türleri; para swapları, faiz swapları, aktif swaplar, kokteyl swaplar, endeks swapları, temel swaplar ve mal swaplarıdır (Blake, 1990; Arshadi & Karels, 1997).

Bilanço dışı araçlar olarak nitelendirilen türev araçların her biri tek başına ve belirli bir riskten kaçınmak amacıyla kullanılabilirken, zaman içerisinde risklerin oldukça karmaşıklaşması, sözü edilen ürünlerin farklı kombinasyonlarından oluşan araçların kullanımını da gündeme taşımıştır. Kullanım düzeyi yaygınlaştıkça, söz konusu kombinasyonlar ile nakit akışlarının belli dönemlere kaydırılması, uygun maliyetli borçlanabilme ve kredibilitenin yükseltilmesine yönelik farklı kullanım alanları gelişmiştir. Bu bağlamda, farklı dizayn edilmiş araçlar olmaları, farklı piyasalarda ve çok değişik şekillerde işlem görmeleri ve de herhangi birine ait bir bilgi diğerlerinin kullanımında işe yaramamakla birlikte, aralarındaki ilişkilerin bilinmesiyle, risk yönetiminde kullanılabilirleri basit hale gelmektedir (Akbulut, 1995).

Türkiye’de Borsa İstanbul’un (BİST) bir alt piyasası olarak yapılandırılan Vadeli İşlem ve Opsiyon Piyasası’nda (VİOP), çeşitli dayanak varlıklar üzerine düzenlenmiş olan vadeli işlem sözleşmeleri ve opsiyon sözleşmeleri işlem görmektedir. Bunlardan DolarTL Vadeli İşlem Sözleşmeleri, EuroTL Vadeli İşlem Sözleşmeleri, RubleTL Vadeli İşlem Sözleşmeleri, YuanTL Vadeli İşlem Sözleşmeleri, EUR/USD Çapraz Kur Vadeli İşlem Sözleşmeleri ve DolarTL

Opsiyon Sözleşmeleri işletmelerin döviz kuru riskinden kaçınmada kullanabilecekleri önemli türev araçlardır. Kur riskini yönetmek isteyen diğer tüm işletmeler gibi SDŞ ortağı bir KOBİ de örneğin, VİOP döviz kuruna dayalı vadeli işlem (futures) sözleşmeleri ile bugünden ileri bir tarihteki döviz kurunu sabitleme imkânı elde edebilir. Kurun gerilemesi halinde kayıp yaşayacak ihracatçı KOBİ söz konusu sözleşmelerde satım yaparak, kurun yükselmesi halinde kayıp yaşayacak ithalatçı KOBİ de alım yaparak kur riskini yönetebilir. Hem ihracat hem ithalat yapan KOBİ'ler ise nakit akışlarına uygun olarak, ithalat bedeline tekabül eden vadede uzun pozisyon, ihracat bedeline tekabül eden vadede ise kısa pozisyon alarak, hem döviz kuru hem de nakit akışı riskinden kaçınabilir (<http://www.borsaistanbul.com>). Benzer bir avantaj döviz opsiyon sözleşmeleri için de geçerlidir. Üstelik bu sözleşmelerin borsa platformunun yanısıra borsa dışı piyasalarda ve tarafların ihtiyacına göre düzenlenebiliyor olması, SDŞ ortağı KOBİ'lere önemli bir esneklik sunmaktadır.

Forward ve swap işlemleri ise doğası gereği ya işletmeler arasında doğrudan ya da bu işletmelerin taleplerini eşleştiren banka veya aracı kurumlar aracılığıyla dolaylı olarak yapılmaktadır. Türkiye'de son yıllarda getirilen düzenlemelerle tüm gerçek ve tüzel kişilere forward döviz alım satımı ve swap işlemleri yapabilme olanağı getirilmiştir. Bu düzenlemeler sonucunda, forward ve swap işlemleri, Türkiye'de şube açmak suretiyle faaliyet gösteren yabancı bankalar, bazı kamu bankaları ve özel bankalar ile aracı kurumlar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Ancak türev piyasalarda işlem yapmak belirli bir bilgi birikimi gerektirmektedir. KOBİ'lerin bu konudaki bilgi eksikliği düşünüldüğünde, SDŞ'lerin ortağı bulunan KOBİ'leri bilgilendirme ve yönlendirme bağlamında önemli roller üstlenebileceği söylenebilir.

4. Sonuç

Türkiye yüksek ihracat kapasitesine sahip ülke bir olmakla birlikte, bu potansiyel yeterli ölçüde hayata geçirilememektedir. Türkiye'nin toplam ihracatının büyük çoğunluğunu mevcut işletmelerin ancak küçük bir kısmını oluşturan büyük işletmeler gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla, ihracatın arttırılabilmesinin en önemli yollarından biri olarak KOBİ'lerin ihracata yönlendirilmesi ve ihracat faaliyetlerinin desteklenmesi görülmektedir. Türkiye'de KOBİ'lerin örgütlenerek ihracata yönlendirilmelerine ilişkin olarak önerilen modeller içerisinde Sektörel Dış Ticaret Şirketleri (SDŞ) modeli ön plana çıkmaktadır. SDŞ çatısı altında işbirliği yapan KOBİ'lere ihracatta ölçek ekonomileri yaratarak, sinerjik avantajlar sağlayabileceği düşünülmektedir. Ancak, uluslararası faaliyette bulunan bütün işletmeler gibi SDŞ ortağı KOBİ'ler de, dış ticaret işlemlerinde pek çok riskle karşılaşmaktadır. Bu risklerin belki de en önemlisi, dış ticaret işlemleri çeşidi ülke para birimleri üzerinden gerçekleştirildiği için döviz kuru riskidir. Dolayısıyla, döviz kurlarının gelecekteki seyri tahmin edilerek, bu riskten korunmada gerekli önlemlerin alınması büyük önem taşımaktadır.

Döviz kuru riskinden korunmada yararlanabilecek pek çok teknik bulunmaktadır. Bu teknikler temelde bilanço uyarlamalarına dayalı ve genellikle merkezi nakit yönetimi anlayışı çerçevesinde uygulanan içsel teknikler ile finans kurumlarının aracılığını ve organize borsa veya borsa dışı piyasada işlem gören sözleşmelerin kullanımını gerektiren dışsal hedging teknikleri olmak üzere iki ana grupta ele alınmaktadır. Özellikle grup işletmeler şeklindeki yapılarda kullanım avantajına sahip olan içsel hedging teknikleri, grup içi ve grup dışı alacak ve borç ilişkilerinin merkezi yönetimini sağlayarak, işletmelere döviz kuru riskinden korunmada büyük avantajlar sunabilmektedir. SDŞ çatısı altında işbirliğine giden KOBİ'ler için gelir ve ödemelerin çakıştırılması, farklı dövizler üzerinden borçlanılması, para piyasaları aracılığıyla hedge yapılması, alacak tahsil süresinin hızlandırılması ve çeşitlendirme gibi içsel teknikler kolaylıkla uygulanabilir niteliktedir. Dış ticaret işlemlerinin volatilitesi yüksek dövizler yerine TL ile yapılmasının teşvik edilmeye başlanmasıyla birlikte, özellikle ithalat işlemlerinde sözleşmede belirtilen para biriminin değiştirilmesi, Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ticaret anlaşmalarına

bağlı olarak, kullanım düzeyi artabilecek bir teknik olarak değerlendirilebilir. Ancak bunların dışında kalan içsel tekniklerin uygulanabilmesi, işletmeler hukuki ve finansal bağımsızlıklarını korudukları için kendi aralarındaki istisnai işlemler dışında neredeyse mümkün değildir. Diğer bazılarının uygulanması da TL'nin başlıca dövizler karşısındaki seyri dikkate alındığında çoğu zaman anlamlı değildir. Konu dışsal hedging teknikleri açısından değerlendirildiğinde ise, SDŞ ortağı KOBİ'lerin bu teknikler arasında senet iskontosu, factoring ve ihracat kredi sigortası uygulamalarından kolaylıkla yararlanabilecekleri söylenebilir. Ancak türev araçlar kapsamında ele alınan forward, futures, opsiyon ve swap işlemlerinin, Türkiye'de organize türev piyasanın henüz yeni yapılanmış ve dolayısıyla gelişme sürecinde olması, sözleşme çeşitliliğinin yetersizliği, OTC piyasalardaki işlem zorlukları, kimi işlemlerde karşılaşılan yüksek maliyetler ve çoğu işletmede piyasa, araçlar ve nasıl işlem yapılacağı hakkında bilgisi olan personel bulunmayışı gibi nedenlerle sınırlı ölçüde gerçekleştirilebileceği öngörülmektedir.

Bu bağlamda, sonuç olarak SDŞ'lerin ortağı bulunan KOBİ'leri ihracata yönlendirmede önemli işlevler üstlendikleri söylenebilirken, onları döviz kurlarında ortaya çıkabilecek değişimlere bağlı riskler ve bu risklerden korunmada uygulanabilecek teknikler konusunda bilgilendirmek, yönlendirmek ve uygulama sürecinde yardımcı olmak gibi bir sorumluluğu üstlenmeleri gerektiği de ifade edilebilir.

Kaynakça

- Abdullah, F. A. (1987). *Financial management for the multinational firm*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Acinan, H., & Sağ, Y. (1981). İhracat kredi sigortaları ve Türkiye. *İhracat kredi sigortası seminer kitabı* içinde. Ankara: AİTİA yaym.
- Akbulut, D. (1995). Risk yönetimi ve finansman mühendisliği, *Bankacılar Dergisi*, (15), 41-52.
- Akgüç, Ö. (1994). *Finansal yönetim* (Gen. 6. Baskı). İstanbul: Avcıol Basım-Yayın.
- Akgüç, Ö. (1997). *Risk yönetimi, stratejik yönetim ve senaryo tekniği*. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Aksel, H. A. E. (1995). *Risk yönetim aracı olarak futures piyasaları*. Ankara: SPK Yayınları.
- Arshadi, N., & Karels, G. V. (1997). *Modern financial intermediaries and markets*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Aşıkoğlu, R. (1993). *Globalleşme sürecinde uluslararası finansal yönelimler*. Kütahya: DPÜ Yayınları.
- Aybar, A. (1981). İhracat kredi sigortasıyla ilgili yasal çalışmalar. *İhracat kredi sigortası seminer kitabı* içinde. Ankara: AİTİA Yayını
- Baykal, C. (1996). *Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin (KOBİ) ihracatta örgütlenmelerine bir model: Sektörel Dış Ticaret Şirketleri*. Ankara: DTM İhracat Genel Müd. Yayını.
- Beehler, P. J. (1978). *Contemporary cash management*. USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Bekaert, G., & Hodrick, R. (2012). *International financial management* (2. Baskı). New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Blake, D. (1990). *Financial market analysis*. London: McGraw-Hill, Inc.
- Buckley, A. (1992). *Multinational finance* (2. Baskı). New York: Prentice-Hall, Inc.
- Büker, S., Aşıkoğlu, R., & Sevil, G. (2014). *Finansal yönetim* (8. Baskı). Ankara: Sözkesen Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.

- Cangöz, M. C. (1997). *Company risk management under international uncertainties*. Ankara: T.C. Başbakanlık Hazine M. Ekon. Arş. Gen. Md., Arş. ve İnceleme Dizisi
- Ceylan, A. (1993). *Finansal teknikler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları
- Ceylan, A. (2002). *Finansal teknikler* (4. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Çelikkol, H. (1999). *Sektörel Dış Ticaret Şirketlerinde döviz kuru riskinden korunma teknikleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir.
- Demirağ, İ., & Goddard, S. (1994). *Financial management for international business*. London: McGraw-Hill, Inc.
- Duman, M., & Karamustafa, O. (1996). Kur riski türleri ve Türk firmaları açısından önemine ilişkin bir saha araştırması. *Ekonomik Yorumlar Dergisi*, (3), 18-30.
- Erdemol, H. (1992). *Factoring ve forfaiting*. İstanbul: Akbank Ekonomi Yayınları.
- Erdoğan, N. (1993). *Uluslararası işletmelerde mali risk ve yönetimi & çağdaş finansman teknikleri*. Ankara: Mü-Ka Matb. Ltd. Şti.
- Eryürek, Ş. (1987). *Uluslararası bankacılıkta döviz pozisyonu ve döviz ticareti*. İstanbul: Anadolu Bankası Eğitim Yayınları.
- Fabozzi, F. J., & Zarb, F. G. (1981). *Handbook of financial markets: securities, options and futures* (2. Baskı). Homewood Illinois: Dow Jones-Irwin.
- Güven, V. (1994). *TRL bacaklı döviz gelecek kontratları ve borsası*. Ankara: TBB Yayını.
- Hodges, S. (1990). *Options, recent advances in theory and practice*. Manchester: Manchester University Press.
- <http://www.borsaistanbul.com/duyurular/2018/09/14/kur-riski-yonetiminde-borsa-istanbul-vadeli-islem-ve-opsiyon-piyasasinin-kullanilmasi-hakkinda>, Erişim Tarihi: 14.09.2018.
- <http://www.borsaistanbul.com/data/kilavuzlar/VIOP-Hakkinda-SSS.pdf>, Erişim T.: 14.09.2018.
- http://www.borsaistanbul.com/data/kilavuzlar/VIOP_Tanitim_Kitapcigi_Opsiyon_Sozlesmeleri.pdf, Erişim Tarihi: 14.09.2018.
- http://www.borsaistanbul.com/data/kilavuzlar/VIOP_Tanitim_Kitapcigi_Vadeli_Islem_Sozlesmeleri.pdf, Erişim Tarihi: 14.09.2018.
- [https:// evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_2](https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/#collapse_2), Erişim Tarihi: 01.11.2018.
- <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21540>, Erişim Tarihi: 09.09.2018.
- <https://www.eximbank.gov.tr/tr/urun-ve-hizmetlerimiz/alacak-sigortasi>, Erişim T.: 23.10.2018.
- Karşlı, M. (1994). *Sermaye piyasası, borsa, menkul kıymetler* (4. Baskı). İstanbul: İrfan Yayın ve Ticaret.
- Keşci, A. G. (1984). *Uluslararası finansal yönetim (ders notu)*, Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF.
- Kırım, A. (1991). Mali risk yönetimi açısından döviz ve faiz opsiyonları. *Bankacılar Dergisi*, 5, 38-44.
- Kozlu, C. (1995). *Uluslararası pazarlama (ilkeler ve uygulamalar)* (Gen. 5. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik. (2005, 10 Kasım). *Resmi Gazete* (Sayı: 25997). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/11/20051118-5.htm>

- Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (2018, 24 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 30458). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/06/20180624-7.pdf>
- Levi, M. D. (1996). *International finance* (3. Baskı). New York: McGraw-Hill, Inc.
- McRae, T. (1996). *International business finance*. England: John Wiley & Sons. Ltd.
- Melvin, M. (1997). *International money and finance* (5. Baskı). USA: Addison-Wesley Pub, Inc.
- Mills, R. (1994). Hedging, derivatives and risk management, *Manager Update*, 6 (2), 30-40.
- Oktav, M., Kavas, A., & Tanyeri, M. (1992). *İhracat, geliştirilmesi ve ortak ihracat pazarlama grupları*. Ankara: TOBB Yayını.
- Plihon, D. (1995). *Döviz kurları*. (M. Bolak, H. Levent & E. Tokdemir, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları: Cep Üniversitesi. (Orijinal eserin yayın tarihi 1991).
- Rusate, D. (1995). The reins on risk. *Financial Executive*, 11(4), 18-20.
- Sektörel Dış Ticaret Şirketleri Statüsüne İlişkin Tebliğ (İhracat 2004/4). (2004, 2 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 25510). Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040702.htm>
- Seyidoğlu, H. (1994). *Uluslararası finans*. İstanbul: Güzem Yayınları.
- Shapiro, A. C. (1996). *Multinational financial management* (5. Baskı). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Kurumsal Stratejik Planlama ve Performans Programı Dairesi Başkanlığı. (2015). *KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı "KSEP 2015-2018"*. <http://www.sp.gov.tr> adresinden erişildi.
- Van Horne, J. C. (1998). *Financial management and policy* (11. Baskı). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Williams, C. A., & Heins, R.M. (1989). *Risk management and Insurance* (6. Baskı). New York: McGraw-Hill, Inc.
- Yıldız, R. (1988). *Bankacılıkta ve dış ticarete döviz pozisyonlarının kur riskine karşı korunması*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kütahya'nın Kültürel Değerleri: Hayme Ana

Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazinin ninesi, Ertuğrul Gazinin annesi Hayme Ana'nın türbesi Domaniç İlçesine 15 km uzaklıktaki Çarşamba Köyündedir. Kayı boyundan Ertuğrul Gazi, 1281 yılında Söğüt ve Domaniç'e yerleştikten sonra her yıl çadır kurduğu ve yılın beş ayını geçirdiği yaylada, bir göç mevsiminde yitirdiği annesini buraya defnetmiştir. Osmanlı Padişahu II. Abdülhamid 1886 yılında Devlet Ana adıyla anılan Hayme Ana'nın kabrini buldurarak üzerine bugünkü türbeyi yaptırmıştır. Hayme Ana, Çarşamba Köyünde her yıl Eylül ayının ilk pazar günü "Hayme Anayı Anma ve Göç Şenlikleri" etkinlikleriyle anılmaktadır.

Hayme Ana'nın şu öğütleri, asırlardır unutulmuyor:

"Oğul... Anayurttan ayrılalı yıllar geçti. Deli rüzgarlar önünde oradan oraya savrulduk. Beylik otağını kurduğumuz şu yaylalar, artık son durağımız, son konağımız olsun. Oğuz'un yurtlarına diktiğimiz ağaçların kökleri kara yerin derinliklerine, dalları gökyüzünün yüceliklerine uzansın. Ak-boz atlara binip yağı üstüne yel gibi vardıkta Kadir Tanrı gözü pek yiğitlerimizi korusun. Göğsü kaba yerli kara dağlar gibi duran erlerimiz ile kır çiçekleri gibi saf ve temiz, ak yüzlü, ala gözlü kızlarımız kutlu Kayı Boyu'muza gürbüz evlatlar versinler. Altın başlı otağlarımız Çarşamba yaylasını bürsün. Kayı'nın ve diğer bütün boyların oğullarını Ertuğrul'umla bir tutarım. Onların hepsini soyumuz için Hakk'ın kutsal birer emaneti bilirim.

Oğul... Boyundan, soyundan olsun olmasın insanlara adil davran. Adaletten ayrılma ki, insanların birlik ve dirlik kazansın. Yurdunda, obanda herkes gezsın. Ululuk isteyen töreden ayrılmasın. Bu dünya bir oturma yeri değildir. Yapacağın iyi ve doğru işlerle insanların hizmetinde bulunursan güzel övünçler senin olur. Yüreğinden inancı, ağzından duayı, davranışından erdemi hiç eksik etme. Bir de sabırlı ol oğul, ekşi koruk sabırla tatlı üzüm olur.

Oğul... Beylik dermekle, ağalık vermek iledir. Sofranı ve keseni yoksullara açık tut."